

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2022-9/2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2022

Бош муҳаррир:*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.***Бош муҳаррир ўринбосари:***Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.***Таҳрир хайати:**

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.
Абдуллаев Рашид Бабажонович, тиб.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.
Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.
Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.
Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.
Бабаджанов Хушнот, ф.ф.н., проф.
Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.
Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.
Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.
Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.
Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.
Жуманов Мурат Арпбаевич, д.б.н., проф.
Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.
Каримов Улугбек Темирбаевич, DSc
Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.
Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.
Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.
Махмудов Рауфжон Бахоридович, ф.ф.д., к.и.х.
Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.
Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазиллов Абдуваеит, б.ф.д., проф.
Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.
Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д., проф.
Рашидов Негмурод Элмуродович, б.ф.н., доц.
Рўзбоев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.
Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.
Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.
Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.
Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.
Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
Сирожов Ойбек Очилов, с.ф.д., проф.
Сотилов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.
Тожибаев Комилжон Шаробитдинов, б.ф.д., академик
Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.
Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.
Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.
Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.
Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.
Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.
Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.
Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.
Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.
Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.
Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№9/2 (93), Хоразм Маъмун академияси, 2022 й. – 123 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Komilov A. Identifying the main factors which impact the yield of Sukuk	4
Turdiyeva G.M. Inklyuziv turizm - barcha uchun sayohat qilish imkoniyatlari	7
Абдиназарова Ф.У. Хорижий тажрибалар асосида қишлоқ хўжалигида кооперация муносабатларини такомиллаштириш	10
Ачилова Ф.К. Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш самарадорлигини оширишда ахборот коммуникация технологияларининг роли	14
Бабажанов А.Р., Тожиев З.Т., Икромхўжаев Ғ.Х. Ер участкасини хусусийлаштиришда унинг қийматини аниқлаш услубини такомиллаштириш	18
Байбобоева Ф.Н. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодий хавфсизлигига таҳдидлар ва уларнинг асосий хусусиятлари	22
Жўраев И.К. Кичик бизнесни ривожлантиришнинг инновацион стратегияси	26
Машарипова М.А. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини рақобатбардошлигини баҳолашнинг айрим назарий масалалари	32
Отажонов Қ.О. Молиявий аутсорсинг хизматларининг ижтимоий иқтисодий аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари	36
Райимджанова Ғ.Х. Минтақавий кластерлар иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида	41
Расулов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасида бандлик сиёсати ва меҳнат ресурсларининг иш билан бандлигининг жорий ҳолати таҳлили	44
Рустамов А.Б. Минтақа саноат тузилмасини такомиллаштиришда акт дан фойдаланиш	48
Усманова Н.М. Китоб савдоси хизматлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари	53
Халимов Ж.Ш. Минтақада саноатини трансформациялаш жараёнларини эмпирик моделлаштириш	58
Хушвақов А. Камбағалликни қисқартиришда кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг аҳамияти	61

ТАРИХ ФАНЛАРИ

Abdugʻaniyev A.A. Oʻrta Osiyo xalqlarining qadimgi davr boshqaruv va maʼnaviy hayotida ayol kishining tutgan oʻrni va ahamiyati	65
Bobojonov Sh. Ijodiy hamkorlik	68
Omonov D. Shulluktepa yozma va arxeologik manbalarda	71
Toshboyev B.S. Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida leksik birliklarning lugʻaviy izohi va etimologiyasi	78
Абдуллаева А.А. XX аср бошларида қорақалпоқлар турмуш тарзига оид маълумотлар	81
Бекназарова М.Б. Абу Бакир Муҳаммад Қафқол шойи мақбараси меъморчилигининг ривожланиш тамойиллари ва таъмирланиш тарихи	85
Мадримова Г.Ш. Хива обидалари	88
Ризоева М.А. Қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ маросимлар	91
Сатторов Ш.Я. Бухоро вилояти ҳудудидаги маданий мерос объектлари мониторинги	95
Умаров У. Ўрта Осиё мезолити шахсий зеб-зийнат буюмлари типологияси ва уларни ўрганилиши хусусида	99
Фарманова Г.К. Археологические исследования И.А.Сухарева окрестностей Самарканда ...	106
Шодиева Д. Қарши давлат педагогика институтида ўқув-тарбиявий ва илмий ишларнинг йўлга қўйилиши	109

АРХИТЕКТУРА ФАНЛАРИ

Moʻminxoʻjayeva N.F. G.A.Pugachenkovaning Oʻrta Osiyo arxitekturasini nazariyasi rivojiga qoʻshgan hissalarini	113
Pulatov M. The use of hyperbaric bricks in the process of architectural work	116
Мустафоев Ш.Ш. XVI – аср Бухоро меъморлари қўлёзмаларида «Банной» услуги ва уларнинг геометрик таҳлили	118

IDENTIFYING THE MAIN FACTORS WHICH IMPACT THE YIELD OF SUKUK INSTRUMENTS

A.Komilov, researcher, Uzbekistan

Annotatsiya. Ushbu maqolada sukuk bozorini va sukuk daromadini belgilovchi omillar tahlil qilinadi. 2011 yildan 2020 yilgacha 10 yil davomida chiqarilgan 61 ta Sukukning ko'rsatkichlari kuzatiladi. PCSE regressiya usuli qo'llangan va quyidagi natijalar olingan: modelning R^2 qiymati 87,82% ni tashkil etdi. Umumiy modelning ahamiyati uchun Wald χ^2 testi ham modelning statistik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Deyarli barcha o'zgaruv-chilar statistik ahamiyatga ega. Biroq, inflyatsiya darajasi 10% li intervalda statistik ahamiyatga ega, 5% va 1% ahamiyatlilik darajasida esa ahamiyatsiz. Yalpi ichki mahsulotga nisbatan yalpi jamg'armalar atigi 1% ni tashkil etgan holda ahamiyatsiz bo'lib, 5% va 10% darajalarida statistik ahamiyatga ega. Umuman olganda, olingan natijalar oldingi tadqiqot va nazariy asoslarga mos keldi.

Kalit so'zlar: islom moliyasi, sukuk bozori, sukuk rentabelligi, murabaha, musharakah, ijara, AAOIFI

Абстракт. В этой статье делается попытка проанализировать рынок сукук и факторы, определяющие доходность сукук. Эффективность 61 сукук наблюдалась в течение 10 лет с 2011 по 2020 год. Был использован метод регрессии PCSE, и были получены следующие результаты: значение R^2 модели составило 87,82%. Wald χ^2 для общей значимости модели также показал, что модель является статистически значимой. Почти все переменные статистически значимы. Однако уровень инфляции значим только при 10%, а незначителен при 5% и 1% уровне значимости. Валовые сбережения в процентах от ВВП были незначительны только на уровне 1% и статистически значимы на уровне 5% и 10%. В целом полученные результаты согласуются с предыдущими исследованиями.

Ключевые слова: исламские финансы, рынок сукук, доходность сукук, Мурабаха, Мушарака, Иджара, AAOIFI.

Abstract. This article tries to analyze the Sukuk market and the factors which determine the yield of Sukuk. The performance of the 61 Sukuk has been observed over 10 years from 2011 to 2020. PCSE regression method have been employed and the following results have been obtained: R-square value of the model was 87.82%. Wald χ^2 test for overall model significant also showed that the model is statistically significant. Almost all of the variables are 0statistically significant. However, inflation rate significant only at 10%, while being insignificant at 5% and 1% significance level. Gross savings as percentage of GDP was insignificant only at 1%, being statistically significant at 5% and 10% levels. In general, the obtained results were consistent with the previous research and theoretical background.

Key words: islamic finance, Sukuk market, Sukuk yield, Murabahah, Musharakah, Ijarah, AAOIFI.

Introduction. Despite covering only 1-2 percent of global financial markets, Islamic Finance is on the constant increase and its flexible performance gaining the attentions more and more investors each year. The interest is prohibited in Islam, and all the deals are based on the risk and profit-sharing principle. Except some Ijarah(leasing) based sukuk, there is no fixed return concept in Islamic finance. Therefore, not all of the fixed income theories can be applied in Sukuk securities. It was only the beginning of the 2000s when sukuk has gained popularity and first such products appeared in Malaysian financial markets. Thus, there is not much research on sukuk market and return. So, the main motivation of this research is to learn the Sukuk market and come up with several recommendations about the return structure of Sukuk and the main determinants of sukuk returns. The paper will be constructed as follows data description and methodology part. The next part will be about the obtained results and discussions. Moreover, concluding remarks and finally, literature review will be provided.

Data description. The information about the yields, prices, maturity, coupon rate, issue amount, instrument type and whether there is Shariah compliance or not have been obtained from the official database of Thomson Reuters, Refinitiv. While, macro-economic data like inflation rate, deposit rate, GDP growth rate and Gross savings rate are collected from World Bank databases. The chosen country of analysis is Malaysia. I tried to study the performance of the Sukuk issued in 2011 for the period of 2011-2020. So, panel data have been constructed which contains the performance of 61 Sukuk issuances for a ten-year period. Number of panels is 61, number of time periods is 10 and overall observations amounted to 610.

Methodology. To analyze what explains the yield more and the coefficients of the estimators, we employ regression method. To run the regressions and achieve the results of it, Stata statistical package has been used. Based on the literature review I will construct our model in the following way: $\text{Yield} = \alpha + \beta_1 \text{Maturity} + \beta_2 \text{Price} + \beta_3 \text{Coupon} + \beta_4 \text{InflationRate} + \beta_5 \text{Depositrate} + \beta_6 \text{GrosssavingsofGDP} + \beta_7 \text{Instrument_type} + \beta_8 \text{AAOIFI_compliant} + \varepsilon$

α is a constant term and the coefficients from β_1 to β_7 are slopes of corresponding variables representing the magnitude of their impact.

Results. The results of our Correlated Panels Corrected Standard Errors regression. The R-squared value is 87.82%. It indicates a good fit of our model to explain the variations in the yield rates of Sukuk. Thus, it can be interpreted that our chosen independent variables are able to explain 87.82% of the variations in the yield. Sometimes, autocorrelation and multicollinearity may also cause higher R-squared values. However, Correlated Panels Corrected Standard Errors regression method controls for autocorrelation. Now, we move to state out results of individual variable. Starting with Maturity, it is positively related to the yield. This result is statistically significant at 10%, 5%, and 1% confidence intervals.

The result show that this change is by 0.064 percent. P-value of this variable is nearly zero thus it is statistically significant at all 10%, 5% and 1% levels of confidence interval.

Regarding coupon rate, the higher the coupon the higher the yield as well. The magnitude of this movement is 0.658%. The p-value of this independent variable indicates that it is statistically significant at 10%, 5% and 1% levels of confidence interval. The inflation rate is also positively related to yield. If inflation rate increases by 1 percent, then yield also increased by 0.091 percent. However, p-value of inflation rate variable indicate that this result is statistically significant only at 10% confidence level. At 5% and 1% the result is insignificant. The magnitude of deposit rate is 0.975. This variable is statistically significant at all 10%, 5% and 1% confidence levels. When it comes to Gross savings as percentage of GDP, the relationship is positive, but not as big magnitude as deposit rates. It is 0.049. This result statistically significant at 10%, 5%. However, at 1% confidence level it is not significant because the p-value is greater than 1%. Regarding our categorical variable, instrument type, it can be seen that it is negatively related with yield of Sukuk. However, the magnitude is small being 0.00097%. This result is statistically significant at all confidence levels. Last but not least, the variable of AAOIFI compliant is negatively related to the yield. This result is also statistically significant at all 10%, 5% and 1% significance levels.

Discussions

Maturity – The result obtained from our regression table, shows the relationship between maturity of the Sukuk and yield is positive. The magnitude of this relationship can be small but the result is statistically significant at all levels of confidence. This finding is also consistent with theoretical background. Abdul Rauf (2014), Saad et al. (2014), Shafeq Shalhoob (2018), Melzatia et al. (2018) all obtained statistically significant results and maturity of Sukuk has indeed impact on yield and it is positively related. **Coupon rate** – The results we obtained are statistically significant at all 10%, 5% and 1% significance levels. The relationship of coupon with yield is positive. This result is consistent theoretical assumptions and the findings of Saad et al. (2014), Mseddi and Naifar (2013) and Ulfah et al. (2019) also confirm it. **Price** – Theory states that price is negatively related to yield. This has also been confirmed by our empirical results. Thus, if price increased by one percent, the yield decreased by 0.064%. These findings are statistically significant at 10%, 5% and 1% levels as well. Moreover, the same results were obtained in the works of Fathurahman and Fitriati (2013) and

Saad et al. (2014). **Inflation rate** – As for inflation rate, our obtained results were it has impact and positively related to the yield. The result is statistically significant only at 10% confidence level, but insignificant at 5% and 1% levels. If we compare our findings with the findings of other researchers, Said and Grassa (2013) and Mseddi and Naifar (2013) found inflation rate to be insignificant. While Ulfah et al. (2019) obtained significant results but the direction relation was negative which is opposite of what we have obtained. Consequently, we may come to the conclusion to accept our null hypothesis which is inflation rate has no impact on yield at 1% and 5% confidence levels and reject the null hypothesis at 10% level. **Deposit rates** –The result we obtained is deposit rates have impact on the yield and the relationship is positive. The magnitude is 0.975%, which means if deposit rates increase by one percent, yield will also increase by 0.975% percent. The result is statistically significant at 10%, 5% and 1% confidence levels. Moreover, Abdul Rauf (2014) and Ulfah et al. (2019) used interest rates in their models and obtained significant results with positive relationship

Gross savings as a percentage of GDP –The results we obtained after running our regression model, indicate that gross savings as a percentage of GDP has indeed positively related to yield. If gross savings as a percentage of GDP increases by 1 percent, then yield will also increase by 0.0495%. The coefficient may be very small but this result is statistically significant at 10% and 5%. While at 1%, the result is insignificant. **Instrument type** – The result of the regression analysis indicates that there is negative relationship between instrument type and yield. In other words, from Islamic Sukuk(Wakala bil istithmar) if we go back one by one for each step of changing to other instrument type, yield is increasing by 0.00097%. Thus, we may come to conclusion that Islamic Sukuk(Bay' (BBA) contracts have the highest yields while Islamic Sukuk(Wakala bil istithmar) contracts offer the lowest yields. This result is statistically significant at 10%, 5% and 1% significance levels.

Conclusion. This research analyzed the main determinants of Sukuk yields. The panel dataset of 61 Sukuk contracts which are issued in 2011 have been collected. The number of periods in this dataset are 10, from 2011 to 2020. In total there were 661 observations. To identify the most appropriate regression method, several tests haven been conducted on the panel data. I have tested the data for stationarity, multicollinearity, autocorrelation, heteroskedasticity and cross-sectional dependence. The results of the tests showed that our panel data contains first-order autocorrelation, heteroskedasticity and cross-sectional dependence problems. After a thorough investigation, PCSE regression method with Driscoll and Kraay estimators has been chosen. Thus, following results were obtained: R-square value of the model was 87.82%. Wald chi2 test for overall model significant also showed that the model is statistically significant. When it comes to individual independent variables, almost all of the variables were found to be statistically significant. However, inflation rate significant only at 10%, while being insignificant at 5% and 1% significance level. Also, Gross savings as percentage of GDP was insignificant only at 1%, being statistically significant at 5% and 10% levels. Variables Maturity, Coupon rate, Inflation rate, Deposit rate and Gross savings as percentage of GDP are positively related with Sukuk yield.

Literature review. Said and Grassa (2013), in their paper study how macroeconomic factors can play a role in the development of the Sukuk market. Authors observed the Sukuk issuances between 2003 and 2012 for gulf countries. Regression method was applied and following results were obtained: GDP per capita, trade openness and the size of the economy have positive impact on the development of the Sukuk market. The Global Financial Crisis has a significantly negative. Mseddi and Naifar (2013), analyzed the determinants of Sukuk spreads and proposed a pricing methodology. The observation period was from October 2009 to July 2011. Monthly yields of 11 Sukuk contracts which were issued in United Arab Emirates were gathered. For Stock Index Return (SIR). Dependent variable was chosen as Sukuk yield spread, while the independent variables were CPI as a proxy for inflation. Authors conclude that their model was well specified with adjusted R^2 of 47%. Another impressive examination was conducted by Fathurahman and Fitriati (2013). Authors compare the yield bonds and Sukuk. The size of the bond sample was 243, and Sukuk sample size was 31 mainly consisting from Ijarah and Mudarabah contracts. Ten groups of bonds were randomly formed and the yields were compared with the help of independent t test. Authors conclude that on average the mean yields of Sukuk are greater than mean yields of conventional bonds. However, the risk was much

higher for Sukuk in comparison to bonds. Furthermore, Abdul Rauf (2014), analyzed the risk and return performance of Sukuk identifying different types of risks. Data were collected from Dow Jones Sukuk index database on a daily basis from January, 2005 to June, 2013. Ordinary Least Squares (OLS) Multiple regression method was employed. The independent variable was daily returns of Sukuk, while, the independent variables were interest rate risk, inflation risk, currency risk, operational risk, maturity risk, default risk and liquidity risk. Abdul Rauf (2014) concludes that four of his models explain the variation of yields: Dow Jones M3T (maturity 1-3 years) – 80%, Dow Jones M5T (maturity 3-5 years) – 78%, Dow Jones M7T (maturity 5-7 years) – 75% and Dow Jones M10T (maturity 7-10 years) – 70%. He states that although interest rates are prohibited in Islamic Finance, they play a role in explaining the variation in returns.

REFERENCES:

1. Abdul Rauf, A 2014. Determinants of risk and return performance significance on maturity based sukuk market structure. *International Journal of Developing and Emerging Economics*, 2(02), pp. 41-58
2. Alam, N., M. Kabir Hassan, M.A. Haque, 2013. Are Islamic bonds different from conventional bonds?. *International evidence from capital market tests Borsa _Istanbul Review*, 13: 22-29.
3. Al-raeai, A., Zainol, Z. and Abdul Rahim, A., 2018. The Role of Political Risk and Financial Development Factors on Sukuk Market Development of Gulf Cooperation Council (GCC) Countries. *Asian Journal of Finance & Accounting*
4. Ariff, M., Chazi, A., Safari, M. and Zarei, A., 2017. Significant Difference in the Yields of Sukuk Bonds versus Conventional Bonds. *Journal of Emerging Market Finance*, [online] 16(2), pp.115-135.
5. Ariff, M., Safari, M. and Muhammed, Sh., 2012. Sukuk Securities, Their Definitions, Classification and Pricing Issues. *Journal of Emerging Market Finance*, [online] 15 (55), pp.1-41.
6. Baltagi, B., 2008. *Econometric analysis of panel data*. Chichester, UK: John Wiley & Sons.
7. Bodie, Z., Kane, A., & Marcus, A. J. (2018). *Investments* 11th ed. MacGrawHill.
8. Gait, H. and Warthinton, C., (2007). *A Primer on Islamic Finance: Definitions, Sources, Principles and Methods*. University of Wollongong.
9. Godlewski, C., Turk Ariss, R. and Weill, L., 2010. Are Islamic Investment Certificates Special? Evidence on the Post-Announcement Performance of Sukuk Issues. *SSRN Electronic Journal*
10. Godlewski, Christophe J.; Turk-Ariss, Rima; Weill, Laurent (2014) : Do the type of sukuk and choice of shari'a scholar matter?, BOFIT Discussion Papers, No. 21/2014, ISBN 978-952-323-009-5, Bank of Finland, Institute for Economies in Transition (BOFIT), Helsinki,
11. Hasanah, S. and Maspupah, I., 2018. SCAPM (Shariah Compliant Asset Pricing Model); the Formula of Risk and Return Modification in Islamic Finance. *Al-Tijary*, [online] 2(2), p.177.
12. Hamdan, B., 2018. Sukuk Ijarah – Case Study of Dubai DOF Sukuk. *International Islamic University Malaysia*
13. Hoechle, D., 2007. Robust Standard Errors for Panel Regressions with Cross-Sectional Dependence. *The Stata Journal: Promoting communications on statistics and Stata*, 7(3), pp.281-312.
14. Iqbal, M. and Molyneux, P. (2005). *Thirty Years of Islamic Banking: History, Performance, and Prospects*. Palgrave Macmillan, Houndmills: New York.
15. Jabeen, Zohra. (2019). Sukuk as an Asset Securitization Instrument and its Relevance for Banks. *Institute of Management Sciences*
16. Khaiririah Ulfah, H., K., Aprilliani, S. and Adirestuty, F., 2019. Influence of Micro Economic and Macro Economic on Yield to Maturity of Ijarah Sukuk Corporation Year 2014-2017. *KnE Social Sciences*, 3(13), p.126.
17. Kopp, Emanuel and Peter D. Williams (2018), "A Macroeconomic Approach to the Term Premium", IMF Working Paper, WP/18/140
18. Kostandyan, B., 2016. Comparative Analysis of Sukuk and Conventional Bonds Based on the Value-At-Risk Model. *SSRN Electronic Journal*,.
19. Lekpek, A., 2015. Sukuk bonds as an alternative to conventional bonds. *Poslovna ekonomija*, 9(2), pp.107-128
20. Manaf, I.A., 2007. *Islamic bonds: Its introduction and application*.
21. Melzatia, Sh., and Doktoralina, C., 2018. Yield Sukuk: Maturity, Rating and Value of Emission. *Research Journal of Finance and Accounting*, [online] 12(9), pp.106-112.

UO'K 376.3

INKLYUZIV TURIZM - BARCHA UCHUN SAYOHAT QILISH IMKONIYATLARI G.M. Turdiyeva, tayanch doktorant, Madaniy meros obyektlari muammolarini o'rganish va turizmni rivojlantirish ITI, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada inklyuziv turizmga ta'riflar berilgan, uning maqsadi va vazifalari to'g'risida o'rganilib chiqilgan. Dunyo bo'yicha nogironligi bo'lgan shaxslar soni taxlil

qilingan. Nogironligi bo'lgan shaxslarga turizm sohasida davlat tarafidan berilgan imtiyoz va imkoniyatlar tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: inklyuziv turizm, nogironligi bo'lgan shaxslar, turizm, transport, mehmonxona, restoran, daromad, onlayn buyurtma.

Аннотация. В данной статье дается обзор инклюзивного туризма и исследуются его цели и задачи. Проанализировано количество людей с инвалидностью в мире. Изучены льготы и возможности, предоставляемые государством инвалидам в сфере туризма.

Ключевые слова: инклюзивный туризм, инвалиды, туризм, транспорт, гостиница, ресторан, доход, онлайн-заказ.

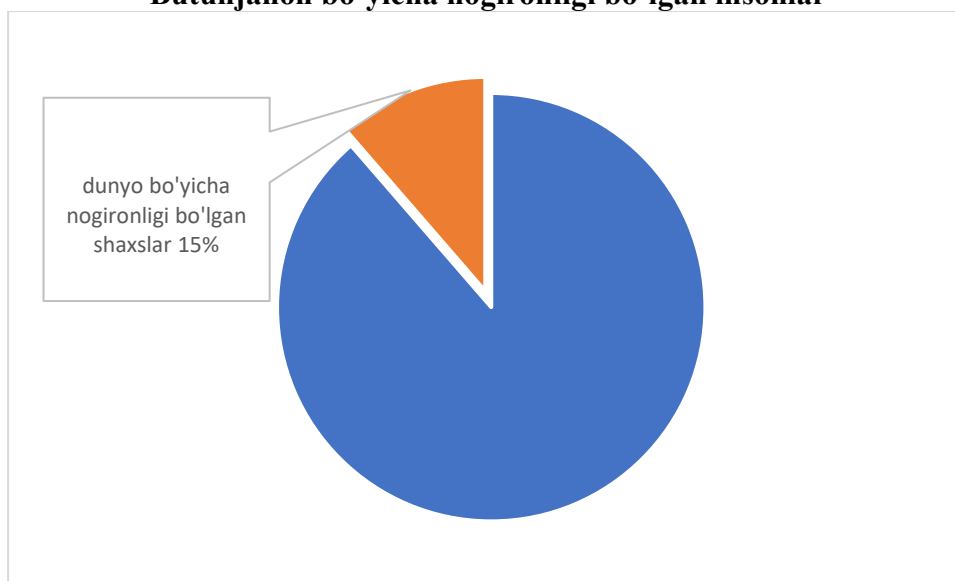
Abstract. This article gives an overview of inclusive tourism and explores its goals and objectives. The number of people with disabilities in the world is analyzed. The benefits and opportunities provided by the state to people with disabilities in the field of tourism have been studied.

Keywords: inclusive tourism, disabled, tourism, transport, hotel, restaurant, income, online order

Kirish. Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo aholisining 15% (1 milliard kishi) qandaydir nogironlik bilan yashaydi (1-jadval) [1]. Hamma uchun turizm obyektlari, mahsulotlar va xizmatlarga kirish har qanday mas'uliyatli va barqaror turizm siyosatining asosiy qismi bo'lishi kerak. Barcha shaxslarga qulaylik nafaqat inson huquqlari bilan bog'liq, bu yo'nalishlar va kompaniyalar uchun barcha mehmonlarni qabul qilish va daromadlarini oshirish uchun biznes imkoniyatidir.

1-jadval

Butunjahon bo'yicha nogironligi bo'lgan insonlar

Inklyuziv turizm tom ma'noda yangi dunyoni ochadigan turizm turi hisoblanadi. Sayyohlik operatorlari qobiliyatidan qat'iy nazar, sayohatchilarning butun jamoasini qamrab olish orqali sayyohlarning keng doirasiga murojaat qilish imkoniyatiga ega bo'lish istagida bo'lishadi.

Tahlil va natijalar. Jahonda nogironligi bo'lgan shaxslarning soni qariyb bir milliardga yetgan. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 700 mingdan ortdi va u sezilarli tarzda o'sish tendensiyasiga ega. Prognoz ma'lumotlariga ko'ra, 2025 yilga kelib, 60 yosh va undan yuqori bo'lgan insonlarning soni 1 mlrd. 100 mln. nafarga yetadi. Rivojlangan davlatlar (AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Yaponiya va b.) aholisining tarkibida 60 yosh va undan yuqori bo'lgan insonlarning ulushi 25-30 foizni tashkil qilib, bu ko'rsatkich sezilarli tarzda o'sish tendensiyasiga ega. O'zbekiston Respublikasida bu ko'rsatkich oxirgi 10 yil davomida deyarli 2 marta o'sdi va respublika aholisining tarkibida 60 yosh va undan yuqori bo'lgan insonlarning ulushi 10 foizga yetgan [2]. Hozirgi kunda uncha e'tibor qaratilmagan, ayrim turizm sohasidagi kamchiliklar butun dunyo bo'ylab rivojlantirilishi kerak bo'lgan inklyuziv turizm sohasiga bog'liqdir. Kafe va restoranlarga onlayn buyurtma tashkil qilishda keksalar va nogironligi bo'lgan shaxslar uchun alohida ajratilgan joy,

g'ildirakli stul va shunga o'xshagan maxsus qulayliklar haqida internetdan ma'lumot topish qiyin hisoblaniladi, chunki bunday xizmat ko'rsatadigan ovqatlanish korxonalari nihoyatda kamchilikni tashkil qiladi. Katta oila bilan bir kunlik sayohat haqida to'xtalib o'tiladigan bo'lsa, restoranga kirishda zinapoyalar juda ko'p va bu yoshi katta insonlarga noqulayliklar tug'diradi. Inklyuziv turizm- bu maqsad yoki xizmatdan nimani kutish kerakligi haqida noaniqlikni kamaytirishdir. Bu barcha odamlar xush kelibsiz va barcha turistik qatlam oqimi uchun mo'ljallangan qulayliklarni o'z ichiga olgan muhitni yaratish haqidagi turizm turidir. Bu barcha uchun tanlovni yaratadi va barcha odamlarga ishonchni kuchaytiradi, ularga yangi tajribalar uchun sayohat qilishga imkon beradi. Yoshi katta aholi, nogironlar aravachasidan foydalanadigan odamlar, bolalar, vaqtincha harakatchanligi cheklangan odamlar, aravachalari bo'lgan odamlar, eshitish yoki ko'rish qobiliyati cheklangan odamlar, ingliz tilini ikkinchi til sifatida biladigan odamlar va ularning sayohatchilari – deyarli hamma haqidagi turizm turi hisoblaniladi. Inklyuziv turizm- turistik biznes egalari uchun bu o'zini ajratib ko'rsatish imkoniyatidir. Har qanday mehmonlar uchun keng doiradagi turlar taklif qilish mumkin, turlarni rejalashtirishda barcha sayohat tajribalarini hisobga olish lozim. Har bir bosqichda sayohatchilar tajribasi haqida o'ylab ko'rish va mijozning turli xil hohish va istikalariga alohida e'tibor berish lozim kichik narsalar katta o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Butun dunyo bo'yicha bu muammolarni bartaraf etish uchun turli xil imtiyoz va imkoniyatlar yaratilgan, shuningdek O'zbekistonda ham nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash uchun qator imtiyoz va imkoniyatlar yaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5326-son farmoniga asosan hududlarni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri sifatida ichki turizmni jadal rivojlantirish, fuqarolarni mamlakatning madaniy-tarixiy merosi hamda tabiiy boyliklari bilan tanishtirish maqsadida "O'zbekiston bo'ylab sayohat qil!" ichki turizmni rivojlantirish dasturida ijtimoiy qatlamni qo'llab quvvatlash va imkoniyati cheklangan fuqarolarga sayohat uyishtirish uchun quyidagi imtiyozlar joriy etildi:

1. ta'lim muassasalari o'quvchilari uchun — o'z mablag'lari va O'zbekiston yoshlar ittifoqi mablag'lari hisobidan;

2. tashkilotlar xodimlari uchun — o'z mablag'lari, ish beruvchi mablag'lari (budjet tashkilotlari uchun — tashkilotlarning budjetdan tashqari mablag'lari) va jamoaviy shartnomalarga muvofiq boshqa mablag'lar hisobidan;

3. yetim bolalar, kam ta'minlangan oilalar farzandlari, nogironligi bo'lgan shaxslar uchun ularning umumiy sonidan kamida 20 foizi qamrab olinishi ta'minlangan holda — xayriya mablag'lari, shuningdek, har yili O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti ko'rsatkichlarida nazarda tutilgan mablag'lar hisobidan;

4. pensionerlar hamda urush va mehnat faxriylari uchun — o'z mablag'lari, O'zbekiston faxriylarining ijtimoiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash "Nuroni" jamg'armasining mablag'lari va xayriya mablag'lari hisobidan;

5. faol xotin-qizlar uchun — o'z mablag'lari, O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi mablag'lari, "Mahalla" xayriya jamoat fondi mablag'lari va xayriya mablag'lari hisobidan;

6. mahalla faollari va yosh oilalar uchun — o'z mablag'lari, "Mahalla" xayriya jamoat fondi mablag'lari hisobidan tenglik asosida qoplanadi.

O'zbekiston Respublikasining, 15.10.2020 yildagi O'RQ-641-sonli "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" Qonuniga asosan turizm sohasi subyektlaridagi nogironligi bo'lgan shaxslar uchun quyidagi imkoniyatlar mavjud:

Transport vositalarining va yo'l infratuzilmasining qulayligi. Transport vositalarining va yo'l infratuzilmasining qulayligi aholiga transport xizmati ko'rsatuvchi tashkilotlar (tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar) tomonidan nogironligi bo'lgan shaxslarning jamoat birlashmalari ishtirokida:

7. nogironligi bo'lgan shaxslarga qulaylik yaratish uchun jamoat transportining maxsus vositalar bilan jihozlanishini, shu jumladan alohida joylar jihozlanishini, eshitish qobiliyati zaif bo'lganlar uchun axborot tablolari o'rnatilishini hamda bekatlarning ovozli tarzda e'lon qilinishini;

8. shahar va qishloq jamoat transporti vositalarining yo'nalishlari hamda ko'rsatkichlari keskin farqlanuvchi rangdagi yirik harflar bilan tasvirlanishini;

9. yo'lovchi poyezdlarining vagonlari maxsus o'rinlar bilan va perronlar, shuningdek temir yo'l vokzallari maxsus mexanik panduslar bilan jihozlanishini;

10. to'xtash maydonchalarini shaharsozlik normalari va qoidalarini hisobga olgan holda jihozlash, shu jumladan ularga panduslar va tutqichlar o'rnatish, transport vositasining kirish eshiklari oldidagi maydonchalarda taktil qoplamalarini qo'llash, shuningdek elektron axborot tablolarini o'rnatish;

11. piyodalar o'tish joylari va chorrahalarini, ko'chalar hamda umumiy foydalanishdagi yo'llarni nogironligi bo'lgan shaxslarning ehtiyojlariga muvofiq moslashtirish;

12. chorralarda tovushli va vizual signalizatsiya tizimlarini o'rnatish;

13. aeroportlarda va aerovokzalarda, yirik temir yo'l stansiyalarida, shuningdek metroda nogironligi bo'lgan shaxslarni transport vositalarigacha kuzatib borish;

14. nogironligi bo'lgan shaxslar uchun maxsus kutish joylarini jihozlash yo'li bilan ta'minlanadi.

15. Mahalliy transport vositalarini ishlab chiqish va ishlab chiqarish nogironligi bo'lgan shaxslarning ehtiyojlari inobatga olingan holda amalga oshirilishi kerak [3].

Mehmonxona xonalarining qulayligi. Mehmonxonalarning mulkdorlari umumiy xonalar fondining kamida bitta xonasini o'rindiqli aravachadan foydalanadigan nogironligi bo'lgan shaxslar uchun qulay tarzda jihozlashi, shuningdek eshitish va ko'rish bo'yicha nogironligi bo'lgan shaxslarning tegishli ehtiyojlariga muvofiq e'lonlar uchun displeylar hamda ovoqli qurilmalar o'rnatilishini ta'minlashi shart.

Xulosa va takliflar. Inklyuziv turizm-bu maxsus yoki alohida yordam taklif qilish emas, balki odamlarni birinchi o'ringa qo'yish va barcha odamlar o'zlarining qobiliyatlari bilan noyobligini tan olishdir. Inklyuziv bo'lish nogironlik bo'yicha mutaxassis bo'lishni talab qilmaydi. Faqat mijozlarni samimiy kutib olish va ularning sayohatini maroqli qilish uchun yordam berish kerak. Ularning so'rovlari taxiga qo'ng'iroq qilishdan tortib, shaklni to'ldirishgacha farq qilishi mumkin. Odamlar o'z qobiliyatlarini aniqlashda eng yaxshisidir, qanday qilib yordam berishni taxmin qilishning hojati yo'q, shunchaki turistdan ehtiyojlari haqida ma'umotlar so'rash lozim. Inklyuziv turizm-bu daromadli bozor. Inklyuziv bo'lish uchun qadamlar qo'yib, turli xil qobiliyatlarga ega bo'lgan sayyohlarning keng doirasiga murojaat qilish mumkin. Yoqimli tabassum va inklyuziv munosabat faqat ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Buni barcha to'siqlar jismoniy turdagi emasligini eslab, inklyuziyaga bo'lgan munosabatni ko'rib chiqish kerak hisoblaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining 15.10.2020 yildagi "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" O'RQ-641-sonli Qonuni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 3.02.2018-yildagi "O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5326-sonli farmoni.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 07.02.2018 yildagi "Ichki turizmni jadal rivojlantirishni ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3514-sonli qarori.

4. <https://www.unwto.org/> butunjahon turizm tashkilotining rasmiy sayti.

УЎК 334.6 (575.1)

ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР АСОСИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА КООПЕРАЦИЯ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ф.У. Абдиназарова, АРМ бўлим бошлиғи, PhD, "ТИҚХММИ" Қариш ирригация ва агротехнологиялар институти, Қариш

Аннотация. Мақолада қишлоқ хўжалиғи ва саноат корхоналари ўртасида ишлаб чиқариш кооперацияси ва интеграциясини ташкил этиш ривожлантириш тамоиллари, мақсади ҳамда афзалликлари ёритилган. Ишлаб чиқариш кооперациясини ташкил этишнинг ташкилий- иқтисодий модели таклиф этилган.

Калит сўзлар: фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги, саноат корхоналари, кооперация, даромад, фойда, маркетинг концепцияси.

Аннотация. В статье освещены принципы, цели и преимущества организации и развития производственной кооперации и интеграции предприятий сельского хозяйства и промышленности. Предложена организационно экономическая модель производственной кооперации.

Ключевые слова: институциональная среда, институты, институциональные нормы, формальные нормы, устойчивый рост, частная собственность, сельское хозяйство, контракт, сделки.

Abstract. In article consecrated the principles are intact and advantages the organization and development of the production of cooperation and integration of enterprises agriculture and industry. Proposed organizational and economic model of industrial cooperation.

Keywords: institutional environment, institutions, institutional norms, formal norms, sustainable growth, private ownership, agriculture, contract, transactions.

Кириш. Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар фаолиятининг самарадорлиги нафақат хўжаликларда ички меҳнат тақсимооти тамойилларига асосланган кооперацияга, балки хомашёни тайёрлаш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотишнинг тармоқлараро кооперацияси ва интеграциясига ҳам боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан мамлакатимиз ҳудудлари миқёсида деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган фермер хўжаликларини қайта ишлаш саноат корхоналари билан тўғридан-тўғри кооперациясини ривожлантириш бозор рақобати шароитида сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг асосий йўли ҳисобланади. Бунинг яна бир афзаллик томони шундаки, кооперацияга киришган томонлар бир-бирини кафолатли буюртма билан таъминлайди, бу уларни молиявий фаолиятини барқарор бўлишини гарови ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Қишлоқ хўжалиги ва саноат корхоналарида ишлаб чиқариш кооперациясини ривожлантириш ва қишлоқ аҳолисини фаровонлигини янада ошириш дастурини ишлаб чиқиш ва ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини бошқариш мезонини асослаш тадқиқотнинг методологик асосларини ташкил этади.

Германиядаги деярли барча фермерлар ва кичик қайта ишловчи корхоналар ушбу тамойилларни моғиятини тўғри тушунган ҳолда бир ёки бир неча кооперативларнинг аъзолари ҳисобланади.. Уларнинг фаолият кўламлиги тўғрисида, жадвалда келтирилган БМТ маълумотлари ҳам далолат беради. (1-жадвал).

1-жадвал

Хорижий мамлакатларда кооператив фаолият билан боғлиқ аҳоли сони [6]

Мамлакатлар	Камида битта кооперативнинг аъзоси бўлган аҳоли сони (15 дан 60 ёшгача бўлган аҳоли фоизи)	Кооператив фаолияти билан боғлиқ аҳоли (барча ёш гуруҳлари аҳолисини %)	Халқ кооператив альянсига аъзолик фоизи
Бозор иқтисодиётига эга ривожланган мамлакатлар	33	62	24,4
Ривожланаётган мамлакатлар	20	57	63
Ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатлар	39,3	70	12

*) ривожланган мамлакатларда оила 3 кишидан, ривожланаётган мамлакатларда – 5 кишидан ва ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатларда – 3 кишидан иборат бўлиши назарда тутилган.

Ушбу жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, ўтиш иқтисодиётига эга мамлакатлар аҳолисининг қариб 40 фоизи ҳеч бўлмаганда битта кооперативнинг аъзоси, 70 фоизи эса кооператив фаолияти билан боғлиқ [1]. Бизнинг мамлакатимизда ҳам бу рақамларга жиддий

эътибор бериш мақсадга мувофиқ ва аҳали, мутахассислар ва хўжалик субъектлари ўртасида кооперацион муносабатларнинг ижобий томонларини ва уни ривожлантириш объектив зурурат эканлигини кенг тарғиб қилиш вақти етди деб ҳисоблаймиз. Ривожланган мамлакатлар агробизнесида кооператив сектор миллий бозорда истеъмолчи сифатида ҳам, ишлаб чиқарувчи сифатида ҳам етакчи мавқега эга.

2-жадвал.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти муҳим турларини ишлаб чиқаришда ривожланган мамлакатлар кооперативлари улуши

Мамлакатлар	Маҳсулот тури			
	Сут	Ғалла	Мева ва сабзавот	Парранда
Бельгия	70	-	65	-
Дания	87	15	-	55
Голландия	87	-	80	17
АҚШ	78	41	14	8
Франция	44	52	28	-
Германия	79	55	46	-

Америка Қўшма Штатлари кооперативлари иқтисодий фаолиятининг кўламлари куйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланиши мумкин: йиллик сотувлар ҳажми 60 млрд. долларга яқинни (миллий бозордаги улуш 28 фоизни), кооператив кредит тизимидан олинадиган қарз маблағларининг йиллик сўммаси 55 млрд. долларни ташкил қилади.

Адабиётлар таҳлили. Қишлоқ хўжалиги ва санолат корхоналарида ишлаб чиқариш кооперациясини ва аҳолини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш жараёнларини бошқариш муаммоларига қўплаб хорижий ва мамлакатимиз олимларининг тадқиқотлари бағишланган.

Россиялик тадқиқотчилар Крутиков В.К., Зайцев Ю.В., Дорожкина Т.В., Костина О.И., Федорова О.В.ларнинг ишида минтақавий ижтимоий-иқтисодий тизимнинг элементлари, белгилари, ҳудудий бошқарувнинг дастурий мақсадли усуллари, ҳудудий бошқарувнинг хорижий ва маҳаллий амалиётлари, замонавий бошқарув янгиликлари, шу жумладан, ижтимоий-психологик жиҳатлари ўрганилган [2]. Погонин А.В.нинг мақоласида шаҳар ва кластерларнинг асосий ролини ҳисобга олган ҳолда минтақа ривожланишининг асосий омиллари аниқланган. Унда шаҳарларнинг ҳудудлар иерархиясидаги ўрнини аниқлаш билан боғлиқ масалалар кўриб чиқилди. Кластернинг муаллифлик модели таклиф қилинган [3]. Кондратьев Д.А.нинг мақоласида ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг таснифи аниқланган. Қишлоқ муниципалитети шаклланишининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг концепцияси ва моҳияти очиб берилган [4]. Николаев М.А., Махотаева М.Ю. тадқиқотлари эса минтақавий иқтисодиёт ва менежмент масалалари тақдиротига бағишланган. Хусусан, муаллифлар концептуал аппаратни, шунингдек, турли даражадаги ҳудудий тизимлардаги жараёнларни ўрганишнинг асосий назарий ёндашувларини тақдим этади [5].

Шуни айтиб ўтиш керакки, кооперация ва интеграциянинг кластер шакли амалиётда турли ҳилда намоён бўлади, аммо у вертикал-интеграциялашган агрохолдингдан (ҳам кластер ичида, ҳам ташқи бозорда рақобатнинг мавжудлиги ва ҳолдинг ичидаги эркин рақобат йўқлиги билан) ҳамда ҳудудий ишлаб чиқариш тузилмалардан (кластерларда товарни яратиш занжири янада узунроқ бўлиши билан) тубдан фарқланади.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, юридик шахслар бирлашувининг бошқа шакли сифатида агросаноат мажмусидаги кластер куйидаги асосий хусусиятлар билан тавсифланади (3.-жадвал).

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, кластерлар ташкилий-ҳуқуқий шакл ҳисобланмайди ва агрохолдингдан фарқли уларок (ҳолдингда иштирокчиларнинг мустақиллиги тўлиқ ва қисман йўқолади) кластерга кирган иштирокчилар хўжалик ва юридик мустақиллигини сақлаб қолади.

Таҳлил ва натижалар. Ҳозирги шароитда ижтимоий сиёсат, иқтисодиётни жадал ривожланишини ҳамда қишлоқда янги ишлаб чиқариш муносабатларини шакллантиришнинг кучли воситаси сифатида қаралмоқда. Меҳнат, турмуш, маданият ва инсонларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларини қондиришнинг ижтимоий масалаларини ечиш барча давлат ва

хўжалик органлари, шу жумладан, жамоат ташкилотларининг асосий фаолияти ҳисобланиши керак.

3-жадвал

Ишлаб чиқариш кооперациясига асосланган агросаноат кластерининг асосий хусусиятлари [2]

№	Номи	Мазмуни
1	Давлат ёки мулк эгалари холдинг қатнашчилари	Кластерни шакллантириш кластер қатнашчиларининг ташаббуси ва умумлаштирилган қарори бўйича амалга оширилади. Агросаноат кластери бошқарувчи орган (мулкнинг эгаси) қарори бўйича ташкил этилади.
2	Горизонтал алоқалар	Кластер қатнашчилари ўртасида горизонтал алоқалар устунлик қилиши, мулк эгаси ва қатнашчилар ўртасидаги вертикал алоқаларга асосланган холдингдан фарқли равишда уларнинг бир-биридан ва мувофиқлаштирувчи тузилмадан мустақил эканлиги
3	Кластернинг мувофиқлаштирувчи таркиби	Мулк эгаси аввалдан мавжуд бўлган бир пайтда кластернинг мувофиқлаштирувчи таркиби яратиш бевосита кластер қатнашчилари томонидан амалга оширилади
4	Худудий марказлашув	Кластер қатнашчиларининг худудий марказлашуви. Кластер қатнашчиларининг географик жойлашуви аҳамиятга эга эмас
5	Кластердаги ўзаро алоқалар	Кластерда турли фаолият йўналишидаги ва идораларга мансуб юридик шахслар иштирок этиши ва ўзаро алоқа қилиши мумкинлиги

Шундай йўллар билан кооперацияга бирлашаётган корхоналар рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятларига эга бўлади. Шу нуқтаи назардан, бизнинг фикримизча, ушбу йўналишда республикада мойли экинлар етиштирувчи қишлоқ хўжалиги билан мойли экинлардонларини қайта ишловчи саноат корхоналари ўртасида ўсимлик ёғи ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича ишлаб чиқариш кооперация алоқаларини ташкил этиш йўллариини такомиллаштириш ҳамда уларни бозор муносабатларига мослаштириш ўта долзаб вазифалар қаторига киради.

Хулоса

1. Кооперация ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, муомала соҳасида ҳам иқтисодий фаолиятнинг ижтимоий-хўжалик шакли сифатида юзага келган. У бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг интеграциялашувини амалга ошириб, товар айирбошланишини такомиллаштирган ҳолда, хўжалик, тармоқ ва тармоқлараро иқтисодий муносабатларни мустақамлашнинг муҳим омили ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш механизми сифатида иштирок этиб, хусусий ва давлат секторлари билан тенг шароитларда ривожланиши керак;

2. Ишлаб чиқариш кооперацияси иқтисодий, ижтимоий ва ҳозирги босқичда демократик тамойилларни ўзида мужассамлантириши лозим. Фақат ушбу тамойилларни ҳисобга олиб, улардан тўлиқ фойдаланган ҳолда иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида аграр соҳа кооперациясининг ривожланишини таъминлаш мумкин.

3. Қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларининг ҳар бир гуруҳи учун ишлар ва хизматларни истеъмолчига етказиб беришнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланган умумий иқтисодий манфаатлар тармоқ ва тармоқлараро кооперация ҳамда умуман иқтисодиётнинг аграр секторини ривожлантириш учун асос ҳисобланади. Бунга хўжалик юритувчи субъектларнинг фаоллиги ва ташаббусларининг ошишига кўмаклашиши керак.

4. Қишлоқ хўжалик соҳасида кооперация муваффақиятли фаолият кўрсатишига фақат мулкчиликнинг барча шаклларидаги хўжалик юритувчи субъектлар билан хўжалик, тармоқ ва тармоқлараро кооперация муносабатларини мустақамлаш, айниқса горизонтал кооперация ривожланишининг дастлабки босқичида зарур ресурслар ва кредит маблағларидан кенг фойдаланиш асосида эришиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига 29-декабрь 2020 йилдаги Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>
2. Крутиков В.К., Зайцев Ю.В., Дорожкина Т.В., Костина О.И., Федорова О.В. Управление социально-экономическим развитием территорий. Учебно – методическое пособие. Калуга:Изд -во «Ваш дом»,2015.-180 с.

3. Социально-экономическое развитие малых городов на основе сетевого взаимодействия: коллективная монография / под ред. д-ра экон. наук, проф. М.Ю. Шерешевой. — М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 2020. — 394 с.

4. Козлов М.П. Кластерный подход как механизм активизации инновационного развития субъектов агропромышленного производства// Экономика, труд, управление в сельском хозяйстве. М., 2015, №1(22), с. 28

5. Щетинина И.В. Перспективы развития агропромышленных кластеров в России // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. М., 2015, №3, с. 51-55

6. Козлов М.П. Кластерный подход как механизм активизации инновационного развития субъектов агропромышленного производства// Экономика, труд, управление в сельском хозяйстве. М., 2015, №1(22), с. 28

УЎК 339.982

УЙ-ЖОЙ КОММУНАЛ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ РОЛИ

Ф.К.Ачилова, мустақил тадқиқотчи, ТАТУ Қариш филиали, Қариш

Аннотация. Ушбу мақола уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштириш, усул ва технологиялари, моҳияти ва вазифалари ҳақида маълумот бериб ўтилган.

Калим сўзлар: ахборот технологиялари, уй-жой коммунал, хизмат кўрсатиш, бошқариш, рақамлаштириш, замонавий технологиялар, самарадорлик.

Аннотация. В статье представлена информация о цифровизации, методах и технологиях, сущности и функциях управления жилищно-коммунальным хозяйством.

Ключевые слова: информационные технологии, жилищно-коммунальное хозяйство, услуга, управление, цифровизация, современные технологии, эффективность.

Abstract. The article provides information on digitalization, methods and technologies, the essence and functions of housing and communal services management.

Keywords: information technology, housing and communal services, services, management, digitalization, modern technologies, efficiency.

Кириш. Бугунги кунда ҳар бир соҳада бошқарув жараёнларини рақамлаштириш, ахборот технологияларини тадбиқ этиш долзарб масалалардан биридир. Бошқарув жараёнларида ахборот технологияларининг жорий этилиши иш унумдорлигининг ўсишига, ортиқча харажатларнинг қисқаришига, вақтнинг ва ресурсларнинг тежалишига, сифатнинг ўсишига эришиш мумкин. Соҳа бошқарувида рақамлаштириш жараёнлари қисман тадбиқ этилган, аммо қониқарли даражада эмас ҳамда кенг қамровли ташкил этилмаган. Ҳозирга қадар аҳоли навбатга туриш, ортиқча вақт сарфлаш, ресурсларнинг исроф бўлиши каби муаммоларга дуч келмоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштиришда ахборот технологияларни жорий этишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш муаммолари бўйича хорижий олимлардан Э.И.Рузина, Д.В.Кузмин, Давид Д Эдвардс, Чрис Андерсон, Эрик Брайнжолфссон, Девид А Висе, Мария Жонсен ва бошқаларнинг илмий ишларида ўз ифодасини топган.

Бундан ташқари, бир қатор МДХ мамлакатлари иқтисодчи олимларидан Екатерина Дмитриева, М.Ю.Смирнов, В.С.Зияутдинов, И.В.Воронин, Т.А.Золотаева, Олга Ковалева, И.В.Яковлева ва бошқаларнинг илмий ишларида қишлоқ хўжалиги тармоқларини инновацион ривожлантириш, инновацион тизимни шакллантириш масалаларига эътибор қаратилган.

Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштиришда ахборот технологияларини жорий этиш масаласи ва унинг иқтисодий самарадорлиги ошириш чоралари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг қарорларида, маърузаларида ўз аксини топган. Шунингдек, мазкур масала республикаимиз иқтисодчи олимлари томонидан хусусан, Ш.Х.Мухитдинов, Т.А.Хасанов, Д.Ш.Миржалилова, Н.Қ.Жўраева, Г.Б.Эрназаров, Д.А.Бердиева, М.Ш.Маматкулов, С.Б.Бобокулов ва бошқаларнинг илмий ишларида эътиборга олинган.

Тадқиқот методологияси. Илмий изланишларимиз натижасида уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштиришда ахборот технологияларни жорий этишни кенг ривожлантириш, ахборот технологиялардан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш бўйича ўзгаришлар ўрганилган бўлиб, истиқболда коммунал хўжалигида ахборот технологияларни жорий этишни кенг ривожлантириш бўйича илмий хулосалар ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Таҳлил ва натижалар. Қишлоқ жойларда уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштириш, яъни соҳада ахборот технологияларини жорий этиш, замонавий технологиялар асосида ташкил этиш, соҳа фаолиятини янада такомиллаштириш, аҳоли турмуш даражасини янада яхшилаш омилларидан биридир.

Дастлаб, бошқарув тушунчасига тўхталиб ўтсак. Бошқарув — бу инсоннинг турли объектларга ва атроф муҳитда кечаётган жараёнларга онгли равишда таъсир этишидир, у жараёнларга белгиланган йўналиш бериш ва исталган натижаларни олиш мақсадида амалга оширилади. Бошқарув бошқарувчи таъсири йўналтирилган объект турига, бошқарувчилар таъсир кўрсатаётган кишилар доирасига кўра, жамият, давлат, иқтисодиёт, ижтимоий жараёнлар, корхоналар, ишлаб чиқариш жамоалари, уй хўжаликларини бошқариш ва бошқарувнинг кўпгина бошқа шунга ўхшаш турларига ажратади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлигининг асосий вазифалари ва фаолият йўналишларини кўриб чиқишимиз мумкин:

-уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш соҳасида ягона давлат сиёсатини юритиш ва тармоқлараро мувофиқлаштиришни амалга ошириш;

-кўп хонадонли арзон уйлар қурилиши бўйича давлат дастурлари амалга оширилишини таъминлаш, кўп хонадонли арзон уйлар, сув таъминоти, канализация, иссиқлик таъминоти объектлари қурилиши бўйича буюртмачи функцияларини амалга ошириш, эски ва авария ҳолатидаги уй-жойлар бузилишини ташкиллаштириш;

-кўп хонадонли уйларнинг техник ҳолатини мониторинг қилиш, шу жумладан, кўп хонадонли уй-жой фондини мукамал ва жорий таъмирлаш ишларини ташкил қилиш;

-хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини мувофиқлаштириш, кўп хонадонли уй-жой фондини сақлаш, улардан фойдаланиш ва эксплуатация харажатларини аниқлаш бўйича талабларга, кўп хонадонли уйларни техник эксплуатация қилиш қоидалари ва нормаларига, кўп хонадонли уйларга туташ ҳудудларнинг санитария нормалари, қоидалари ва гигиена нормативларига мувофиқ ҳолда сақланишига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш;

-сув таъминоти ва канализация объектлари, иссиқлик таъминоти тизимлари, аҳоли пунктларини ривожлантириш схемалари ва бош режалари билан боғлаган ҳолда ривожлантириш, модернизация ва реконструкция қилиш дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда уларнинг сифатли бажарилишини ташкиллаштириш, мазкур соҳа ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштириш ва бошқарувини таъминлаш;

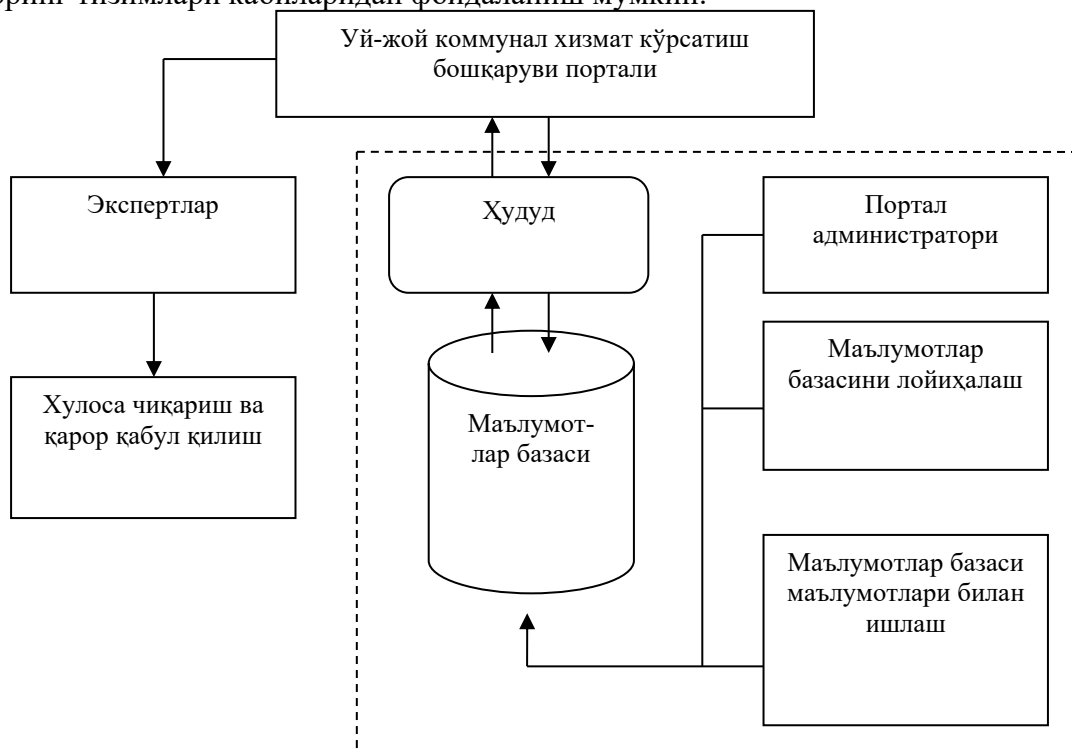
-уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш тизимига ресурс ва энергия тежайдиган технологиялар ҳамда ускуналарни татбиқ этиш, жумладан, уй-жой коммунал хўжалиги объектларини замонавий ҳисоблаш ўлчов асбоблари билан жиҳозлаш, қурилиш-монтаж ишлари таннархининг пасайишини таъминлайдиган замонавий ва сифатли қурилиш материаллари ҳамда буюмларини кенг қўллаш;

-уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш соҳасида норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш, ривожланган хорижий мамлакатларнинг илғор тажрибасини инобатга олган ҳолда уй-жой коммунал хизмат кўрсатишнинг замонавий шакл ва усулларини ишлаб чиқиш ҳамда жорий этиш;

-Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда сув таъминоти, канализация, иссиқлик таъминоти бўйича кўрсатиладиган хизматлар тариф сиёсатини шакллантириш, уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш соҳаси ташкилотларининг иқтисодий барқарорлигини мустаҳкамлаш юзасидан комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш;

-уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш соҳаси учун кадрлар тайёрлаш бўйича таклифлар киритиш, ўқув амалиётларини чет элларда ўтказишни назарда тутган ҳолда кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ташкил этиш, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, дастурий маҳсулотлар, идоравий ахборот тизимлари ва маълумотлар базаси жорий этилишини назарда тутиш.

Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштиришда бир қатор ахборот тизимлари, интеллектуал тизимлари, қарор қабул қилиш тизимлари, эксперт тизимлари, мониторинг тизимлари кабиларидан фойдаланиш мумкин.

1-расм. Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқаруви портали маълумотлар базасини ташкил этишнинг алгоритми

Ҳозирги кунга қадар соҳа бошқарувини рақамлаштиришда амалга оширилган ишлар бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, <https://kommunal.uz> -Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги расмий сайти, <http://ek.uz> - коммунал хўжалик ва уй-жой фонди портали, <https://users.mjko.uz> – “Mening uyim” ахборот тизими (Кўп квартирали уй-жойларни бошқариш тизими), <https://my.gov.uz> – Ягона интерактив давлат хизматлари порталида “Коммунал хизматлар” фаолият олиб бормоқда. Бундан ташқари Zoomrad, Payme, Apelsin, UzKommunal, Paynet, Click Evolution, Uray каби мобил иловалар ҳам аҳоли учун хизмат қилмоқда.

Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштиришда биринчи навбатда мукамал структурага эга бўлган маълумотлар базасини ишлаб чиқиш лозим. Маълумотлар базаси ёрдамида уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқаруви порталини ишлаб чиқиш мумкин. Бунда, ҳудудлар, хизмат кўрсатувчи ташкилотлар, кўп қаватли уй-жойлар, аҳоли қатлами, жисмоний шахслар, юридик шахслар, интерактив хизматлар, хизмат кўрсатиш турлари, хизмат кўрсатиш жадвали, боғланиш контактлари, коммунал тўловлари нархлари каби маълумолардан иборат бўлади.

Портал орқали мониторинг олиб бориш, ҳудудлар кесимида муаммо ва камчиликларни аниқлаш, қарздорлик ҳолатларини таҳлил қилиш, ушбу маълумотлар асосида хулоса чиқариш ва масаланинг ечими бўйича тегишли қарорларни қабул қилиш механизми ишлаб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлигининг расмий веб сайти статистик маълумотларига асосан қўйидагилар аниқланди:

Кўп қаватли уйлар	Бошқарув компаниялар сони	Ширкатлар сони
38134	268	4187

Ягона интерактив давлат хизматлари порталида “Коммунал хизматлар”ида бир қатор имкониятлар мавжуд:

т/р	Хизмат тури	Хизмат кўрсатиш муддати	Хизмат нархи
1	Ичимлик суви ҳисоблагичини қиёслашдан ўтказиш (ечиш ва улаш билан бирга)	14 иш куни мобайнида	364500 сўм
2	Иссиқ сув ҳисоблагичини қиёслашдан ўтказиш (ечиш ва улаш билан бирга)	14 иш куни мобайнида	364500 сўм
3	Совуқ сув ҳисоблагичини ечиш, ўрнатиш ва тамғалашга ариза юбориш	5 иш куни мобайнида	бепул
4	Иссиқ сувни ҳисобга олиш ускунасини (ҳисоблагичини) ечиш ва ўрнатишга ариза юбориш	5 иш куни мобайнида	бепул
5	Иссиқлик тармоғи ҳисоблагичини пломбалаш ва шартнома тузиш	3 иш куни мобайнида	БХМнинг 9%
6	Иссиқликдан фойдаланиш қурилмалари ва иссиқлик тармоқларини ишга туширишга рухсатнома	5 иш куни мобайнида	БХМнинг 9%
7	Иссиқлик таъминоти лойиҳасини келишиш	3 иш куни мобайнида	БХМнинг 9%
8	Иссиқлик тармоқларига уланиш учун техник шартларни олиш	3 иш куни мобайнида	24300 сўм
9	Ичимлик ва окова сув тармоқларига уланиш		
10	Сув таъминоти ва сувни чиқариб ташлаш тармоқларига уланиш учун техник шартларни олиш	7 иш куни мобайнида	бепул
11	Сув таъминоти ва сувни чиқариб ташлаш хизматлари шартномасини тузиш	3 иш куни мобайнида	БХМнинг 9%
12	Табиий газни ҳисобга олиш приборини пломбалаш ва газ таъминоти шартномасини тузиш	7 иш куни мобайнида	бепул
13	Табиий газ ҳисоблагичини қиёслашдан ўтказиш (ечиш ва ўрнатиш билан бирга)	15 иш куни мобайнида	364500 сўм
14	Иссиқлик энергиясини ҳисобга олиш приборини пломбалаш ва иссиқлик таъминоти шартномасини тузиш	3 иш куни мобайнида	БХМнинг 9%
15	Коммунал хизматлар	Автоматик тарзда	бепул

Хулоса ва таклифлар. Демак, юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, фойдаланувчилар ўзига керакли бўлган хизмат турини танлайди, хизмат муддатини, нархини, керак бўладиган хужжатларни, қайси ташкилотга мурожаат қилиши, боғланиш контактлари, хизматдан фойдаланувчилар, хизмат кўрсатишнинг ҳуқуқий асослари каби маълумотларни портал орқали исталган вақтда, исталган жойдан олиш имконияти мавжуд бўлади. Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш бошқарувини рақамлаштириш соҳанинг янада самарадорлигини оширишда ёрдам беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. С.С.Ғуломов, Р.Х.Алимов. Ахборот тизимлари ва технологиялари, Дарслик, Тошкент, 2000.
2. Ш.Арте. Структурный подход к организации баз данных. М.: Финансы и статистика, 2010.
3. А.Алексеев, Введение в Web-дизайн. Учебное пособие. – М.: ДМК Пресс, 2019.
4. Peters T. The circle of innovation. USA, NY: Alfred A. Knopf, 2006.

УЎК 631.1

ЕР УЧАСТКАСИНИ ХУСУСИЙЛАШТИРИШДА УНИНГ ҚИЙМАТИНИ АНИҚЛАШ УСЛУБИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

А.Р. Бабажанов, доцент, “ТИҚХММИ” МТУ, Тошкент

З.Т. Тоғжиев, ст. тадқиқотчи, “Ўздаверлойиҳа” ДИЛИ, Тошкент

Ғ.Х.Икромхўжаев, ст. тадқиқотчи, “Ўздаверлойиҳа” ДИЛИ, Тошкент

Аннотация. Мақолада республикамизда бугунги кунда энг долзарб муаммолардан бирига айланган ер участкаларини хусусийлаштириш жараёнининг муҳим босқичлари бўлган ер участкаларини сотиб олиш қийматини ҳисоблашнинг мавжуд услубиётини ер участкалари жойлашган ҳудуднинг экологик жозибadorлигини ҳисобга олган ҳолда

такомиллаштиришининг асосий йўналишлари қайд қилинади, бу бўйича махсус таклиф ва тавсиялар берилади.

Калит сўзлар: хусусийлаштириш, баҳо, ер участкаси, меросий эгалик, фойдаланиш, жозибadorлик, экологик муҳит, қиймат.

Аннотация. В статье рассмотрены основные направления совершенствования существующей методики расчета стоимости выкупа земельных участков, являющиеся важными этапами процесса приватизации земельных участков, ставшие на сегодняшний день одной из наиболее актуальных проблем в нашей республике, с учетом экологической привлекательности местности, где расположены земельные участки, даются специальные предложения и рекомендации.

Ключевые слова: приватизация, оценка, земельный участок, владение наследием, использование, привлекательность, экологическая среда, ценность.

Abstract. The article discusses the main directions for improving the existing methodology for calculating the cost of buying out land plots, which are important stages in the process of privatization of land plots, which have become one of the most urgent problems in our republic today, taking into account the environmental attractiveness of the area where the land plots are located, special offers and recommendations.

Key words: privatization, appraisal, land plot, heritage ownership, use, attractiveness, ecological environment, value.

Кириш. Мамлакатни тўла бозор муносабатларига ўтиши кўп жиҳатлардан ерларни хусусийлаштириш ва даврий тасарруфидан чиқариш, ер бозорини шакллантириш ва уни доимий ривожлантириш билан узвий боғлиқдир. Шу сабабли ҳам республикаимизда қўшни давлатлар сингари ер участкаларини хусусийлаштириш, уларни бозор активига айлантириш, улар билан ранг-баранг бозор операцияларини очик амалга ошириш учун кейинги йиллари қатор қонун ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ҳамда амалиётга киритилди.

Ер участкасини хусусийлаштириш бу – одатда олди-сотди йўли билан, яъни давлатга тегишли бўлган ер-мулкни фуқароларга ёки юридик-шахсларга у ёки бу шаклда бериш йўли билан ер ресурсларининг мулкдорини алмаштириш, яъни ерга нисбатан хусусий мулкчиликни шакллантиришдир [5,7]. Демак, ер участкасини хусусийлаштириш учун унинг қийматини шу кун талаблари асосида аниқлаш жуда муҳимдир. Бундай услубият мавжуд [4] ва бугунги кунда ер участкаларини хусусийлаштириш жараёнида қўлланилиб келинмоқда. Аммо, айтиш зарурки, бу услубиётни бир мунча такомиллаштириш зарур бўлмоқда, яъни ер участкасини қийматини аниқлашда уни шаҳарсозлик омиллари, аҳоли пунктининг марказига нисбатан жойлашганлиги ва жойлашган ҳудуднинг жозибadorлиги бўйича турли тузатмалар киритган ҳолда такомиллаштириш талаб этилади. Буларнинг барчаси муаммони ниҳоятда долзарблигидан дарак беради.

Тадқиқотнинг методологик асослари. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги ПФ-5623-сон “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони [2], Олий Мажлис томонидан 2021 йил 16 ноябрда қабул қилинган 728-сон “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонун ва ушбу Қонунни ҳаётга тадбиқ этиш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2022 йил 14 февралда қабул қилинган 71-сон “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида”ги қарори [4] республикаимизда ҳам қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларининг иккиламчи, очик бозорини вужудга келишига, ерга бўлган хусусий мулкчиликни шакллантиришга тегишли имкониятлар яратади. Тўғри, республикаимизда ҳам яқка тартибда қурилган уй-жойлар ва хизмат кўрсатиш объектлари тагидаги ерларни хусусийлаштириш бўйича ишлар 2006 йилда бошланган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 июлдаги ПФ-3780-сонли Фармони [3]га биноан 2007 йил 1 январдан бошлаб юридик шахслар

– мулкый ҳуқуқ асосида ўзларига қарашли ва (ёки) улар томонидан хусусийлаштириладиган бино ва иншоотлари, ишлаб чиқариш инфратузилмалари жойлашган ер участкаларини, шунингдек мазкур объектларга туташ ер участкаларини қўлланиладиган технологик жараёнлар, шаҳарсозлик норма ва қоидаларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган микдорда хусусийлаштириш ҳуқуқига эга бўлганлар. Аммо, айнан шундай ер участкаларини қийматини аниқлашнинг объектив услубиятини бўлмаганлиги, кенг халқ оммасини ер участкаларини хусусийлаштириш бўйича фикрларида қарама-қаршиликлар мавжуд бўлганлиги сабабли, бу жараён тез даврда бошланмади. Буларнинг барчаси илмий-тадқиқотлар олиб боришда қатор усуллардан жумладан, монографик тадқиқот, ҳисоб-китоб, аналитик таҳлил ва синтез усулларида фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Тадқиқот натижалари ва илмий мунозара. Шунинг қайд қилиш зарурки, ер участкаларини хусусийлаштириш жараёнининг энг мураккаб босқичи – ер участкасининг қийматини аниқлашдир [6]. Бу масала ер участкаларини хусусийлаштиришга тортилган ҳамда уларнинг иккиламчи бозори анча йиллардан бери ривожланаётган хорижий давлатларда ҳам турлича ҳал қилинган ва ҳал қилинмоқда. Республикамизда бугунги кунга қадар қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ерларни кадастр қийматини аниқлаш бўйича муаммони ўта мураккаблиги сабабли, аниқ услубиёт мавжуд бўлмаганлиги ҳам хусусийлаштиришга жалб қилинадиган ерларни қийматини белгилашда қийинчилик туғдирмоқда.

Қайд қилиш зарурки, кейинги йиллари республикамизда ҳам хусусийлаштириладиган ер участкаларининг қийматини аниқлаш бўйича қатор услубиётлар яратилган ва амалиётга киритилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 2 декабрдаги 963-сон қарорига мувофиқ эксперимент тариқасида “Сирдарё вилоятида доимий фойдаланиш (эгалит қилиш) мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалит қилиш ҳуқуқлари асосида тегишли бўлган ер участкаларини жисмоний ва юридик шахслар томонидан сотиб олиш тартиби тўғрисида вақтинчалик маъмурий регламент [8]” қабул қилинган. Ушбу “Регламент”га биноан хусусийлаштириладиган ер участкасининг сотиб олиш қиймати вақт даврийлигига қараб ўзгаради ва ер участкасининг майдони ҳамда ташқи омилларнинг таъсирини ҳисобга олиб, мурожаат турига қараб аниқ бир санада миллий валютада қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

а) юридик шахслар учун:

$$C = K_{\text{юр}} \times S \times K, \quad (1)$$

б) жисмоний шахслар учун

$$C = K_{\text{жис}} \times S \times K, \quad (2)$$

бу ерда: C – хусусийлаштириладиган ер участкасини сотиб олиш қиймати, сўмда;

$K_{\text{юр}}$, $K_{\text{жис}}$ – юридик ва жисмоний шахслар учун сотиб олиш қийматини аниқлашда ўша кунда белгиланган ер солиғи ставкасининг 50 баробари (1 кв. метр учун, сўмда);

S – хусусийлаштириладиган ер участкасининг майдони (кв. метрда);

K – ушбу Регламентнинг 4-иловасига биноан хусусийлаштириладиган ер участкаларини сотиб олиш қийматини шакллантириш коэффициентлари. Бу коэффициентлар юқоридаги иловага биноан қуйидагича қабул қилинган (1-жадвал).

1-жадвал

Хусусийлаштириладиган ер участкаларини сотиб олиш қийматини шакллантириш коэффициентлари

Ер участкасининг майдонига қараб (K)

Ер участкасининг майдони, сотих	Нархларни шакллантириш коэффициентлари
4 сотихгача (4 сотих ҳам)	1,00
4 сотихдан 5 сотихгача (5 сотих ҳам)	1,03
5 сотихдан 6 сотихгача (6 сотих ҳам)	1,06
6 сотихдан 7 сотихгача (7 сотих ҳам)	1,09
7 сотихдан 8 сотихгача (8 сотих ҳам)	1,12
8 сотихдан юқори	1,15

Ушбу қарорга биноан юқоридаги Регламент билан бир қаторда “Сирдарё вилоятида қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган бўш турган ер участкаларини электрон онлайн-аукцион орқали хусусийлаштириш тартиби тўғрисида вақтинчалик Низом” ҳам қабул қилинган. Ушбу

“Низом”га биноан аукционга қўйилган ер участкасининг бошланғич нархи вақтга боғлиқ ҳолда ўзгарган ва аниқ бир санада ер участкасининг жойлашуви ва майдони инобатга олинган ҳолда, сўмда қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

а) тадбиркорлик ва шаҳарсозлик фаолиятини амалга оширишга бериладиган ер участкалари учун:

$$C = K_{\text{юр}} \times S \times K + P_k + P_c + P_a + P_u + P_p, \quad (3)$$

б) якка тартибда уй-жой куриш ва уй-жойни ободонлаштиришга бериладиган ер участкалари учун:

$$C = K_{\text{жис}} \times S \times K + P_k + P_c + P_a + P_u + P_p, \quad (4)$$

бу ерда: C – хусусийлаштирилаётган ер участкасининг бошланғич нархи, сўм;

$K_{\text{юр}}$, $K_{\text{жис}}$ – бозор қийматини белгилаш санасида юридик ва жисмоний шахслар учун тегишлича белгиланган ер солиғи ставкасининг 50 баробари (1 квадрат метр учун, сўмда);

S – хусусийлаштирилаётган ер участкасининг майдони (квадрат метрда);

K – ушбу Низомнинг 3-иловасига мувофиқ электрон онлайн аукционга қўйилган ер участкасининг бошланғич нархини аниқлаш учун нархни шакллантирувчи коэффицент (бу коэффицент қиймати 1-жадвалда келтирилган қийматлар билан бир хил).

P_k – ер участкасини танлаш бўйича материалларни тайёрлаш ишлари қиймати (сўм);

P_c – архитектура – режалаштириш топшириғини тайёрлаш ишлари қиймати (сўм);

P_a – оператор хизматлари қиймати (сўм);

P_u – Ўзбекистон Республикаси геоахборот тизимида хусусийлаштирилган ер участкаси чегараларини киритиш ишларини бажариш қиймати (сўм);

P_p – ер участкасига бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш бўйича филиал бажарадиган ишлар қиймати (сўм).

Шуни қайд қилиш зарурки, Сирдарё вилояти ер майдонларини хусусийлаштириш бўйича ушбу эксперимент деярли 2 йил давом этишига қарамасдан аҳоли ва юридик шахслар ўртасида етарли тушунтириш ишлари олиб борилмаганлиги сабабидан-ми ёки хусусийлаштиришда ер участкаси қийматининг баланд бўлганидан-ми у яхши натижа бермади, яъни бу вақтинчалик Регламент ва Низомлар ўзини оқламади. Шуларни эътиборга олиб ҳамда 2021 йил ноябрь ойида қабул қилинган “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини ҳаётга тадбиқ этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 14 февралдаги 71-сон қарори билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва юридик шахсларига доимий фойдаланиш (эғалик қилиш), ижара ва мерос қилиб қолдириладиган умрбод эғалик қилиш ҳуқуқи асосида тегишли бўлган ер участкаларини хусусийлаштириш бўйича давлат хизматларини кўрсатишга доир маъмурий регламент [4] қабул қилинди ва амалга киритилди. Ушбу ҳужжатга биноан хусусийлаштирилаётган ер участкасини сотиб олиш қиймати қуйидаги формулалар ёрдамида аниқланади:

а) юридик шахсларга доимий фойдаланиш (эғалик қилиш) ёки ижара ҳуқуқи асосида берилган ер участкалари учун:

$$C = K_{\text{юр}} \times S + B + T \quad (5)$$

б) умрбод мерос қилиб қолдириладиган, доимий фойдаланиш (эғалик қилиш) ёки ижара ҳуқуқи асосида Ўзбекистон Республикаси фуқароларига тегишли ер участкалари учун:

$$C = K_{\text{жис}} \times S + B + T \quad (6)$$

бу ерда: C – хусусийлаштирилаётган ер участкасини сотиб олиш қиймати (сўмда);

$K_{\text{юр}}$, $K_{\text{жис}}$ – юридик ва жисмоний шахслар учун сотиб олиш қийматини аниқлашда ўша кунда белгиланган базавий солиқ ставкасининг 20 баробари (1 квадрат метр учун сўмда);

S – хусусийлаштирилаётган ер участкасининг майдони (квадрат метрда);

B – Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат кадастри соҳасида давлат хизматлари нархларини белгилашда табақалаштирилган ёндашув тартибини такомиллаштириш тўғрисида” 2014 йил 10 июлдаги 186-сон қарори билан давлат реестридан кўчирмани бериш ва кўчмас мулк объектларини рўйхатга олиш хизматларига белгиланган ставкалар асосида (сўмда);

Т – бир гектар майдон учун базавий ҳисоблаш миқдорининг беш баробари ҳисобидан келиб чиқиб ҳисобланадиган ер участкаси ва унга туташ ҳудуднинг топографик режасини тайёрлаш учун тўлов миқдори (сўмда).

Эътироф этиш зарурки, юридик ва жисмоний шахслар эгалигида (фойдаланишида), ижарасида ёки меросий эгалиги ер участкаларни хусусийлаштиришда бугунги кунда айнан ушбу услубиётдан фойдаланилмоқда. Ушбу услубиётни қўллаш асосида ер участкаларини сотиб олиш қиймати аниқланмоқда. Аммо ушбу услубиёт асосида хусусийлаштирилган ер участкалари жойлашган ҳудудни экологик жиҳатдан жозибадорлигини ҳисобга олиш, фикримизча, катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлади. Масалан, аҳоли яшаш пунктида жойлашган, хусусийлаштиришга тортиладиган иккита ер участкаси (айтайлик якка тартибда қурилган уй-жойлар тагидаги 2 та ер участкаси)нинг ҳар квадрат метридан ундириладиган ер солигининг миқдорлари бир хил бўлиши мумкин. Бунда, хусусийлаштиришда ер участкаларини сотиб олиш қиймати бир хил миқдорларни ташкил этиши мумкин. Аммо биринчи ер участкаси атрофидаги ҳудуд ўзининг экологик жозибадорлиги бўйича иккинчисига қараганда анча юқори, бу ер участкасига келгусида талабгорлар ҳам жуда кўп бўлиши мумкин. Шуларни эътиборга олиб, ер участкасини сотиб олиш қийматини ҳисоблашда бугунги кундаги мавжуд услубиётга қўшимча равишда айнан экологик жозибадорлик бўйича қўшимча ер участкаси қийматини оширувчи ёки пасайтирувчи коэффицентларни қўллаш тавсия қилинади. Бундай тузатма коэффицентлар ўз вақтида Беркинов Б.Б. ва Ходиев Б.Ю.лар томонидан тавсия қилинган [7] бўлиб, бизнингча ушбу миқдорлардан фойдаланиш ер участкасини сотиб олиш қийматини ҳисоблашда янада очиқлик ва ҳаққонийликни таъминлайди (2-жадвал).

2-жадвал

Ер участкасининг экологик жозибадорлиги бўйича тузатма коэффицентлар

№	Ер участкаси ён-атрофини экологик кўриниши	Тузатма коэффицентлар, К
1.	Ер участкасига туташ ҳудуд бирмунча кўримсиз, яшил дарахтлар мавжуд эмас.	0,90
2.	Ер участкасига туташ ҳудуднинг умумий экологик ҳолат қониқарсиз.	1,00
3.	Ер участкасига туташ ҳудуднинг умумий ландшафти яхши кўринишга эга, атрофнинг ободонлашганлик даражаси юқори.	1,10

Демак, ушбу тузатма коэффицентларидан фойдаланган ҳолда, хусусийлаштиришга жалб қилинадиган бундай ер участкаларини сотиб олиш, қийматини аниқлаш қуйидаги тенглик орқали амалга оширилади:

а) юридик шахсларнинг ер участкалари учун:

$$C=(K_{\text{юр}} \times S+B+T) K \quad (7)$$

б) фуқароларга тегишли ер участкалари учун:

$$C=(K_{\text{жис}} \times S+B+T) K \quad (8)$$

бу yerda: К – ер участкасининг экологик жозибадорлиги бўйича тузатма коэффицентлар.

Шуни қайд қилиш зарурки, юқоридаги услубиятдан фойдаланилган ҳолда бугунги кунда ер участкаларини хусусийлаштириш жараёни аста-секинлик билан жонланмоқда. Уни янада ривожлантиришни таъминлаш учун бу масалага мутахассислар, жойлардаги маҳаллий давлат ҳокимияти органлари жиддий эътиборни қаратилиши, маҳаллий халққа улар ер участкаларини хусусийлаштиришнинг афзалликларини тўғри тушунтиришлари, хусусий мулкни дахлсизлигини таъминлашлари зарур, негаки айнан якка тартибда қурилган уй-жойлар, хизмат кўрсатиш объектлари тагидаги ер участкаларини тезкорлик билан хусусийлаштириш уларнинг бугунги кундаги мавжуд “қора бозори”ни йўқотишга ҳамда очиқ иккиламчи бозорини вужудга келишига имкон беради.

Хулоса. Шундай қилиб, юридик ва жисмоний шахсларда турли ҳуқуқлар асосида фойдаланилаётган ер участкаларини хусусийлаштиришда уларни сотиб олиш қийматини аниқлаш бўйича мавжуд услубларни ўрганишга доир олиб борилган тадқиқотлар кўрсатадики, бугунги кунда амалдаги услубиётни ер участкалари жойлашган ҳудудни экологик

жозибодорлиги бўйича тузатма коэффициентларни қўллаш ер участкасининг аниқ қийматини ҳисоблашга имкон беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ.

1. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”. Тошкент, 2021, Lex.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги ПФ-5623-сон “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Тошкент, 2019, Lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 июлдаги ПФ-3780-сон Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 14-февралдаги 71-сон “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ер участкаларини хусусийлаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида”ги қарори. Тошкент, 2022, Lex.uz.
5. Бабажанов А.Р., Рахмонов Қ.Р., Ғофиров А. Ер кадастри. (Дарслик). Тошкент, ТИМИ, 2008.
6. Ходиев Б.Ю., Абдуллаев З.С. Оценка стоимости земельных ресурсов. Ташкент, Иқтисод – Молия, 2010.
7. Сирдарё вилоятида доимий фойдаланиш (эшалик қилиш) ёхуд мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқлари асосида тегишли бўлган ер участкаларини жисмоний ва юридик шахслар томонидан сотиб олиш тартиби тўғрисида вақтинчалик маъмурий регламент. Ташкент, 2020, Lex.uz.

УЎТ: 338.32.053.4

КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИГА ТАҲДИДЛАР ВА УЛАРНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ Ф.Н. Байбобоева, PhD, Наманган муҳандислик – технология институти, Наманган

Аннотация. Мақолада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидлар ҳамда иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда фаолият хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидларни олдини олиш йўллари аниқлаш, ҳисобга олиш ва тахмин қилиш билан боғлиқ вазиятларда самарали қарорлар қабул қилиш жараёни таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, иқтисодий хавфсизлик, таҳдидлар, ҳимоя қилиш, давлат таянчи, қўллаб-қувватлаш.

Аннотация. В статье анализируется процесс эффективного принятия решений в ситуациях, связанных с выявлением, учетом и прогнозированием угроз экономической безопасности малого бизнеса и частного предпринимательства, а также способы предотвращения угроз экономической безопасности.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, экономическая безопасность, угрозы, защита, государственная поддержка, поддержка.

Abstract. The article analyzes the process of effective decision-making in situations related to the identification, accounting and forecasting of threats to the economic security of small businesses and private entrepreneurship, as well as ways to prevent threats to economic security.

Key words: small business, private entrepreneurship, economic security, threats, protection, state support, support.

Кириш. Маълум шароит ёки иш жараёнида вужудга келадиган таҳдидлар юритиб келинаётган иқтисодий фаолият тажрибасидан келиб чиққан ҳолда аниқлаш имкони мавжуд. Иш жараёни давомида фалокатлар, табиий ҳодисалар туфайли юзага келган таҳдидларни кўп жиҳатдан эътиборга олинмаслиги мумкин, бироқ ушбу ҳолатлар туфайли юзага келадиган моддий зарарларни ҳисобга олиш зарурдир.

Кичик бизнес субъектлари фаолиятининг иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидларнинг намоён бўлишини белгиловчи хусусиятлари иқтисодий хавфсизлик тузилмасидаги функционал компонентларни акс эттиради: молиявий, интеллектуал ва ходимлар, технологик, сиёсий ва ҳуқуқий, экологик, ахборот.

Мавзунинг долзарблиги ва ҳозирги ҳолати. Иқтисодчи олим М.Г.Лапуста ўзининг назарий қарашларида “корхона фаолиятининг таҳдиди деганда, бажарилиши режалаштирилган фаолият натижасининг ноаниқлиги билан ифодаланадиган, фаолиятнинг муваффақиятсизлиги (ёки муваффақиятининг) даражасини акс эттирувчи иқтисодий тоифа тушунилади”[1] дея таъкидлаган.

Кичик бизнесга ихтисослашган тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий хавфсизлиги тизимини асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

1. Мураккаблик тамойили. Бу иқтисодий хавфсизликнинг ишончли тизимини яратишни ўз ичига олади, унга хавфсизликнинг бошқа турлари асос бўлади: атроф-муҳит, илмий-техник, кадрлар ва бошқалар.

2. Профилактик чораларининг устуворлик тамойили. Бу иқтисодий хавфсизлик тизими дастлабки босқичда турли хил хавф омилларни аниқлаши ва уларни олдини олиш чораларини кўриш.

3. Узлуксизлик тамойили. Ушбу тамойилнинг моҳияти таваккалчилик шароитида корхонанинг иқтисодий манфаатларини доимий равишда ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат бўлиши лозим.

4. Қонунийлик тамойили. Бу корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш амалдаги қонунчиликка зид бўлмаслиги керак.

5. Режалаштириш тамойили. Хавфсизлик жараёнининг ҳар бир иштирокчиси ўзининг олдида турган вазифаларни ҳал қилиб, изчил ҳаракат қилиши кераклигини назарда тутди.

7. Ўзаро таъсир ўтказиш тамойили. Корхонанинг хавфсизлигини таъминлаш учун унинг барча бўлимлари ва хизматларининг мувофиқлаштирилганлиги.

8. Қобилиятлилиқ тамойили. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш масалалари билан муаммонинг моҳиятини тушунадиган, вазиятни баҳолашга ва тўғри қарор қабул қилишга қодир бўлган мутахассислардан иборат бўлиши.

Тажриба қисми (тадқиқотни амалга ошириш). Кичик бизнес субъектлари молиявий фаолиятининг турли соҳалари таҳлил қилинганда унинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдидларни олдиндан аниқлаб бориш имконияти яратилади.

Хавф, таҳдидлар ташқи ва ички иш муҳитининг иқтисодий фаоллик даражасига таъсир қилиши, ҳатто банкротлик даражасини келтириб чиқариши мумкин бўлган омиллар сифатида қаралади. Иккинчидан эса, хўжалик юритувчи субъектнинг хавфсизлигини таъминлай олмаслик ва хатарларнинг бошланишини англатади, бу амалда активларнинг кўп қисми йўқотишга, бозордаги ўрнини йўқотишга, банкротлик ва бошқаларни келтириб чиқаради.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидларнинг асосий хусусиятлари иқтисодий хавфсизликни таъминлаш даражасини белгилайди. Баъзи таҳдидлар таъсир даражаси юқори баъзилари эса қисман бўлиши мумкин (1-расм).

1-расм. Тадбиркорлик субъектлари иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидларнинг хусусиятлари

Юқорида келтирилган расмдан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодий хавфсизлигига таъсир этувчи таҳдидларнинг хусусиятларини қисман таъсирга эга даражадан кўра юқори даражали таҳдидлар салмоғи кўп эканлигини кўриш мумкин. Бу эса ўз навбатида фақатгина юқори даражали таҳдидларни олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш билан чекланмаслик лозим. Ҳар икки ҳолатни эътиборга олиш фойдали ҳисобланади.

Кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари иқтисодий хавфсизлиги бу таъсир этувчи таҳдидлардан ҳимоялашда бир томондан корхона мажбуриятларини ўз вақтида бажариш қобилияти билан, иккинчидан эса унинг эгаси, ходимлар ва ҳамкорлар томонидан тавсифланади. Ушбу таърифдан келиб чиқадики, агар тарафларнинг ҳеч бўлмаганда биттаси ўз мажбуриятларини вақтида бажармаган бўлса, бошқа томонларнинг манфаатлари бузилади ва манфаатлар бузилган томоннинг вазиятга жавоби сифатида таҳдид пайдо бўлиш эҳтимоли вужудга келиши мумкин. Шундай қилиб, биз тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий олтита даражасига эътибор бериш лозим деб ҳисоблаймиз (2-расм).

Ушбу олтита даражага бир вақтда амал қилиш принципига мувофиқ кўриб чиқилиши хавфсизлик нуқтаи назаридан ҳар бири хавфсизлик субъекти ва хавфсизлик объекти, таҳдид манбаи ва таҳдид объекти сифатида қаралиши мақсадга мувофиқдир. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, барча даражалар корхона ҳолатини иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш учун тенг даражага эгадир.

Олинган натижалар таҳлили. Иқтисодий хавфсизлик тамойиллари ва уни таъминлаш воситалари асосида доимий тарзда таҳлил қилиш ҳамда иқтисодий хатарларни олдини олиш учун доимий равишда давлат томонидан концептуал ҳужжатларни қабул қилиб, амалиётга

жорий этиш, корхона раҳбарларининг иқтисодий билимлари юзасидан малака кўникмаларини ошириб бориш мақсадга мувофиқдир.

2-расм. Тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг асосий олтита даражаси

Ўзининг илмий қарашларидан келиб чиққан ҳолда Л.П. Гончаренко ва Э.С. Кутсенко таҳдидларнинг икки гуруҳини ажратишмоқда, булар объектив ва субъективдир.[2]

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида: «Фаол тадбиркор деганда, биз рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қодир, энг муҳими, янги иш ўринлари яратиб, нафақат ўзини ва оиласини боқадиган, балки бутун жамиятга наф келтирадиган ишбилармон инсонларни тушунамиз. Бундай тадбиркорлар сафини кенгайтириш, жумладан, юқори технологиялар, илм-фаннинг энг сўнгги ютуқларига асосланган техника ва асбоб-ускуналарни мамлакатимизга олиб келиш ва жорий этиш учун уларга муносиб шароитлар яратиш бизнинг биринчи галдаги вазифамиз бўлиши шарт. Керак бўлса, хориждаги етакчи компания ва ташкилотларда тажриба орттириши, ўзаро манфаатли ҳамкорлик килиши учун уларга ҳар томонлама имконият туғдириб беришимиз лозим».[3]

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, бизнес субъектларини жадал ва барқарор ривожлантириш йўлидаги тўсиқ ва ғовларни бартараф этиш бўйича зарур чоралар кўришмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолиятининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашнинг объектив заруратини илмий асослаш зарур. Бу унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳолатини ўрганиш орқали мамлакат иқтисодий ва ижтимоий хавфсизлигини таъминлашдаги ҳиссасини асослантириш мумкин бўлади.

Тадбиркорлик фаолияти жамиятнинг иқтисодий негизларини мустаҳкамлайди. Унинг иқтисодий ривожини “ижтимоий амортизатор” вазифасини, яъни иқтисодий ва ижтимоий хавфсизлик шартини ҳисобланади.[4]

Хулоса. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолияти иқтисодий хавфсизлигини таъминланишида ҳамда “инсон”, “жамият”, “давлат” манфаатларини рўёбга чиқаришда тадбиркорликни фаоллаштириш “сифатли иқтисодий ўсиш”да муҳим омил ҳисобланади. “Иқтисодий келажаги ва тақдири тадбиркорнинг ўз қўлида бўлиши”, “ишбилармонлик фаолияти шахсий ҳаётнинг ажралмас қисмига айланиши”, “ўз иш услубини фаол ишбилармонлик тарзига сингдириш”, “қисқа вақт ичида фаровонлигини ўз меҳнати билан таъминлай олиш”, “ишбилармонлиги билан эл назарига тушиш”, “обрў-эътиборли бўлиш” тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини оширишнинг муҳим сифатлари саналиши боис, ушбу сифатларни шакллантириш тавсия этилади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. М. Г. Лапуста. Предпринимательство: учебник / Под ред. М. Г. Лапуста. 2-е изд. М.: Инфра-М, 2002. С. 433.
2. Гончаренко Л.П., Куценко Е.С. Управление безопасностью. – М.: КНОРУС, 2005. – 272с
3. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.— «Ўзбекистон» НМИУ, 2018. —19-б.
4. Қобилов Ш. Р. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик —мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий таянчи. Т.: “Ўқитувчи”, 2011. – 96 б.

КИЧИК БИЗНЕСНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН СТРАТЕГИЯСИ

И.К. Жўраев, таянч докторант, Наманган муҳандислик-технология институти, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон иқтисодиётида кичик бизнеснинг ўрни ёритилиб, кичик бизнес субъектларининг иқтисодиёт тармоқларидаги улушининг ўсиш суръати таҳлил қилинган, республика миқёсида рўйхатдан ўтган кичик бизнес корхоналарининг фаолият кўрсатиши даражаси ўрганилган.

Калим сўзлар: кичик бизнес субъектлари, хусусий тадбиркорлик, ЯИМ, тармоқ, инвестиция.

Аннотация. В данной статье освещается роль малого бизнеса в экономике Узбекистана, анализируются темпы роста доли малого бизнеса в экономике, уровень активности малых предприятий, зарегистрированных в стране.

Ключевые слова: малый бизнес, частное предпринимательство, ВВП, сеть, инвестиции.

Abstract. This article highlights the role of small businesses in the economy of Uzbekistan, analyzes the growth rate of the share of small businesses in the economy, the level of activity of small businesses registered in the country.

Key words: small business, private entrepreneurship, GDP, network, investments.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Хукумати томонидан мамлакатимизда тадбиркорлик ва кичик бизнес юритилиши учун ҳар томонлама қулай бўлган инвестиция муҳитини яратиш, шу жумладан, ҳукукий-меъёрий базани такомиллаштириш, кичик бизнес субъектлари ҳамда хорижий инвесторлар учун яратилаётган имтиёз ва енгилликларнинг яхлитлигини таъминлаш буйича бир катор ишлар амалга оширилмоқда. Янги таҳрирдаги «Тадбиркорлик фаолияти эркин-лигининг кафолатлари туғрисида», «Оилавий тадбиркорлик туғрисида», «Хусусий мулкни х,имоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари туғрисида», «Тадбиркорлик фаолияти соҳ,азидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари шулар жумласидандир.[6]

Мамлакатимиз ўз мустақиллигига, мустақил иқтисодий тараққиёт йўлига эришгандан буён ижтимоий-иқтисодий соҳаларда туб ислохотларни амалга ошириш, узоқ вақт давомида иқтисодиётни ўз ҳукми остида қолдирган тизим яъни собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизимининг салбий оқибатларини, у сабабли юзага келган тизимли муаммоларни ҳал этиш, бу орқали барқарор, самарали ва рақобатбардош иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантириш йўлидан бормоқда. Чунки, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришмасдан туриб олий мақсадимиз – мамлакатимиз аҳолисининг юксак турмуш фаровонлигини, авлодларнинг бахтли келажагини таъминлаб бўлмайди.

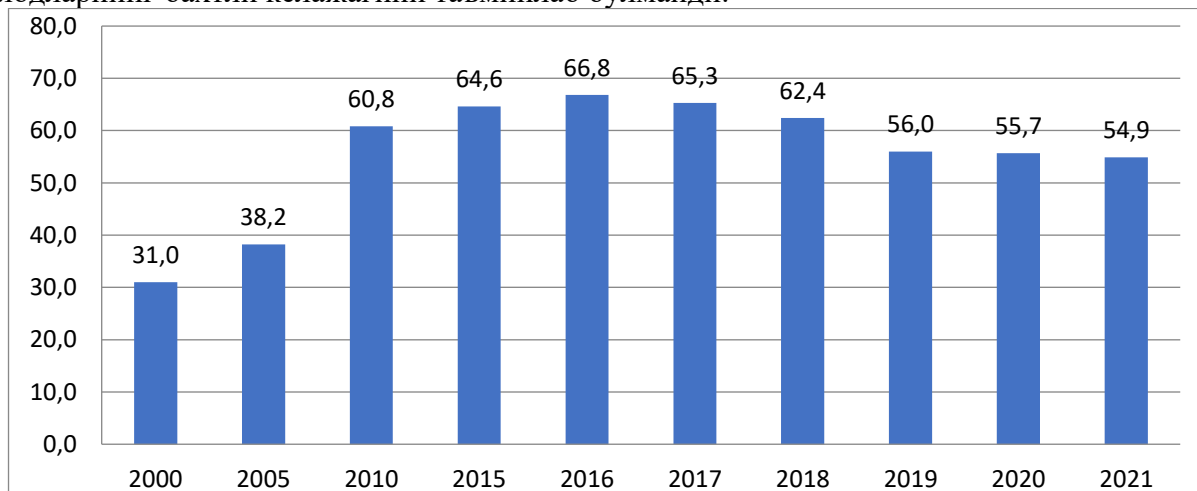
Ўтган йилларда мамлакатимизда ислохотлар дастури давом этирилиб, ундан ўрин олган муҳим чоралар ва тадбирларнинг изчил амалга оширилиши натижасида иқтисодий ва ижтимоий соҳаларида мутаносиблик янада мустаҳкамланди, иқтисодиётимиз модернизация ва диверсификация ҳисобидан юқори суръатлар билан ривожланди.

Адабиётлар шарҳи. Иқтисодиётни иқтисодий барқарорлигини таъминлаш масалалари хорижий олимлардан Д.Линк [1], Ю.М.Сулеманова [2], Э.В.Будумжан [5], В.В.Мокеев ва бошқаларнинг асарларида тадқиқ этилган.

МДХ олимларидан Е.В.Макарова, С.Н.Бобылев, С.Н.Кукушкин, Н.А.Львова [3], А.П.Добровинский [4], А.Б.Лачихина, А.А.Петраков ва бошқалар иқтисодий барқарорлигини таъминлашнинг макроиқтисодий жиҳатларини алоҳида тадқиқ этишган ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш асосий омил сифатида илмий ёндашганлар.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигига, мустақил иқтисодий тараққиёт йўлига эришгандан буён ижтимоий-иқтисодий соҳаларда туб ислохотларни амалга ошириш, узоқ вақт давомида иқтисодиётни ўз ҳукми остида қолдирган тизим яъни собиқ маъмурий-буйруқбозлик

тизимнинг салбий оқибатларини, у сабабли юзага келган тизимли муаммоларни ҳал этиш, бу орқали барқарор, самарали ва рақобатбардош иқтисодий шакллантириш ва ривожлантириш йўлидан бормоқда. Чунки, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришмасдан туриб олий мақсадимиз – мамлакатимиз аҳолисининг юксак турмуш фаровонлигини, авлодларнинг бахтли келажагини таъминлаб бўлмайди.

1-расм. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши, фоизда
Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилган

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, жаҳон амалиётида мамлакатларнинг йиллар бўйича ижтимоий-иқтисодий ривожланиши уларда ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари орқали аниқланади. Биз кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ЯИМдаги улушини 2000-2021 йиллар оралиғида кўрдик. Бу келтирилган статистик таҳлил орқали мамлакатимиз иқтисодиётида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик миллий иқтисодиётда нечоғлик аҳамиятга эга эканини кўришимиз мумкин. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг 2000 йилдан 2018 йилгача ЯИМдаги улуши домий ўсиш тенденциясига эга бўлиб, 2019 йилдан сўнг унинг улуши сезиларли камайган, биз бу ҳолатга Covid 2019 пандемиясини оқибатида келиб чиққан инқироз ҳолати билан изоҳлаймиз (1-расм.)

Расмдан кўринадик, мамлакатимиз ЯИМда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушининг суръатлари барқарор тарзда бормоқда. Агар ўртача ўсиш суръатлари 2000-2010 йилларда 30-40 фоиз оралиғида, 2010-2018 йилларда 60-66 фоиз оралиғида юқори улушни эгаллаган бўлса, ушбу кўрсаткич кейинги уч йил давомида 54-56 фоиз оралиғи ташкил этганини кўриш мумкин. Албатта, бу ўринда дунёдаги мураккаб вазият –жаҳон молиявий-иқтисодий инқироз ва Covid 2019 пандемия натижасидаги инқирозли ҳолат рўй бериши, унинг жаҳондаги барча мамлакатлар, жумладан, Ўзбекистон иқтисодиётига ҳам салбий таъсирини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Чунки, мамлакатимизда чуқур ўйланган ҳолда ишлаб чиқилган ҳамда изчил равишда олиб борилаётган самарали иқтисодий сиёсат глобал инқирознинг иқтисодиётимизга салбий таъсирини аҳамиятли даражада “юмшатиб”, шундай мураккаб шароитда ҳам ЯИМнинг ва кичик бизнеснинг ундаги улушини юқори ва барқарор ўсиш суръатларини сақланиб қолишини таъминлади. Шунга кўра, агар жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi рўй бермаганида Ўзбекистондаги ўсиш суръатлари янада юксакроқ бўларди, дейишга етарли асос бор.

Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиётнинг асосий тармоқларидаги улушини қуйида келтирилган жадвал маълумотлари орқали баҳолаш мумкин (1-жадвал).

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг кенгайиши иқтисодиёт бошқа соҳа ва тармоқлари ишлаб чиқариш ҳажмидаги салмоғининг ошиши орқали ҳам намоён бўлди. Хусусан, мазкур соҳанинг sanoat маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши 2015 йилдаги 40,6 фоиздан 2021 йилда 27,0 фоизга, қишлоқ хўжалигида тегишли равишда 98,0 фоиздан 96,7

фоизга, савдода 87,1 фоиздан 100,0 фоизга, бандлик ҳажмида 77,9 фоиздан 74,5 фоизга, экспорт ҳажмида эса 27,0 фоиздан 22,3 фоизга қадар ўзгарган.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес субъектларининг иқтисодий тармоқларидаги улушининг ўсиш суръати, фоизда

Тармоқ	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Саноат	40,6	45,3	41,2	37,4	25,8	27,9	27,0
Қишлоқ хўжалиги	98,0	98,6	98,5	98,3	97,9	96,7	96,7
Қурилиш	66,7	66,9	64,8	73,2	75,8	72,5	72,4
Савдо	87,1	89,6	88,4	86,3	83,6	82,3	100
Бандлик	77,9	78,2	78,0	76,3	76,2	74,5	-

Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Статистик маълумотлар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, тармоқ ялпи ишлаб чиқариш ҳажмида кичик бизнес корхоналарининг улушида табиий равишда таркиб топувчи чегара мавжуд. Яъни, агар тармоқ ишлаб чиқаришида кичик бизнес корхоналари учун илгари мавжуд бўлмаган рухсатни бирданига очиб юборилса, у ҳолда мазкур соҳа жадаллик билан ўсиб боради. Бироқ бу ўсиш муаян даражага боргандан кейин аста секинлаб, мўтадил ҳолатга етади. Ушбу даражада кичик бизнес солиштирма салмоғининг тебраниши учун маълум «каридор» пайдо бўлади. Бироқ шуниси эътиборлики, тармоқдаги кичик бизнес улушининг ушбу коридор ичидаги тебраниши кўпинча бизнес корхоналари сони ёки уларнинг ҳажмидаги ўзгаришлар эмас, балки тармоқ ялпи маҳсулотнинг «қолган» қисмини ташкил этувчи йирик корхоналар ишлаб чиқариш ҳажмидаги ўзгаришлар таъсири остида рўй беради.

Жажвалдан кўринадики, қишлоқ хўжалиги тармоғида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши энг юқори даражани ташкил этмоқда. Бунинг асоси – қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, нисбатан кичик кўламларда ташкил этишнинг мақсадга мувофиқлигини ҳисобланади. Кейинги ўринни савдо соҳаси эгаллаб, бу борада О.Коньшина ва Т.Дудинская кичик корхоналарнинг йирик корхоналарга нисбатан тенг бўлмаган шароитларда фаолият юритиши устун равишда савдо-харид ва воситачилик фаолиятига ихтисослашувига сабаб бўлишини таъкидлайдилар: «Кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича давлат томонидан чора-тадбирларни амалга ошириш аниқ механизмнинг йўқлиги, кредит, ишлаб чиқариш бинолари ва моддий ресурсларга эга бўлишдаги қийинчиликлар кичик корхоналарни йирик корхоналарга нисбатан тенг бўлмаган шароитга солиб қўяди». Бу эса улар сонининг қисқариши ҳамда устун равишда савдо-харид ва воситачилик фаолиятига йўналтирилишига олиб келади.

Қурилиш соҳасида ҳам кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши 66-75 фоиз атрофида бўлишини кегинги ўн йилликларда кичик саноат объектлари ва фуқаролар учун уй-жой кенгайиб бориши орқали изоҳлаш мумкин. Шу ўринда ўринда муҳим аҳамият касб этувчи тармоқ – саноатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши 2016 йилга қадар барқарор ва изчил равишда ўсиб келиб, 45,3 фоизгача етган. Бироқ, 2017 йилдан бошлаб бу кўрсаткич кескин пасайиш кузатилиб, 2021 йилда 27,0 фоизни ташкил этди.

Мамлакатимиз иқтисодиётида бандлик масаласида ҳам кичик бизнес субъектлари лакаматив ҳисобланади, иқтисодиётда яратилаётган янги иш ўринларининг кўп қисмини ўз ичига олади. 2018 йилгача бандликни таъминлаш бўйича энг катта улушга эга бўлиб 76,3 фоизни ташкил қилган, 2019 йилдан бу кўрсаткич пасайганини кўримиз ва 2020 йилга келиб 74,5 фоизга тушганини биз пандимия шароити натижасида кичик бизнес субъектлари мослашувчанлиги жуда пасилиги билан изоҳлаб турли шароитларга корхоналарни тайёр туриши учун стратегия зарурат борлигини кўримиз мумкин.

Ўзбекистонда кичик бизнес корхоналарини иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш механизмларини такомиллаштириш аввало бу борада юзага келган ҳолат ҳамда имкониятларни таҳлил қилишни талаб этади. Иқтисодий инқироз даврида кичик бизнес субъектларининг ривожланиши стратегиясини ишлаб чиқиш ҳозирги иқтисодий даврнинг энг муҳим талаби ҳисобланади. Одатда корхонанинг иқтисодий ва молиявий кўрсаткичлар тармоқ

ва соҳалар бўйича корхоналарнинг фаолият кўрсаткичлари орқали намоён бўлади. Мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган кичик бизнес субъектларини иқтисодий тармоқлари кесимидаги сонинг ўзгариши динамикаси таҳлил орқали соҳа иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш даражасига баҳо бериш мумкин (2-жадвал)

2-жадвал

Иқтисодий тармоқлари бўйича фаолият кўрсатаётган кичик тадбиркорлик субъектлари сони
(фермер ва деҳқон хўжаликларисиз, бирликда)

Тармоқлар	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Жами	189867	196014	207104	210594	229666	262930	334767	411203
Саноат	36128	38977	41066	42847	48566	56233	69970	82746
Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги	16627	16739	17357	17962	20530	23975	28847	40719
Қурилиш	18374	19616	20863	21790	23807	28955	36021	40695
Савдо	57376	57690	58930	61214	62714	70457	100573	131597
Ташиш ва сақлаш	7813	8486	9488	10631	11779	13121	15157	17056
Яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар	11905	12969	14194	15293	16964	19656	25461	29947
Ахборот ва алоқа	6396	6443	6327	6201	6167	6738	7621	9221
Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар	5755	5695	5772	3709	4417	5364	6370	7588
Бошқа турлари	29493	29396	33107	30947	34722	38431	44747	51634

Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Жадвал маълумотларидан кўринадик, таҳлил қилинаётган давр мобайнида фаолият кўрсатаётган кичик бизнес корхоналарининг сони саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, савдо, яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар, ахборот ва алоқа, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар ва бош бошқа тармоқларда фақат ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда.

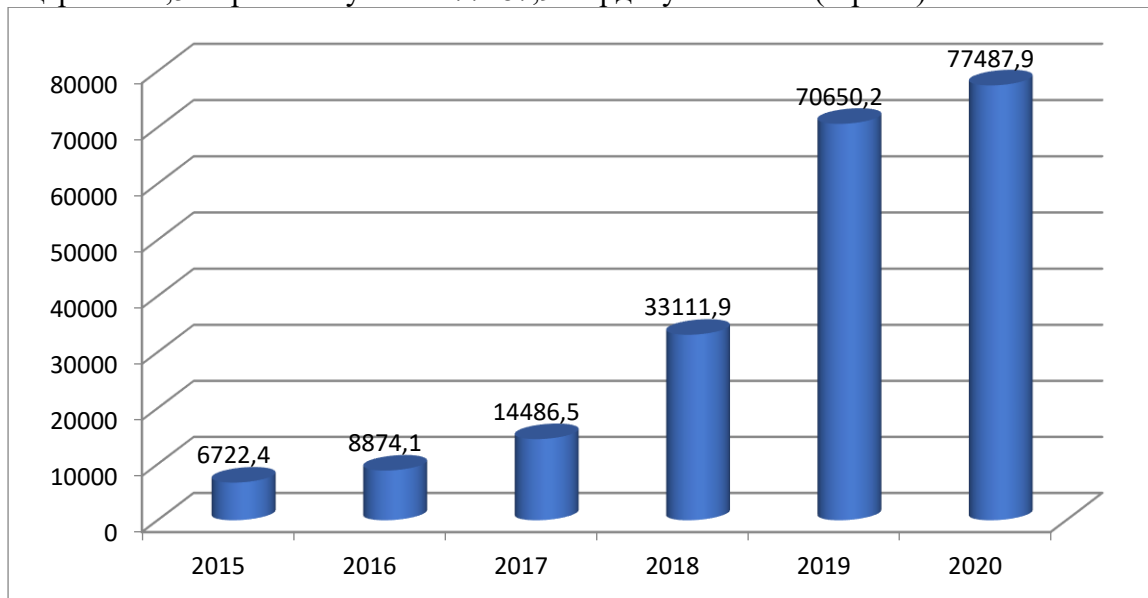
Соҳа иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш даражасини 2022 йил ҳолатига ҳар бир тармоқда фаолият кўрсатаётган кичик бизнес корхоналари сонининг иқтисодийдаги жами фаолият кўрсатаётган кичик бизнес корхоналар сонидagi солиштира салмоғи орқали ҳам кузатиш мумкин: саноат – 20,1 фоиз, қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги – 9,9, қурилиш – 9,9, савдо – 32,0, ташиш ва сақлаш – 4,1, яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар – 7,3, ахборот ва алоқа – 2,2, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар – 1,8 фоиз. Статистик маълумотлардан кўринадик, савдо, саноат, қурилиш, қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги тармоқларида фаолият кўрсатаётган корхоналар улуши жиҳатидан иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш даражаси юқори бўлмоқда.

Таъкидлаш мумкинки, ҳозирда Ўзбекистонда кичик бизнес субъектларининг иқтисодий тармоқлари бўйича ихтисослашув жараёнлари учун муайян даражада беқарорлик хос. Бу эса, аксарият ҳолларда айрим тармоқларда юқори самарадорликни таъминлаш учун зарур бўлган кичик бизнес корхоналарининг улуши етарли бўлмаган ҳолда, бошқа бир тармоқларда мазкур корхоналар улушининг меъридан ортиши оқибатида рақобат даражасининг кучайиши ҳамда ўртача фойда меъёрининг пасайишига олиб келиши мумкин. Шунга кўра, кичик бизнес корхоналарининг тармоқлар бўйича ихтисослашув жараёнларини тадқиқ этиш орқали уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошишига таъсир кўрсатувчи иқтисодий механизмларни таркиб топтириш муҳим ҳисобланади.

Умумий таҳлил натижасида шундай хулоса қилиш мумкинки, мамлакатимиз ҳукумати томонидан тадбиркорларни қўллаб қувватлашга бўлган эътибор тобора ортиб шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчилар сони ҳам салмоқли кўпаймоқда.

Кичик бизнес субъектлари иқтисодий салоҳиятидан қай даражада фойдаланилаётганлигини баҳолашда унинг инвестицион ва инновацион салоҳиятидан фойдаланиш ҳолатини таҳлили қилиш муҳим ўринга эга.

Шу ўринда биринчи бўлиб, республикаимиз бўйича кичик бизнес субъектларининг асосий капиталга киритилган инвестициялари умумий ҳажми динамикасини кўраимиз. Таҳлил қилинаётган давр мобайнида жалб қилинаётган инвестиция ҳажми динамикаси ўсиб бораётгани кузатишимиз мумкин, 2015 йилда корхоналарининг асосий капиталга киритилган инвестициялари ҳажми 6722,4 млрд. сўмни ташкил қилган бўлса бу кўрсаткич 2020 йилга келиб қарийб 11,5 маротаба кўпайиб 77487,9 млрд. сўмга етган (2-расм).

2-расм. Республика бўйича кичик бизнес корхоналарининг асосий капиталга киритилган инвестициялари ҳажми динамикаси
(фермер ва деҳқон хўжаликларисиз; млрд. сўм)

Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Статистик маълумотлардан кўринадики 2019 йил ўган йилга нисбатан 2,1 марта кўп инвестиция жалб қилиниб, бу кўрсаткич 2020 йилга келиб ўтган йилга нисбатан 1,1 марта кўпайган, бу кутилган натижадан паст кўрсаткич бўлиб Covid 2019 таъси натижаси деб изоҳлаш мумкин.

Республика ҳудудлари бўйича ушбу кўрсаткич динамикаси бир хил даражада эмас. Жумладан 2020 йилда барча инвеститцияларнинг 26,4 фоизи Тошкент шаҳри, 8,2 фоизи Тошкент вилоятидаги кичик бизнес субъектлаига тўғри келган, яъни жалб қилинган инвестицияларнинг 34,6 фоизи республиканинг марказига тўғри келади. Шу ўринда тўхталиб ўтиш керакки, 2015-2019 йиллар давомида ушбу марказий ҳудудларнинг жами инвестициялардаги улуши 50 фоиз атрофида бўлган. 2020 йилда инвестицияларнинг жалб қилиниши бўйича юқори салмоғи Жиззах 9041,7 млрд. сўмни (11,7 фоиз), Наманган 6555,4 млрд. сўмни (8,5 фоиз), Самарқанд 7272,9 млрд. сўмни (9,4 фоиз) вилоятларида амалга оширилган бўлса, энг кам улушни Хоразм Қашқадарё вилоятлари 4102,6 млрд. сўм (жами инвестицияларнинг 5,3 фоизи) ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси 1497,2 млрд. сўм (1,9) амалга оширган. Таҳлил қилинаётган даврда энг юқори ўсиши Тошкент шаҳри (деярли 50 марта), Жиззах 32,7 марта) ҳамда Навоий вилояти (21,9 марта) вилоятларига тўғри келган.

Қуйида келтирилган статистик маълумотларда кичик бизнес корхоналарининг 2015-2020 йилларда асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг иқтисодий фаолият турлари бўйича динамикасини баҳолаш мумкин (3-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, 2015-2020 йилларда кичик бизнес корхоналари томонидан асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажми иқтисодиётнинг турли тармоқларида улушлари ўзгарган. Таҳлил даврининг бошида яъни 2015 йилда саноат тармоғига 1934,0 млрд. сўм инвестиция жалб қилиниб умумий инвестиция ҳажмининг (46,8 фоизи)ни, кишлок, ўрмон ва балиқ хўжалиги соҳасига 312,6 млрд. сўм (4,7 фоиз), қурилишга 703,4 млрд. сўм (10,5 фоиз), ташиш ва сақлашга 335,4 млрд. сўм (5,0 фоиз), Савдога 1084,8 млрд. сўм (16,1 фоиз), бошқа тармоқлар эса жами инвестицияларнинг 16,9 фоиз улушга эга

бўлган. 2020 йилга келиб ҳам ўз ўрнида энг кўп инвестиция жалб қилинган тармоқлар саноат, қурилиш ва савдо соҳаларилегича сақланиб қолмоқда.

3-жадвал

Иқтисодиёт фаолияти турлари бўйича кичик бизнес корхоналарининг асосий капиталга киритилган инвестициялари

(фермер ва деҳқон хўжаликларисиз; фоизда)

Тармоқлар	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Жами	100	100	100	100	100	100
шу жумладан:						
Саноат	46,8	48,5	57,1	50,2	61,6	48,9
Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги	4,7	4,7	5,0	10,6	7,3	7,4
Қурилиш	10,5	6,9	6,2	6,3	9,3	10,3
Ташиш ва сақлаш	5,0	6,0	4,5	3,6	3,6	3,4
Савдо	16,1	15,0	11,7	11,1	7,5	13,4
Бошқалар	16,9	18,9	15,5	18,2	10,7	16,6

Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Статистик маълумотлардан кўринадикки 2019 йил ўган йилга нисбатан 2,1 марта кўп инвестиция жалб қилиниб, бу кўрсаткич 2020 йилга келиб ўтган йилга нисбатан 1,1 марта кўпайган, бу кутилган натижадан паст кўрсаткич бўлиб Covid 2019 таъси натижаси деб изоҳлаш мумкин.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, республика ҳудудлари бўйича ушбу кўрсаткич динамикаси бир хил даражада эмас. Жумладан 2020 йилда барча инвеститцияларнинг 26,4 фоизи Тошкент шаҳри, 8,2 фоизи Тошкент вилоятидаги кичик бизнес субъектлаига тўғри келган, яъни жалб қилинган инвестицияларнинг 34,6 фоизи республиканинг марказига тўғри келади. Шу ўринда тўхталиб ўтиш керакки, 2015-2019 йиллар давомида ушбу марказий ҳудудларнинг жами инвестициялардаги улуши 50 фоиз атрофида бўлган. 2020 йилда инвестицияларнинг жалб қилиниши бўйича юқори салмоғи Жиззах 9041,7 млрд. сўмни (11,7 фоиз), Наманган 6555,4 млрд. сўмни (8,5 фоиз), Самарқанд 7272,9 млрд. сўмни (9,4 фоиз) вилоятларида амалга оширилган бўлса, энг кам улушни Хоразм Қашқадарё вилоятлари 4102,6 млрд. сўм (жами инвестицияларнинг 5,3 фоизи) ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси 1497,2 млрд. сўм (1,9) амалга оширган. Таҳлил қилинаётган даврда энг юқори ўсиши Тошкент шаҳри (деярли 50 марта), Жиззах 32,7 марта) ҳамда Навоий вилояти (21,9 марта) вилоятларига тўғри келган.

2021 йилда Европа ва Марказий Осиё минтақаси давлатлари орасида Ўзбекистон ўз иқтисодиётини ижобий иқтисодий ўсишини давомли таъминлашга эришган ўнлаб мамлакатлардан бири бўлди. Ўзбекистон иқтисодиёти пандимиядан олдинги даврда ўртача йиллик иқтисодий ўсишни кўрсатди. Жаҳон инқирози даври бўлишига қарамай, иқтисодиётимизнинг эластик тузилиши маълум даражада ўсиш суръатларини сақлаб қолиш имконини берди. Биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги пандимия шароитида жаҳон иқтисодиётида юзага келган хатарларга камроқ таъсир кўрсатди. Ўзбекистон иқтисодиётининг лакамативи бўлган саноатнинг қазиб чиқариш тармоғи ва қайта ишлаш саноати билан биргаликда пандимия даврида иқтисодий ўсишни барқарорлигига таъсир кўрсатди. Иккинчи муҳим ишончли далил бу экспортнинг тузилиши, охириги ўн йилга келиб метал экспорти, биринчи ўринда, олтин ва кумуш сезиларли ўсди. Металлнинг нархи инқироз даврида ошиб бормоқда. Covid-19 инқирозининг жиддий таъсирига қарамасдан, инқироздан олдинги йўлга қўйилган либерал ислохотлар 2020 ва 2021 йилларда ўсишни қўллаб қувватлади.

Бизнесни кредитлаш билан боғлиқ вазият тадбиркорлар учун кескинлигича қолмоқда. Кредит ставкаларининг юқорилиги ва кўплаб кредитларнинг қисқа муддатга, тадбиркорлага қулай бўлмаган шартлар билан берилади. Шунингдек, хорижий валютадаги кредитлар валюта курсининг доимий тарзда ўсиши ҳисобига тадбиркор учун харажатлари ошишига олиб келмоқда. Бозор ҳолати ва иқтисодий жараёнлардан келиб чиққан ҳолда, тадбиркорлар учун узоқ муддатли ва имтиёзли фоиз ставкаларида кредитлаш тизимини яратиш керак. Пандемия

кичик бизнес ва айнан унинг хизмат кўрсатиш тармоғига жуда катта салбий таъсирири туфайли 2020 йилда берилган имёзларни жорий йилларда ҳам давом эттириш керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Link, David F., et al. "Management techniques for non-traditional network and information system topologies". U.S. Patent No. 9,537,731. 3 Jan. 2017
2. Yu.M. Sulejmanova, Management of Economic Stability of an Enterprise in the Process of its Innovative Development, Journal of Creative Economy. (2013) 89–95.
3. Львова Н.А. Финансовая стабильность предприятий: методология фундаментальных и прикладных исследований. / Дис. ... доктора экон. наук. - Санкт-Петербург, 2016
4. Добровинский А.П. Антикризисное управление организацией: учебное пособие; Национальный исследовательский Томский политехнический университет. - Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2013
5. E.V. Budumjan, Development of innovative and investment processes as objective need of modernization of industrial manufacture, Scientific works of Free economic society of Russia. (2011) 75–80.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/kichik-biznes-rivozhlanishida-horizhiy-mamlakatlar-tazhribasining-ziga-hos-hususiylari>.

УЎК 346.26

КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ АЙРИМ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ М.А. Машарипова, PhD, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолияти субъектларининг самарадорлиги ва рақобатбардошлигининг назарий –услубий жиҳатлари каби айрим масалалар тадқиқ этилади. Бундан ташқари, мақолада рақобатбардошлик тушунчасининг мазмун ва моҳиятини белгиловчи замонавий ёндашувлар кўриб чиқилгани ҳолда рақобатбардошликни баҳолаш усуллари келтирилган ҳамда тизимлаштирилган. Рақобат устунликларини шакллантириш асносида бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолияти самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичларига алоҳида эътибор қаратилади.

Калит сўзлар: рақобат, рақобатбардошлик, самарадорлик, рақобатбардошлик омиллари, рақобатбардошликни баҳолаш, кичик бизнес, тадбиркорлик, тадбиркорлик фаолияти субъекти.

Аннотация: В данной статье исследуется теоретико-методологические аспекты конкурентоспособности и эффективности субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства. Рассмотрены современные подходы к определению сущности и содержания термина «конкурентоспособность». Приведены и систематизированы методы оценки конкурентоспособности. Особое внимание уделено к параметрам оценки эффективности предпринимательской деятельности в условиях рыночной экономики в контексте формирования конкурентных преимуществ.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность, эффективность, факторы конкурентоспособности, оценка конкурентоспособности, малый бизнес, предпринимательства, субъект предпринимательской деятельности

Abstract. This paper examines the theoretical and methodological aspects of the competitiveness and efficiency of small businesses and private entrepreneurship. Modern approaches to defining the essence and meaning of the term "competitiveness". Systematized and presented methods for estimating competitiveness Particular attention is paid to the performance metrics of entrepreneurial activity in a market economy in the context of the formation of competitive advantage.

Keywords: competition, competitiveness, efficiency, competitive factors, the evaluation of competitiveness, small business, business, business entity.

Бугунги кунда иқтисодиётни модернизациялаш шароитида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик (КБХТ)ни барқарор ривожлантириш ва уни қўллаб-қувватлаш мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий устувор йўналишларидан бири қилиб белгиланган. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта

устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида КБХТ миллий иқтисодий яратиш, жамиятнинг ижтимоий барқарорлигини асоси ҳисобланувчи ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш, рақобат муҳитини вужудга келтириш ва барқарор иқтисодий ўсишга эришишда муҳим омил бўлиб ҳисобланади [1].

Дарҳақиқат, мамлакатимиз тадбиркорлик тизими кейинги йилларда жадал суръатлар билан ривожланиб келаётганлигини бир қатор макроиқтисодий кўрсаткичлар асосламоқда. Агарда КБХТнинг мамлакат ЯИИдаги улуши 2000 йил 31 фоизни, 2011 йили 54 фоизни ташкил қилган бўлса, 2020 йилга келиб 53,9 фоиздан юқори бўлди, яъни улуши 1,74 баробар ошди. Жами бандлар таркибида улуши 73,5 фоизгача ва экспорт маҳсулотларидаги улуши эса 20,5 фоизгача ўсган. Шу даврда тадбиркорлар табақасининг жамиятдаги мавқеини ифодалайдиган ўрта синфнинг улуши эса 56 фоиздан юқори бўлди[2].

Албатта, юқоридаги ислохотларнинг барчаси тадбиркорлик субъектларини рақобатбардошлигини баҳолаш натижасида рўёбга чиқариб келаётганлиги ётади. Чунки бугунги глобаллашув ва миллий иқтисодий либераллаштиришнинг ҳозирги босқичида ҳеч бир корхона ёки ташкилот ўзининг бозор рақобатидаги тутган ўрнини ва ўз маҳсулоти, товар ва хизматларининг рақобатбардошлигини баҳоламасдан фаолият юритиши анча мушкул. Рақобат курашининг турли шакл ва услубларига қарамай, ҳар бир фирма ўзининг рақобат стратегиясини, бозорда муваффақият қозониш учун рақобат устунликларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Шу сабабли биз ушбу мақоламизда кичик бизнес субъектлари рақобатбардошлиги ҳамда уни баҳоланишининг айрим назарий жиҳатларини кўриб ўтамыз. Чунки кўпчилик корхоналарда рақобатчилар фаолиятини таҳлил қилиш бўйича мақсадга йўналтирилган тизимли ишлар амалга оширилмайди, корхона рақобатбардошлиги нима, унинг қандай яратилиши, ҳисобланиши, сақлаб турилиши, баҳоланиши, оқилона ташкил қилиниши ва бошқарилиши тўғрисида аниқ фикрлар йўқ.

Фикримизча, рақобатбардошлик назариясининг асосий ролини тадқиқ қилишдан олдин, тадбиркорлик фаолияти субъектларини таърифлаш мантиққа мувофиқ. Замонавий адабиётларда тадбиркорликни ёритиш учун келтирилган таърифларни ва ёндашувларни умумлаштирган ҳолда тадбиркорлик - ўзида турли фаолият соҳаларида амалдаги қонунлар доирасида ўз ишини ривожлантириш ва бюджет ҳамда бошқа хўжалик юритувчи субъектлар олдидаги мажбуриятларини таъминлаш учун бозор муносабатлари субъектлари томонидан муайян бир истеъмолчилар ёки жамиятнинг товар (хизмат) ларга бўлган эҳтиёжларини қондириш ва фойда олиш мақсадида эркин иқтисодий фаолият юритишдир деб ҳисоблаймиз.

Шу билан бирга рақобатбардошлик кўп қиррали хусусият бўлиб, рақобатнинг ўзини кўп жиҳатлилиги билан боғлиқ. Бу дегани корхона менежменти нафақат рақобатнинг битта омилига эътиборни қаратади, балки улар ўзаро вақт билан боғлиқ ҳамда бошқа омилларни ҳам ҳисобга олиши зарур. Рақобатнинг кўп жиҳатлилиги яна шунда намоён бўладики, корхоналар ўз рақобатчиларининг ҳатти-ҳаракатларини олдиндан кўра олиши ва шунингдек бозордаги муайян бир ҳолатга турлича муносабат билдиришлари мумкин. Бунинг натижасида, жорий ҳолатни прогнозлаш ва узоқ муддатли режалаштириш қийинлашади. Рақобат курашида рўй берадиган хатоларнинг кўпчилиги айнан баъзида миллий корхоналаримиз аҳамият ҳам бермайдиган рақобатнинг ўзини мураккаблиги билан ифодаланади. Бу муаммони ечишни тегишли тушунчаларни тизимлаштириш ва уларнинг ўзаро алоқасини аниқлашдан бошлаш керак.

Рақобатбардошлик тушунчасини кенгроқ таърифлаш учун уни аниқлашга бағишланган турли олимларнинг ёндашувларини ўрганишдан ва ушбу тадқиқотни ўтказишда уларнинг қай бири асословчи бўлишини аниқлаймиз.

Хорижлик олимлар У.Бернар ва Х.К.Колли томонидан рақобатбардошликка рақобат тушунчаси орқали таъриф берилган. Рақобат хўжалик юритувчи субъектларнинг товар ва хизматларга талаби ҳамда таклифи асносидаги ўзаро эркин, тўлиқ ва ишончли муносабатларини таққослаш сифатида намоён бўлади. Ўз -ўзидан корхонанинг рақобатбардошлилиги ушбу ўзаро муносабатларнинг натижаси ҳисобланади[3].

Айни пайтда бошқа бир МДХлик мутахассислар, М.Телвановский, В.Жуковская, И.Трофимовалар таъкидлашича, рақобатбардошлик мураккаб кўп даражали тушунча бўлиб, унинг таҳлили ва баҳоланиши рақобат майдони ва даражаси билан узвий боғлиқ[4].

Замонавий мутахассислар рақобатбардошликнинг куйидаги даражаларини ажратиб кўрсатишади[5]:

- *макро даража* – бунда барча хўжалик тизимлари фаолият кўрсатишининг асосий шарт-шароитлари аниқланади;

- *мезо даража* – бунда бир гуруҳ корхоналарни камраб олувчи тармоқ ёки корпорацияларнинг ривожланиш имкониятлари шаклланади;

- *микро даража* – бу ерда рақобатбардошлик товарнинг сифати ва баҳосининг ўзаро нисбати сифатида ўзининг якуний шаклини олади. Ушбу нисбат юқоридаги икки даражаларда шаклланган шарт-шароитлар, корхона ишчиларидан, уларнинг ўз ресурсларини ишлата билиш имкониятидан, худди шундай тарзда миллий умумхўжалик ва тармоқ устунликларидан иборат.

Энг асосий ҳақиқат шуки, рақобат устунлигининг асосий қисми мезо даражада– корхона ва фирмаларда замонавий технологиялар қўлланиладиган жойда, яъни материаллар, меҳнатни ташкил этишнинг янги, анча самарали шакллари қўлланилиши натижасида рақобатбардош товарлар, маҳсулот ва хизматлар пайдо бўладиган жойда шаклланади. Шунинг учун, айрим тадқиқотларда макро рақобатбардошлик тушунчасига шубҳа билан қаралади, рақобатбардошлик таҳлилини эса фирма ва товарлар даражаси билан чеклаш таклиф қилинмоқда. Шахсан П.Кругман “замонавий” рақобатбардошлик билан қизиқишга танқидий ёндашади ва рақобатбардошликни – “ташкilotнинг атрибути” деб ҳисоблайди[6].

Бундан ташқари, “Бошқарув муаммолари бўйича Европа форуми” (European Management Forum – EMF) халқаро ташкилоти фирмаларнинг рақобатбардошлиги деб “тенг шароитларда фаолият юритаётган компания ва ташкилотларнинг “нархий” ва “нонархий” тавсифлар мажмуи нуктаи назаридан ўз рақиблари товар ва хизматларига нисбатан жозибали товарларни лойиҳалаштириш, тайёрлаш ва сотиш бўйича реал салоҳияти, қобилятидир деб ҳисоблашни таклиф қилади[7].

Шунингдек, рақобатбардошликка бошқа бир ёндашув яъни фирмалар рақобатбардошлик тушунчасини унинг фаолиятининг сифат тавсифларига асосий эътиборни қаратади (бозордаги улуши, фаолият кўрсатиш самараси, бошқариш самараси ва ҳ.к.). Масалан, В.Т.Золотогоров фирмаларнинг рақобатбардошлиги тушунчасида асосий урғуни ишлаб чиқариш харажатларини камайтирувчи, сифатни оширувчи, доимий янгиланишга имкон берувчи, ишлаб чиқаришни кенгайтирувчи, бозорнинг турғун улушини таъминловчи ва анча юқори даромад олиш имконини берувчи корхонанинг рақобатчилари олдидаги устунликларига қаратади (иқтисодий, техник, ташкилий). Рақобатбардошлик қанча катта бўлса, савдо ҳажмини кенгайтириш ва даромадни ошириш имконияти шунчалик юқори бўлади[8].

А.В.Гольцов фикрича, рақобатбардошлик корхона фаолиятининг муҳим интеграл кўрсаткичи ҳисобланади, бироқ уни ошириш фақатгина ягона мақсад бўлиб қолмаслиги керак. Бозордаги ҳолатга кўра замонавий самарали ва устувор стратегиялар нуктаи назаридан ҳар бир корхона ўзининг кучли жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда ўзи ва рақибларининг ўхшаш товарлар ишлаб чиқарувчи ҳамда таклиф қилувчи субъектларнинг бозорни жорий назоратини, рақобат устунликларини доимий равишда таҳлил қилиши керак[9].

Айрим муаллифлар рақобатбардошликнинг анча ихчам таърифига тўхталади, унга биноан корхоналар рақобатбардошлиги кенг маънода ўз рақибларига қаршилик кўрсатиш шароитида шахсий мақсадларига эришиш имконияти сифатида қаралади, рақобатбардошликнинг ўлчови эса бозордаги муайян корхона билан асосий рақобатчилар ўртасидаги “кучлар нисбати” ҳисобланади[10].

Шундай қилиб тадбиркорлик фаолияти субъектининг рақобатбардошлиги – бу кўп йўналишли иқтисодий категория бўлиб, у маҳсулотлар ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ёки

хизмат кўрсатиш самарадорлигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичи ҳамда муайян хўжалик юритувчи субъектни бошқариш тизими самарадорлигининг натижавий кўрсаткичидир.

1 – жадвал

Тадбиркорлик фаолияти субъектининг рақобатбардошлигини баҳолаш усуллари[11]

Усул номи	Соҳа ва қўллаш хусусиятлари
1. Умумий усуллар	
1.1. Табақалашган усул	Таҳлил қилинаётган ва ўхшаш/намунавий тадбиркорлик фаолияти субъектининг бирламчи параметрларини қиёслашга асосланган рақобатбардошликни баҳолаш усули. Ушбу усулни қўллаш тадқиқ қилинаётган объект кўрсаткичлари намунавий объектнинг даражасига етдими-йўқми, қайси кўрсаткичлар намунавий объект кўрсаткичларидан тубдан фарқ қилишини аниқлашга имкон беради.
1.2. Мажмуавий усул	Гуруҳли, интеграл, аралаш кўрсаткичларини қўллашга асосланган рақобатбардошликни баҳолаш усули. Баҳолаш ўрганилаётган объект кўрсаткичларини намунавий объектнинг ўхшаш кўрсаткичлари билан таққослаш орқали амалга оширилади. Ушбу усулнинг афзаллиги ҳисоб – китобларнинг оддийлигида, натижаларни бир хил белгилар асосида қўллаш имкониятида бўлиб, асосий камчилиги эса ташкилот фаолиятига тўлақонли тавсиф бермайди.
2. Ихтисослашган усуллар	
2.1. Аналитик усуллар	Корхона рақобатбардошлигини баҳолашнинг ушбу усули интеграл кўрсаткичлар бўлган бозор улуши, самарали рақобат назарияси асосида корхона рақобатбардошлигини баҳолашга асосланган. Мазкур гуруҳ усулларининг афзаллиги улар ёрдамида мавжуд маълумотлар асосида ҳисоб-китобларни қи-лиш ва намунавий объект билан таққослашларни амалга оши-ришнинг осонлиги саналади. Мазкур усулнинг камчилиги экс-пертлар томонидан бериладиган баҳога субъектив таъсир этиш имконияти ҳамда баҳоланаётган тадбиркорлик субъекти фаолият тўғрисидаги маълумотларни олиш билан боғлиқ чекловлардир.
2.2. Аналитик – прогнозлаш усуллари	Нафақат корхонанинг рақобатбардошлигини баҳолашда турли хил ташки муҳит омиллари таъсирини ҳисоблаш имконияти билан, балки товарларни, бозор конъюнктурасини, технологияларни мажмуавий баҳолаш имкони билан ҳам фарқланади. Ушбу гуруҳ усуллари ўз ичига ақлий ҳужум усули, сотувлар даражаси асосида маҳсулот рақобатбардошлигини баҳолаш усули қабиларни олади.
2.3. График усуллар	Тадбиркорлик фаолияти субъектининг ўз рақибларига нисбатан рақобатчилик ҳолатини кўргазмали намойиш қилишга, қиёслашга имкон беради <i>(рақобатбардошлик кўпбурчаги, айлана диаграммалар усули, гистограммалар усули ва бошқа)</i> .

Бундан ташқари тадбиркорлик субъектининг рақобатбардошлигини баҳолаш - баҳолаш усулларини ўз ичига олган, уларни амалиётда қўллаш тадбиркорлик фаолияти субъектининг молиявий-хўжалик фаолияти хусусияти билан асосланувчи баҳолашни ўтказиш мақсадлари билан махсус воситаларни ишлатиш орқали амалга оширилади. Рақобатбардошликни тизимлаштирилган баҳолаш усулларини қуйидаги 1 – жадвалда келтирамиз.

Тадбиркорлик фаолияти ва бизнес соҳасидаги дунё ҳамда МДХ етакчи олимларнинг нуқтаи назарларига таянган ҳолда рақобатбардошликни баҳолашда фақат битта усулни қўллаш тадбиркорлик фаолияти субъектининг ҳолати ва унинг потенциал имкониятлари ҳақида аниқ баҳо бермайди ва шу сабабли ҳолисликни, аниқликни ошириш учун мавжуд усуллардан уйғунлашган ҳолда фойдаланиш зарур.

Бироқ, бир вақтнинг ўзида барча усулларни қўллаш мақсадга мувофиқ эмас, чунки бу ҳисоб-китоблар мураккаблиги ва ҳажми катталиги, сермеҳнат-лиги билан боғлиқ. Шунинг учун, исталган тадбиркорлик субъекти рақобатбардошлигини баҳолаш учун муҳим кўрсаткичларни аниқлаш керак.

Шу билан бирга фирма рақобатбардошлик даражасини янада аниқ баҳолаш учун самарали рақобат назариясига асосланган усул қўлланилади. Ушбу назарияга мувофиқ, қайси ташкилотда барча бўлинма ва хизматларнинг фаолияти яхши ташкил этилган бўлса, ушбу ташкилот нисбатан рақобатбардош ҳисобланади. Ташкилотнинг ҳар бир хизмати фаолияти самарадорлигига кўплаб омиллар – фирма ресурслари таъсир кўрсатади. Ҳар бир бўлим ишининг самарадорлигини баҳолаш улар томонидан ушбу ресурсларни ишлатиш самарадорлигини баҳолашни назарда тутди.

Фикримизча, юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазалар, тадбиркорликнинг замонавий ривожланиш тенденцияларидан, олимлар ва амалиётчи – иктисодчилар томонидан тадқиқ этилган тадбиркорлик рақобатбардошлигига таъсир этувчи асосий омилларни ажратиш кўрсатиш мумкин:

- хизмат кўрсатиш жараёнини доимий мукаммаллаштириш имконияти;
- талаб қилинаётган янги хизмат турларини ўзлаштириш ва жорий этиш;
- илғор технологияларни қўллаш ва хизматлар сифатини ошириш;
- тақдим этилаётган хизматлар қийматини бошқариш;
- ходимлар малакасини ривожлантириш ва такомиллаштириш;
- халқаро фаолият;
- рақобатчи корхоналарнинг сони ва солиштирма кучи.

Демак, тадбиркорлик фаолияти субъектининг рақобатбардошлиги молиявий-хўжалик фаолиятини юритишнинг натижавий яхлит кўрсаткичи сифатида, корхона фаолият юритаётган соҳа хусусияти, ташкилий – ҳуқуқий шакли, мақоми, обрўси, бир қатор ташқи ва ички муҳит омилларига боғлиқ бўлиб, бу омиллар асосида тадбиркорлик субъектининг рақобатбардошлигини ошириш ҳамда узоқ муддатли ривожланиш истикболларини белгилаш мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони\\lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари (www.stat.uz).
3. Иванов С.В. Оценка и формирование конкурентоспособности системы управления компанией: монография. – Калининград: Аксисос, 2008. – 127 с.
4. Грани конкурентоспособности: государство, регион, предприятие, товар / Под.ред.С.С.Чернова.- Новосибирск: СИБПРИНТ, 2008. – 186 с.
5. Бобков А.Л., Бобков Л.В. Экономия ресурсов как фактор повышения конкурентоспособности промышленности России.- М.: Дашков и К, 2010. – 147 с.
6. Емельянова Л.А. Психология конкуренции и конкурентоспособности.- М.: Изд-во МГОУ, 2008. – 141 с.
7. Минченкова О.Ю. Повышение конкурентоспособности организации на основе управления знаниями.- М.: Изд-во ГУУ, 2008. – 97 с.
8. Степанов Л.В. Конкурентоспособность предприятия в условиях рынка.- Воронеж: Научная книга, 2010. – 203 с
9. Инновация и конкурентоспособность предприятий: (инновации, компетенции, организационный механизм, стратегия бизнес-содель, ресурсы, культура)/ Под ред.Н.А.Кравченко. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2010. – 322 с.
10. Метелев И.С. Конкурентоспособность субъекта предпринимательской деятельности: сущность, методы, факторы и критерии оценки // Проблемы теории и практики предпринимательства., 2012, № 6, С.118.
11. Метелев И.С. Конкурентоспособность субъекта предпринимательской деятельности: сущность, методы, факторы и критерии оценки // Проблемы теории и практики предпринимательства., 2012, № 6, С.118.

УЎК: 330.336.63.64

МОЛИЯВИЙ АУТСОРСИНГ ХИЗМАТЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Қ.О.Отажонов, тадқиқотчи, Урганч Давлат Университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада молиявий аутсорсинг хизматларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, афзалликлари, камчиликлари ва хусусиятлари қараб чиқилади.

Калим сўзлар: аутсорсинг, молиявий хизматлар, молиявий аутсорсинг, бухгалтерия, солиқ, аутсорсинг афзалликлари, аутсорсинг камчиликлари

Аннотация. В данной статье рассматривается социально-экономическая сущность, преимущества, недостатки и особенности финансовых аутсорсинговых услуг.

Ключевые слова: аутсорсинг, финансовый аутсорсинг, бухгалтерия, налоги, преимущества аутсорсинга, недостатки аутсорсинга

Abstract. This article examines the socio-economic essence, advantages, disadvantages and features of financial outsourcing services.

Keywords: *outsourcing, financial outsourcing, accounting, taxes, outsourcing advantages, outsourcing disadvantages*

Ҳозирги кунда ривожланиш босқичининг энг муҳим жараёнларидан бири бу глобаллашув ва ахборот технологияларининг тез тарқалишидир. Жаҳон иқтисодиёти ягона глобал маконга айланиб, турли мамлакатлар тадбиркорларини ягона қиймат занжирларига интеграция қилмоқда. Иқтисодий санкцияларга ва жаҳондаги сиёсий вазиятларга қарамасдан ахборот технологияларининг тез тарқалиши тадбиркорликни ривожлантириш учун янги имкониятлар очмоқда. Энди бизнесни бошлаш учун активларга ва катта миқдордаги бошланғич капиталга эга бўлиш шарт эмас. Бундай шароитда республикаимиз компаниялари амалиётида етакчи халқаро тажрибани билиш, жорий этиш халқаро ва маҳаллий даражада муваффақиятли фаолиятни давом эттириш учун муҳим аҳамиятга эга. Корхоналарнинг бир қатор молиявий функцияларини ташкил этиш ва бошқаришнинг илғор халқаро усулларида бири бўлган *молиявий аутсорсинг* ҳар қандай ташкилот ривожланиш стратегиясининг муҳим воситасига айланиб бормоқда. Ундан фойдаланиш тадбиркорлар - хизматлар истеъмолчиларига ўз ватанида ва хорижда бизнесни ривожлантириш учун вақтни тежаш имконини беради. Бу хизматларга бўлган талаб, ўз навбатида, ушбу соҳада аутсорсинг бизнесининг ривожланишига хизмат қилмоқда.

Ҳар қандай тадбиркорлик фаолиятининг муваффақияти, бошқа нарсалар қатори, бошқарув сифатига ҳам боғлиқ. Режалаштирилган рентабеллик даражасига эришиш, компаниянинг муваффақиятли фаолият юритиши, ва ривожланиши молиявий-иқтисодий жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш самарадорлигига боғлиқ. Демак, хўжалик юритувчи субъектни ташкил этиш ва бошқариш усуллари тадбиркорликни ривожлантиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Молиявий аутсорсинг Ўзбекистонда тадбиркорлик фаолиятининг бир тури сифатида ривожланишнинг дастлабки босқичида ва етарли даражада истиқболга эга йўналиш ва соҳа саналади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Рақобатбардошликни ошириш учун корхоналарни ташкил этиш ва бошқаришнинг истиқболли моделларидан бири сифатида аутсорсингдан фойдаланиш масалалари хорижий олимлардан Аникин Б.А. [1-3], Календжян С.О. [4,5], Михайловский А.Н. [6], Сизова О. [7], Синяев В.В. [8] ва бошқаларнинг ишларида тадқиқ этилган.

Молиявий аутсорсингни ташкил этиш ва бошқариш усуллари, хусусан, хизматлар кўрсатиш моделлари, хизматлар тузилиши ва баҳолари масалалари, аутсорсинг ва аутсорсинг ўртасидаги ўзаро алоқа муносабатлари, мижозлар ва хизмат кўрсатувчи провайдерлар томонидан сифат назорати тизимлари, молиявий аутсорсинг сифати ва самарадорлигини баҳолаш усуллари асосан МДХлик ва хорижлик олимлар тадқиқотларида қамраб олинган.

Яна бир МДХлик иқтисодчи олим Е.Ю.Сафарованинг тадқиқотларида молиявий аутсорсинг моделлари, баҳони шакллантириш билан боғлиқ масалалар қараб чиқилади [9,10].

Ўзбекистонлик тадқиқотчи С.А.Джуманов эса ўз илмий ишларида аутсорсинг хизматларини **5 та шаклга** таснифлайди: *IT аутсорсинги, бошқарув аутсорсинги, хизмат кўрсатиш аутсорсинги, ишлаб чиқариш аутсорсинги, билимлар аутсорсинги* [11].

Юқорида санаб ўтилган муаллифлар томонидан молиявий аутсорсинг назарияси ва амалиётини ривожлантиришга қўшган шубҳасиз ҳиссасига қарамай, молиявий аутсорсингни тадбиркорлик фаолиятининг бир тури сифатида ташкил этиш ва бошқариш масалалари тарқоқ ҳамда алоҳида категория сифатида ўрганишни талаб қилади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда тизимли таҳлил, илмий мушоҳада, таҳлил ва синтез, идукцион ва дедукцион таҳлил усуллари, илмий абстракция, ва бошқа усуллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. *Молиявий аутсорсинг* соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш муаммолари, илмий ишланмаларнинг етарли даражада эмаслиги, тадбиркорлик фаолиятининг бир тури сифатида молиявий аутсорсингнинг инновацион

табиатини белгилаб берди. Шунингдек, ушбу мақола мавзуининг долзарблиги ва илмий аҳамияти шундаки молиявий аутсорсингни ташкил этиш ва бошқариш усуллари ишлаб чиқиш, қўшиш ва такомиллаштириш жойларда ушбу соҳада тадбиркорликни ривожлантиришга хизмат қилади.

Таъкидлаш керакки, моливий аутсорсингнинг оддийгина афзалликлари ва камчиликларини таҳил қилган ҳолда унинг моҳиятини тўлароқ тушуниш мумкин. Бунинг учун корхона ёки ташкилотдаги аутсорсинг хизмати ва унинг штати турувчи ҳисобчи, бухгалтерни ўзаро вазифаларини таққослаш лозим.

Фикримизча, содда қилиб айтганда, **аутсорсинг** – бу фаолият кўрсатаётган ихтиёрий корхона, ташкилотни ёки компанияни вазифаларининг бир қисmini ташқи ижрочи – бухгалтерия ҳисобини юритишга ихтисослашган бошқа бир ташкилотга топшириш ҳисобланади. Бундай аутсорсинг компаниялар ёки фирмалар штатида солиқ ва бухгалтерия ҳисоби бўйича етук амалиётчи мутахассислар бўлиб, улар сизнинг корхонангиз учун ҳисоб сиёсатини ўзлари ишлаб чиқадиладар.

Моҳиятан олганда, аутсорсинг – узоқ муддатли характерга эга бўлган тегишлилик соҳасидан келиб чиққан ҳолда турли хил хизматларни кўрсатиш шартномаси. Аутсорсингда хизматлар ижрочиси хизмат кўрсатилаётган компаниянинг бухгалтерия ҳисоби учун унинг раҳбарияти билан баравар жавобгар бўлиб, солиқ органларида унинг манфаатларини бевосита ҳимоя қилади.

Бизнинг фикримизча **аутсорсингнинг афзалликлари** қуйидагиларда намёон бўлади. Жумладан:

1. Йирик корхоналарга кам харажат қилиш имконини беради. Корхона ва ташкилотларда бухгалтерлар штатини сақлагандан кўра, йирик компаниялар бухгалтериясини аутсорсинг хизматлари кўрсатувчи фирмага топшириш деярли ҳар доим молиявий жиҳатдан қулай ва фойдалироқ бўлади. Буни тушуниш учун эса бухгалтерия ҳисобини юритиш учун аутсорсинг тарифларини корхонадаги бухгалтерия хизмати – бош бухгалтер, моддий бухгалтер, бухгалтер-иқтисодчи, кассир, бухгалтер ёрдамчиси ва бошқаларга тўлайдиган иш ҳақи миқдори билан солиштиришнинг ўзи кифоя.

2. Иш ҳақи билан боғлиқ солиқларни тўлаш шарт бўлмайди. Корхона ёки ташкилот бухгалтериясини аутсорсинг хизматлари кўрсатувчи фирмага топширгач, оддий товар ва хизматлар етказиб берувчилар билан муносабат ўрнатгандагидек ишланади, жисмоний шахс даромадларига солиқ ва бошқа носолиқ тўловларни мумуан тўланмайди.

3. Иш жойини жиҳозлашга ҳолат қолмайди

Ўзингизга қарашли ёки ижарага олинган қўшимча хоналарни бухгалтерия учун иш кабинетлари қилиб ажратишга, компьютерлар, ташкилий техника, лицензияланган бухгалтерия дастурлари, ёзув-чизув канцелярия товарлари ва бошқаларни сотиб олишга зарурат йўқ. Фаолият юритишингиз учун кўпроқ жой қолади ёки ижара тўлови суммаси камаяди.

4. Аутсорсинг компанияларида, одатда, юқори малакали мутахассислар ишлайди

Аутсорсинг билан шуғулланадиган ҳар қандай компания ўз обрўсини йўқотмаслик пайида бўлади ва ўз соҳасида рақобатбардош бўлишга интилади. Улар ўз мижозларига жуда эътиборли бўладилар, хизмат кўрсатадиган ҳар бир ташкилотини қадрлайдилар. Шу сабабли штатларида бир нечта бухгалтер бўлиб, уларнинг ҳар бири муайян соҳага ихтисослашган бўлади. Юзага келадиган мураккаб масалаларни биргаликда ҳал қиладилар, бу эса хатога йўл қўйиш эҳтимолини камайтиради.

Бир вақтнинг ўзида кўпгина компанияларга хизмат кўрсатиш давомида аутсорсинг компанияларида республиканинг барча ҳудудларида ҳуқуқни қўллаш амалиёти шаклланади, улар солиқ органлари билан яқин алоқа ўрнатадилар, бу ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Амалий тажрибалари ва соҳанинг барча “*нозик жиҳатларини*” билишлари жиҳатидан корхоналар штатидаги бухгалтерлардан бир поғона баланд турадилар.

Бухгалтерия ҳисоби ва солиқлар бўйича давлат органлари билан юзага келадиган – солиқ назоратидан бошлаб судларгача бўлган барча масалаларни ҳам аутсорсинг компанияси зиммасига олиши кераклиги ҳақида шартнома тузишдан олдин келишиб олиш лозим.

5. Аутсорсинг хизматлари кўрсатувчи компания билан доимо алоқада бўлиш мумкин.

Корхона штатидаги бухгалтерлардан фарқли ўлароқ, аутсорсинг компанияси касал бўлмайди, меҳнат таътилига чиқмайди. Сизнинг компаниянгиз ҳисоб сиёсатини юритувчи аутсорсинг компания ходими вақтинча иш жойида бўлмаса, ўрнига бошқа ходим унинг ишини бажариб туради. Асосий штатдаги бухгалтер ва ва бошқа ходимларга тўланадиган вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик варақаси, меҳнат таътили учун турли тўловлар тўлашдан озод бўласиз.

6. Аутсорсинг хизматлари кўрсатувчи компания ўз ходимларининг хатолари учун жавоб беради.

Аутсорсинг бўйича ижрочининг айби билан солиқ инспекцияси корхонага жарима санкцияларини қўлласа ёки пеня ҳисобласа барча харажатлар аутсорсинг компания томонидан қопланади. Бухгалтерия ҳисоби ва солиқлар бўйича давлат органлари билан юзага келадиган – солиқ назоратидан то судларгача бўладиган барча муносабатларда аутсорсинг компания корхона манфаатларини ҳимоя қилиши керак. Бунинг учун эса албатта, аутсорсинг шартномаси тузилаётган пайтди айнан шу шартларни алоҳида банд сифатида киритилишига эътибор қаратиш ҳамда аутсорсинг компания билан келишиб олиш лозим.

7. Кадрларнинг кетиб қолишидан хавфсирамайсиз

Бошқарувнинг, корхоналар менежментининг энг мураккаб жиҳатларидан бири раҳбар йиллар давомида ўзининг назарий ва амалий билимларини, тажрибасини аямасдан ўргатиб битта ходим, бухгалтерни “ўзингизга мос ходим” қилиб етиштиарсиз. У эса ўзини етарлича тажриба ва билимга эга ходим бўлдим, бошқа маоши юқори, нуфузлироқ жойда ишлашга лойиқман деб ҳисобласа, уни маошини ошириб ҳам иш жойида ушаб қолиш қийин бўлади. Меҳнат қонунчилиги ҳам ҳар қандай ҳолатда ишчи ходим томонида бўлади, чунки у истаган пайтида ўз хоҳиши билан кетиши мумкин.

Ўз навбатида аутсорсинг хизматлари кўрсатиш орқали ҳисоб сиёсатини юритишнинг **камчиликлари** қуйидагиларда намоён бўлади. Жумладан:

1. Корхона бухгалтериясини юритаётган мутахассисни кўрмайсиз.

Айрим раҳбарлар бу билан бухгалтерия ҳисоби назоратсиз қолади деб ўйлашлари мумкин. Бунинг устига, штатдаги бухгалтер солиқ солиш, маблағларнинг ҳаракатланиши ва бошқа масалаларнинг у ёки бу жиҳатларини доим раҳбарга тушунтириб бериши мумкин. Умуман олганда, бухгалтер корхонада ўз иш жойида ўтирганини кўриб, кўп раҳбарлар ўзларини хотиржам ҳис қиладилар.

3. Аутсорсинг хизмати кўрсатаётган ходимдан кўра, асосий штатдаги ходим ишончлироқ туюлади. Кўпинча айти шу ҳолат раҳбарни ишни аутсорсингга топширишдан тўхтатиб туради. Четдан ёлланган компания барча сирларингиздан бохабар бўлиши аниқ. Раҳбар билан “*битта кемада*” бўлган штатдаги бухгалтер билан бўлганидан кўра, бу ҳолда тижорат сири фош бўлиши эҳтимоли катта бўлади деган хавфсираш юзага келади.

3. Айрим масалаларни ҳал қилишга кўпроқ вақт кетиши мумкин. Бухгалтерия масофадан туриб ишлаганда раҳбар масалани ҳал қилиш учун бухгалтерни 2 дақиқага ям кабинетига чақира олмайди. Боз устига– муаммони телефон орқали ёки ёзишмалар билан ҳал қилиш мушкул бўлган ва шахсан учрашиш маъқул бўлган вазиятда. Аутсорсингда мутахассис фақат сизнинг корхонангизни ишини юритиш билангина чекланмайди, шу сабабли шахсан учрашишга деярли вақти бўлмайди.

4. Штатдаги бухгалтер параллел равишда бошқа ишни ҳам бажариши мумкин. Кўпинча корхонанинг бош бухгалтери кўп вазифаларни бажариши ҳеч кимга сир эмас. У – ҳам кадрлар бўйича мутахассис, ҳам юрист, баъзида эса ҳам омбор мудир. Айниқса, унча катта бўлмаган компанияларда бухгалтер бухгалтерия ҳисобига умуман алоқаси бўлмаган вазифаларни ҳам бажаради.

Бухгалтерияни аутсорсингга топширишга қарор қилсангиз, бухгалтерия ҳисобига бевосита алоқаси бўлмаган қўшимча мажбуриятларни бажариш учун алоҳида ходимларни ёллашингизга ёхуд оширилган ойлик ҳақ тўлаган ҳолда шартнома тузишингизга тўғри келади.

5. Аутсорсинг хизмати кўрсатувчи компаниялар стандарт ёндошуви. Ихтисослаштирилган компаниялар юритадиган бухгалтерия ҳисоби бирмунча стандарт ва конвейер тусига эга бўлиши мумкин. Мураккаб хўжалик операциялари амалга ошириладиган ўзига хос бизнес юритсангиз, айнан сизнинг соҳангизга ихтисослашган ўз бухгалтерингизни “*етиштирганингиз*” маъқулроқ. Тўғри, бу ҳолда тажриба орттиргач, ишдан бўшаб кетмаслиги учун уни яхшигина рағбатлантиришингизга тўғри келади.

6. Солиққа оид таваккалчиликларни баҳолай олмаслик эҳтимоли мавжуд. Аутсорсинг компаниясининг мутахассиси ҳужжатларингиздаги ахборотни ҳақиқатдагиси билан солиштириш имконига эга бўлмагани сабабли солиққа оид таваккалчиликларни доим тўғри баҳоламайди. Штатдаги бухгалтер эса, мисол учун, *етказиб бериш ва сотиш ҳажми, оморларнинг сизими, ходимларнинг сони* билан боғлиқ реал вазиятни билгани учун келгусида юзага келиши мумкин бўлган у ёки бу таваккалчиликларни олдиндан кўра олади.

7. Корхона келажagini прогнозлашнинг мураккаблиги. Бу айниқса, одатда режалаштириш бўлими мавжуд бўлмаган кичик ва ўрта бизнес корхоналарига тегишли. Иқтисодиёт жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган бу пайтда бизнес йўналишини ўзгартириш, янги бозорларни ўзлаштириш, инвестицияларни жалб этиш чоғида ва бошқа вазиятларда раҳбар бухгалтердан иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилишни кўп илтимос қилади. Аутсорсингдаги бухгалтер ё бу ишни тўлиқ бажара олмайди, ёхуд бунинг учун қўшимча ҳақ тўлашни талаб қилади.

Хулоса ва таклифлар. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, аутсорсинг замонавий жадал суръатларда ривожланиб келаётган хизмат тури сифатида нафақат ривожланган балки ривожланаётган давлатларда ҳам ўз ўрнига эга бўлиб бормоқда. Юқорида биз санаб ўтган барча афзаллик ва камчиликлар барча аутсорсинг хизматлари кўрсатувчи компанияларга ва ҳар қандай штатдаги бухгалтерга хос деб бўлмайди, албатта. Чунки, ҳар бир соҳа, тармоқ, корхона ва вазият – ўзига хос ёндошувни талаб қилади.

Бундан ташқари, аутсорсингнинг иқтисодиёт тармоқлари ва фаолият йўналишларига қараб ҳам афзалликлари, камчиликлари тубдан фарқланади. Шу сабабли ҳар қандай корхона ёки ташкилотга аутсорсинг хизматларни жорий этиш ҳақида қарор қабул қилишдан олдин унинг барча ижобий ва салбий жиҳатларини мустақил равишда баҳолаш, ҳар бир ҳисоб юритиш усули қанча сарф-харажат талаб этишини ҳисоблаш, айнан сизнинг бизнесингиз учун қайси бири қулай ва фойдалироқ эканини чамалаб кўриб, қарор қабул қилиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аникин, Б.А. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента: Учеб.пособие / - М.: Инфра - М, 2009.;
2. Аникин, Б. А. Аутсорсинг: создание высокоэффективных и конкурентоспособных организаций / — М.: Инфра-М, 2007. - 184 с.;
3. Аникин, Б.А., Рудая И.Л. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента: Учеб.пособие / - М.: Инфра - М, 2006. - 288 с.;
4. Календжян, С.О. Аутсорсинг для развития предпринимательства // Российское предпринимательство. - 2003. - № 6.;
5. Календжян, С.О. Полномочия и ответственность. Делегирование управления в обучающейся организации //Российское предпринимательство. — 2001. - № 9.;
6. Михайловский, А.Н. Лизинг персонала, аутстаффинг и аутсорсинг - в чем разница? // Вестник профессиональных бухгалтеров. — 2007. - № 5.
7. Сизова, О. Премудрости финансового аутсорсинга //Консультант. - 2007. - № 5.;
8. Синяев, В.В. Развитие аутсорсинга в системе логистики строительных компаний: автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / В.В. Синяев; Институт исследования товародвижения и конъюнктуры оптового рынка. - М.: типография РЭА им. Г.В. Плеханова, 2004. - 18 с.
9. Сафарова, Е.Ю. Бухгалтерский и налоговый аутсорсинг: распределение права подписи и постановка печатей// Клуб главных бухгалтеров. -2010.- № 3.;
10. Сафарова, Е.Ю. Аутсорсинг в бюджетном учреждении / Бюджетный учет. — 2010. - № 8.

11. Джуманов С.А. Молиявий ҳисобот ахборотларини халқаро стандартлар асосида компиляция қилишнинг назарий жиҳатлари// Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрель, 2018 йил. <http://www.iqtisodiyot.uz/>

УЎК 332.12

МИНТАҚАВИЙ КЛАСТЕРЛАР ИҚТИСОДИЁТНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛИ СИФАТИДА

Г.Х.Райимджанова, таянч докторанти, Фарғона давлат университети, Фарғона

Аннотация. Мақолада кластер концепцияси – бу иқтисодий тизимни ҳудудий ташкил этишга нисбатан янги ёндашув бўлиб, фирмалар ўртасидаги алоқаларга, ўзаро боғлиқ тармоқлар кластерларининг мавжудлигига қаратилган бўлиб, унда иқтисодиётнинг турли соҳаларида кластерларни шакллантириш самарадорлигига ўзаро боғлиқ компанияларнинг географик локализацияси ва бизнес, ҳукумат ва фаннинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари ёрдамида эришилиши тўғрисида фикр юритилган.

Калит сўзлар: минтақавий кластерлар, иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш, меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, транзакцион харажатларни камайтириш, барқарорлик даражасини ошириш

Аннотация. В статье основное внимание уделяется концепции кластера – новому подходу к территориальной организации экономической системы, к взаимоотношениям между фирмами, существованию кластеров взаимосвязанных секторов, в которых реализуется идея достижения эффективности формирования кластеров в различных секторах экономики с помощью географической локализации взаимосвязанных компаний и совместные усилия

Ключевые слова: региональные кластеры, региональная организация экономики, производительность труда, повышение эффективности производства, снижение транзакционных издержек, повышение уровня стабильности

Abstract. The article focuses on the cluster concept – a new approach to the territorial organization of the economic system, to the relationship between firms, the existence of clusters of interconnected sectors, in which the idea of achieving the effectiveness of cluster formation in various sectors of the economy through geographical localization of interconnected companies and joint efforts is realized.

Keywords: regional clusters, regional organization of the economy, labor productivity, increase in production efficiency, reduction of transaction costs, increase in the level of stability

Кириш. Товарлар, меҳнат ва капитал миллий бозорларида рақобатнинг кучайиши шароитида иқтисодий устуворлик минтақавий фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини оширишдир. Иқтисодиётни ҳудудий ташкил этишнинг самарали шакллари ва ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг рақобат стратегиясини асослаш ва амалга оширишга имкон берадиган назарий тушунчаларни ишлаб чиқишнинг долзарблиги ўсиб бормоқда. Кластер концепцияси – бу иқтисодий тизимни ҳудудий ташкил этишга нисбатан янги ёндашув бўлиб, фирмалар ўртасидаги алоқаларга, ўзаро боғлиқ тармоқлар кластерларининг мавжудлигига қаратилган. Иқтисодиётнинг турли соҳаларида кластерларни шакллантириш самарадорлигига ўзаро боғлиқ компанияларнинг географик локализацияси ва бизнес, давлат ва фаннинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари ёрдамида эришилади. Амалиёт шуни кўрсатдики, иқтисодиётни ҳудудий ташкил этишнинг Кластер шакли меҳнат унумдорлиги ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга, транзакцион харажатларни камайтиришга ва инновацияларни рағбатлантиришга имкон беради.

Сўнгги ўн йилликларнинг жаҳон тажрибаси минтақавий иқтисодиётнинг турли сегментларида кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг кўплаб мисолларини келтиради. Масалан, АҚШда юқори технологиялар, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида 380 та кластер мавжуд. Германияда кимё саноати, машинасозлик ва бошқа соҳаларда асосий саноат кластерлари шаклланди. Финляндия асосан мамлакат

иктисодиётини бирлаштирди ва тўққизта етакчи кластерларни шакллантирди. Хорижий мамлакатларда кластерларни ривожлантириш тажрибаси минтақавий ривожланишни рағбатлантириш, аҳоли бандлигини ошириш, бюджет даромадларини кўпайтириш, инвестицияларни жалб қилиш ва пировардида ялпи ҳудудий маҳсулот ўсишида уларнинг устувор ролини кўрсатди.

XXI асрда Ўзбекистонда минтақавий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқишда саноат ҳамкорлигини ташкил этишнинг Кластер тамойиллари қўлланила бошланди. Минтақаларининг миллий ва халқаро бозорларда барқарорлик даражасини ошириш, ҳудудларнинг рақобатбардош афзалликларидан максимал даражада фойдаланиш зарурлигини ҳисобга олган ҳолда, минтақавий ривожланишда Кластер ёндашувини қўллаш тўғрисидаги илмий ғояларни ўрганиш ва такомиллаштириш долзарб бўлиб қолмоқди. Тадқиқотнинг долзарблиги минтақавий иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш шакллариани такомиллаштириш зарурати билан белгиланади.

Кластерларни ривожлантиришнинг замонавий иқтисодий назариясининг асослари А.Маршалл асарларига бориб тақалади, у биринчи марта минтақавий ривожланиш муаммолари кўриб чиқди ва махсус саноат ривожланган минтақалар ҳодисалари аниқланди.

Кейинчалик М.Портер асарларида Кластер назарияси ишлаб чиқилди, у минтақавий иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий стимули сифатида Кластер тушунчасини киритди, таърифлар берди ва кластерлар ўртасидаги муносабатлар ва мамлакатлар ва минтақаларнинг рақобатбардошлигини ҳар томонлама тарихий таҳлилини тақдим этди.

Маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан минтақавий иқтисодий тадқиқотларда Кластер ёндашуви кенг ёритилганига қарамай, саноат ва инфратузилма тармоқларининг минтақавий кластерларини шакллантиришнинг назарий ва ташкилий асослари етарлича ривожланмай қолмоқда. Илмий адабиётларда минтақавий кластерни шакллантириш механизми ва уларнинг фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини баҳолаш методологияси кам ўрганилган. Ўзбекистонга келсак, иқтисодиётнинг энг муҳим тармоқларида минтақавий кластерларнинг ривожланиши Ўзбекистон иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш муаммосини ҳал қилишга ва уни Евроосиё иқтисодий маконига интеграция қилинган минтақаларининг иқтисодий салоҳиятини рақобатбардошлик, очиқлик, самарадорлик, стандартлаштириш тамойиллари асосида амалга оширишга имкон беради.

Мақсад асосида қуйидаги вазифалар белгиланади: минтақавий иқтисодий ривожланишда Кластер ёндашувининг назарий асосларини тизимлаштириш, иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида минтақавий кластернинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш; минтақавий кластерларни турлари бўйича таснифлаш; рақобатдош афзалликлар ва иқтисодий самараларни аниқлаш кластерларни ишлаб чиқиш самарадорлигини баҳолаш методологиясини ишлаб чиқиш; кластерларни шакллантиришнинг хорижий ва Ўзбекистон тажрибасини умумлаштиришдан иборат.

Муаллиф томонидан шахсан олинган асосий илмий натижалар: минтақавий иқтисодий ривожланишда Кластер типологиясининг ёндашувини ўрганишнинг назарий қоидалари тизимлаштирилган бўлиб, бу минтақавий кластернинг иқтисодий моҳиятини очиб беришга ва унинг иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида ишлаш тамойилларини аниқлашга имкон берди; минтақавий кластерлар ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида кластерларнинг асосий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда услубий ёндашувлар ва таснифлаш хусусиятларини тизимлаштириш асосида турлари бўйича таснифланади: минтақавий кластерни ишлаб чиқиш самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари тизими ва методологияси компанияларнинг Кластер бирлашмаси, алоҳида компания ва минтақавий ривожланиш нуқтаи назаридан унинг ялпи ҳудудий маҳсулот ўсишига таъсирини аниқлаш учун рақобат устунликлари ва кластерни шакллантиришнинг иқтисодий таъсирини тақсимлаш асосида ишлаб чиқилди.

Кластерлар типологияси

Кластер турлари	
Инновацион кластерлар	Илмий асосланган, “интенсив ҳажми”, асбоб ускуналар, материаллар етказиб берувчилар, ихтисослашган ишлаб чиқарувчилар, инновацион-саноат, инновацион йўналтирилганлик
Саноат (индустриал) кластерлар	“Қарам ёки бўлинган”, “Маршалл кластерлари”, “Марказ” кластерлари, сунъий йўлдош кластери, давлат корхоналари кластери
Ривожланиш цикли бўйича кластерларни таснифлаш	Агломерат, ташкил этилаётган Кластер, ривожланаётган Кластер, етук Кластер, трансформацион Кластер
Кластерларнинг саноат таснифи	Табиий ресурсларни қазиб олиш ва қайта ишлаш саноат ишлаб чиқариш ва transport, хизматлар кўрсатиш, шу жумладан молиявий
Кластерларни бозордаги хатти-харакатлар турига қараб таснифлаш	“Ҳимояли”, “Тажовузкор”
Кластерларни муносабатлар тузилиши бўйича таснифлаш	Самарадорликни оптималлаштириш, бозорларнинг боғланиши, ишлаб чиқариш жараёнларининг бўлиниши, умумий технологиялар, тизимнинг ўзаро боғлиқлиги, сотишни назорат қилиш, компанияларнинг ноёб хусусиятлари
Кластерлар классификацияси	Иш ўринлари сони бўйича: мега-Кластер, мезо-Кластер

1. “Минтақавий Кластер” концепциясининг моҳияти маълум бир иқтисодий самарага эришиш ва ушбу ҳудуднинг рақобатбардош афзалликларини рўёбга чиқариш учун ягона қиймат занжири доирасида товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида бир-бири билан ўзаро алоқада бўлган, минтақада маҳаллийлаштирилган ўзаро боғлиқ компаниялар ва ташкилотлар гуруҳи сифатида аниқланади ва унинг иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида ишлаш тамойиллари белгиланди.

2. Минтақавий кластерларни турлари бўйича таснифлаш минтақавий иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида кластерларнинг асосий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда услубий ёндашувлар ва таснифлаш хусусиятларини тизимлаштириш асосида таклиф этилади: географик концентрация, ихтисослашув, инновация, иштирокчиларнинг кўплиги, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, рақобат ва ҳамкорлик, ривожланиш босқичлари ўрганилди.

3. Минтақавий иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш самарадорлигини ошириш мақсадида М. Портернинг рақобатбардош афзалликлари ромбининг методологиясидан фойдаланган ҳолда Фарғона вилоятида минтақавий транспорт ва логистика кластерини яратишнинг иқтисодий мақсадга мувофиқлиги ва механизмига асосланади.

Тадқиқот натижаларини умумлаштириб, хулоса қилишимиз мумкин:

Бозор иқтисодиёти ва глобаллашув шароитида мамлакат, алоҳида минтақалар ва ташкилотларнинг рақобатбардошлигини ошириш зарурати ортиб бормоқда. Шу билан бирга, яқин иқтисодий муносабатлар билан боғланган ва бир-бирини тўлдирадиган хўжалик юритувчи субъектларнинг кластерлари минтақавий даражада рақобатбардошлик ўсиши учун захира бўлиши мумкин. Ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва минтақавий иқтисодиётни ривожлантириш жараёнида ҳудудий ташкил этишнинг турли шакллари ривожланди. Анъанага кўра, саноат ҳудудлари, агломерациялар, саноат марказлари, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ажралиб туради. Кластерлар минтақа иқтисодиётини ҳудудий ташкил этишнинг замонавий, тез тарқаладиган шакли ҳисобланади. М.Портер кластерни белгилаб, унинг учта хусусиятига эътибор қаратади: географик локализация, корхоналар ўртасидаги муносабатлар ва тармоқларнинг технологик ўзаро боғлиқлиги.

Кластерларни таърифлашнинг асосий ёндашувлари таҳлили шуни кўрсатдики, илмий адабиётларда, қоида тариқасида, ушбу Концепцияда иккита нуқта акс этирилган: ўзаро боғлиқ компанияларнинг ҳудудий локализацияси ва уларнинг иқтисодиётни ҳудудий ташкил этишнинг Кластер модели доирасида амалга ошириладиган рақобатбардош устунликларга эга бўлиши. Минтақавий Кластер томонидан маълум бир иқтисодий самарага эришиш ва ушбу ҳудуднинг рақобатбардош афзалликларини англаш учун ягона қиймат занжири доирасида товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида бир-бири билан ўзаро алоқада бўлган минтақада маҳаллийлаштирилган ўзаро боғлиқ компаниялар ва ташкилотлар гуруҳини тушунади. Иқтисодиётни ҳудудий ташкил этишнинг бошқа шаклларида фарқли ўлароқ,

Кластер рақобат ва ҳамкорликка асосланган Кластер ассоциацияси иштирокчилари ўртасидаги бозор муносабатлари, ўзгарувчан экологик шароитларга мослашиш қобилияти билан ажралиб туради. Кластерлар бозор иқтисодиётида, корхоналар ўзларининг рақобатбардош устунликларини мустаҳкамлашдан ва маълум бир ҳудудда биргаликдаги фаолиятдан кўпроқ фойда олишдан манфаатдор бўлганларида шаклланади. Шу билан бирга, минтақавий Кластер иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш шакли сифатида нафақат саноатда, балки хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам ривожланмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1.Khalmatjanova, G. D., Yuldasheva, G. A., Rayimdjano, G. K. (2022). Features of Criteria of Profitability of Cotton–Textile Cluster. In E. G. Popkova, & B. S. Sergi (Eds.), *Sustainable Agriculture*. Singapore: Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-19-1125-5_12

2.Халматжанова Г.Д. Локомотив аграрного сектора экономики. Ж.: Образование и наука в России и за рубежом. : Москва. №3, 2020.

3.Халматжанова, Г. Д., & Райимджанова, Г. Х. (2020). Кластерный механизм-способ модернизации текстильной отрасли Узбекистана. Межвузовский научный конгресс: "Высшая школа: научные исследования". *Научные исследования*.28

УЎК 331.101

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БАНДЛИК СИЁСАТИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИНИНГ ИШ БИЛАН БАНДЛИГИНИНГ ЖОРИЙ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ Ш.Ш.Расулов, ўқитувчи, Жиззах политехника институти, Жиззах

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида бандлик кўрсаткичлари, ҳудудлар кесимида бандларнинг расмий ва норасмий секторлар, давлат ва нодавлат секторлар бўйича тақсимланиши, ишсизлик даражаси ва меҳнат билан банд бўлган фуқаролар, иқтисодий фаол ва бандлар тўғрисида таҳлилий маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: аҳоли бандлиги, давлат хизматлари, ижтимоий меҳнат, расмий сектор, норасмий сектор, банд аҳоли.

Аннотация. В данной статье рассматриваются аналитический анализ показателей занятости в Республике Узбекистан, приводятся данные о распределении занятости в формальном и неформальном секторах, государственном и частном секторах, уровне безработицы и численности занятых граждан, экономически активных и занятых.

Ключевые слова: занятость, общественные услуги, общественный труд, формальный сектор, неформальный сектор, занятое население.

Abstract. This article discusses an analytical analysis of employment indicators in the Republic of Uzbekistan, provides data on the distribution of employment in the formal and informal sectors, public and private sectors, the unemployment rate and the number of employed citizens, economically active and employed.

Key words: employment, public services, social labor, formal sector, informal sector, employed population.

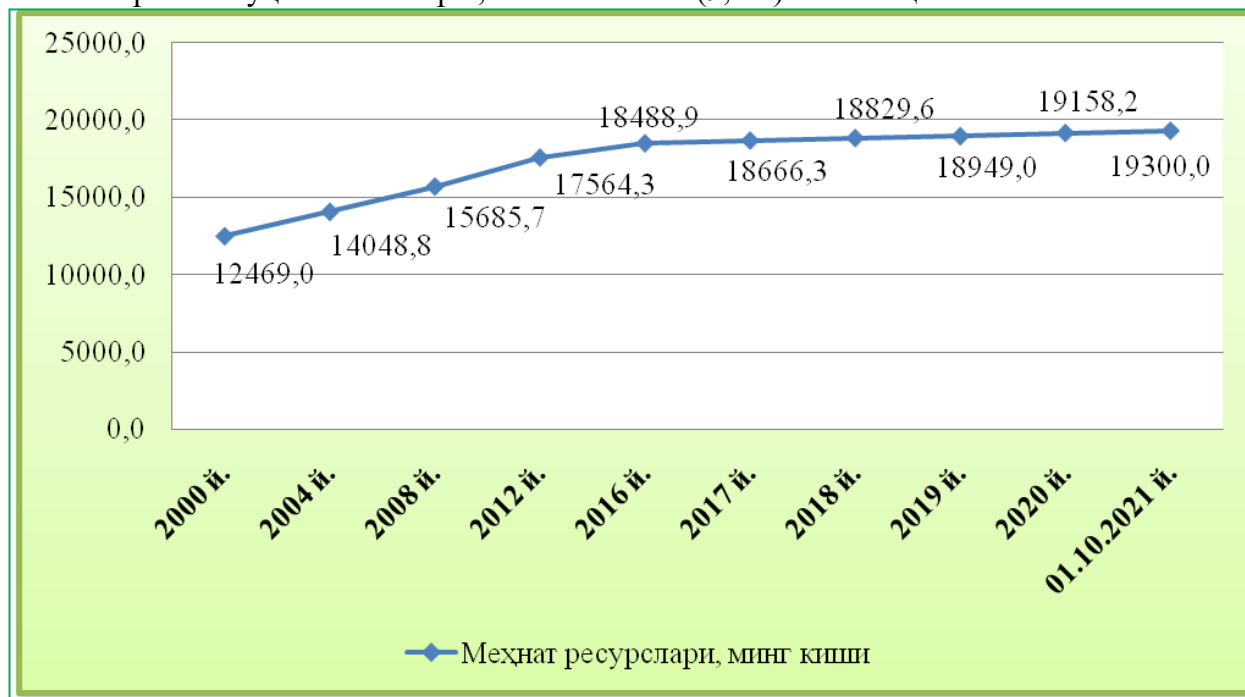
Мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш, ҳамда меҳнаткашларни моддий фаровонлигини юксалтириш нафақат иқтисодий соҳадаги, балки кўп жиҳатдан ижтимоий соҳаларда амалга ошириладиган ислохотлар билан бевосита боғлиқдир. Айнан инсон омили билан боғлиқ бўлган кўрсаткичлар, яъни инсонларнинг меҳнат соҳасидаги маънавияти, уларнинг билим ва илмий салоҳияти, қобилияти, иқтисодий фаоллиги кабилар иқтисодий тараққиёт, фаровонлик ва мамлакатлар ҳафсизлигини таъминловчи омиллар қаторидан биридир. Фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва тиббий-ижтимоий хизмат тизимини такомиллаштириш, аҳолининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, Ўзбекистонда фуқароларнинг меҳнат муносабатлари ва тадбиркорлик салоҳияти ҳамда ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилишни тизимини ишлаб чиқиш бугунги куннинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.[1] Инсон омилидан самарали фойдаланиш эса мамлакатда амалга ошириладиган меҳнат муносабатлари ва бандлик соҳасидаги сиёсатга бевосита боғлиқдир. Шунинг учун ҳам демографик прогнозларнинг амалга ошириш

жараёнини назорат қилиш ва меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлашга қаратилган изчил сиёсат юритиш, меҳнат бозорини шакллантириш иқтисодиёт соҳасида яқин келажакдаги устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 31 декабрдаги “Малакаларни баҳолаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва меҳнат бозорини малакали кадрлар билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-4939-сон қарори билан Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги ҳузурида Меҳнат бозори тадқиқотлари институти ташкил этилганлиги аҳолининг иш билан бандлиги масаласи давлат сиёсатининг муҳим устувор аҳамиятга эга эканлигини билдиради. [2]

Бандлик сиёсатининг пассив чораларидан (ишсизлик нафақаларини тўлаш) аҳоли бандлигига кўмаклашишга қаратилган фаол чора-тадбирлар доирасини кенгайтирмоқда. Айниқса, ёшлар, аёллар, ногиронлиги бўлган шахслар ва кам таъминланган oilаларга микрокредитлар, иссиқхона ўрнатиш, уруғликлар, кўчатлар, паррандалар ажратиш, уларни касбга, шу жумладан, тадбиркорликка ўқитиш, тайёрлаш орқали уларнинг иш билан банд бўлишлари ва даромад олишларига қаратилган барча зарур чоралар фаол амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда 2021 йил 1 октябрь ҳолатига меҳнат ресурслари 19,3 млн. киши (1-расм), жами иш билан бандлар 13,6 млн. киши, шу жумладан иқтисодиётнинг расмий секторида 6,1 млн. киши (40,7 %), иқтисодиётнинг норасмий секторида 5,9 млн. киши (39,6%), иқтисодий нофаол аҳоли 4,3 млн. киши, чет элда ишлаш учун кетганлар 1,6 млн. киши ва ишга жойлаштиришга муҳтож шахслар 1,4 млн. кишини (9,4%) ташкил қилган.

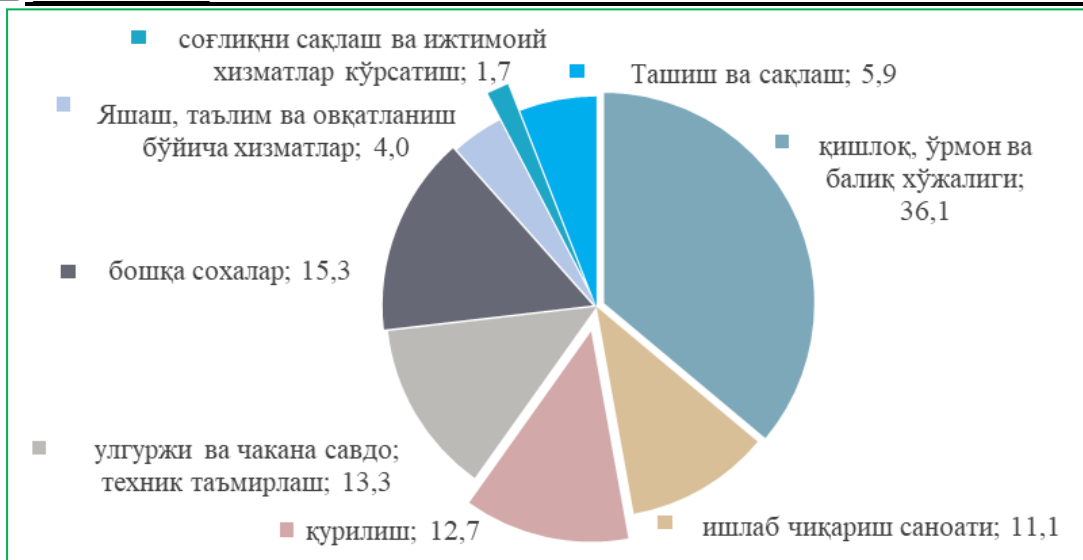

1-расм. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ресурслари кўрсаткичлари динамикаси, минг киши

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Норасмий бандликнинг юқори даражаси табиийки иқтисодиётнинг қишлоқ хўжалигига тўғри келиб, бу соҳада банд бўлганларни расмийлаштириш ва ортиқча ишчи кучини эса бошқа соҳаларга ўтказиш бўйича кенг ишларни амалга оширишни тақозо этади (2-расм).

Ўзини ўзи банд қиладиган шахслар учун 68 фаолият (ишлар, хизматлар) турлари тасдиқланган бўлиб, уларни янада кенгайтириш бўйича ишлар олиб борилмоқда. Натижада, 2021 йил 1 июль ҳолатига 852,4 минг нафар фуқаро ўзини ўзи банд қилган шахс сифатида рўйхатдан ўтказилди (шундан 310,1 минг нафарини 30 ёшгача бўлган ўғил-қизлар ташкил этади) ва йил якунида уларнинг сони 1 млн. кишидан ошиши кутилмоқда.

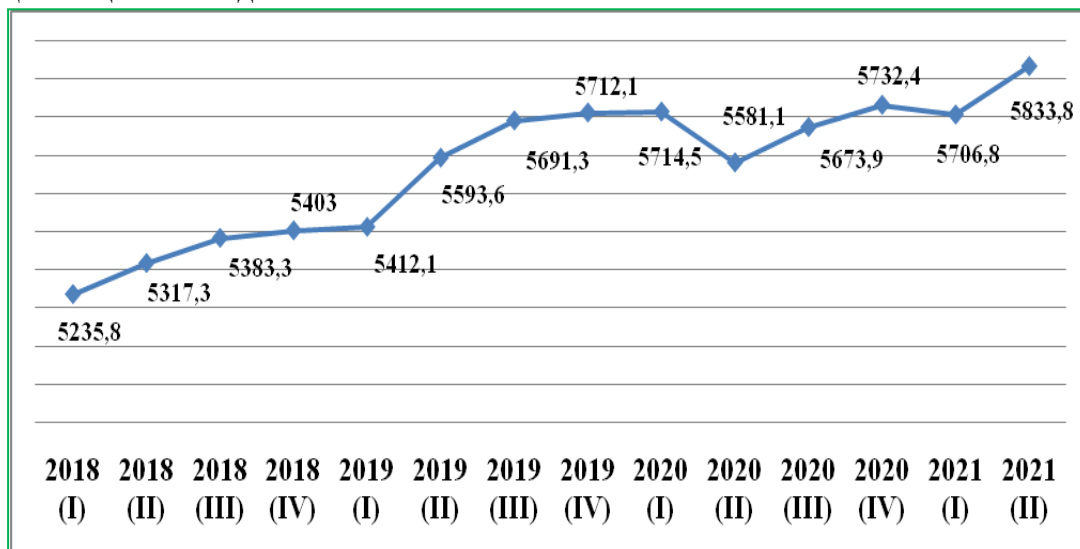

2-расм. Норасмий бандларнинг иқтисодиёт тармоқлари бўйича структураси, %

Манба: Меҳнат бозори тадқиқотлари институти маълумотлари

Норасмий бандликни легаллаштириш мақсадида, айниқса, ўзини ўзи банд қилган шахсларни рўйхатга олиш ва уларнинг меҳнат стажини ҳисоблаш учун БХМнинг 1 баравари миқдорида (270 минг сўм) ижтимоий солиқ тўлашлари белгиланди. Энг муҳими эса уларнинг меҳнат фаолияти натижасида олинган даромадлари жисмоний шахслар жами даромадлари таркибига киритилмаслиги катта имтиёз бўлиб, бу расмий меҳнат фаолиятининг норасмийликдан афзал эканлигини таъминлайди.

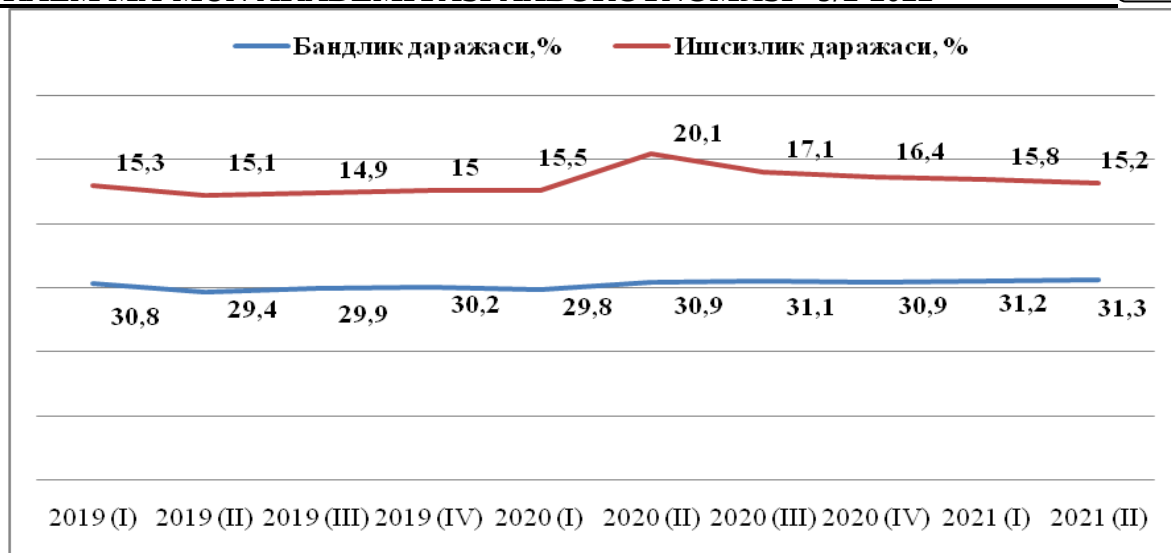
Сўнгги йилларда норасмий бандлик даражасини камайтиришга қаратилган чора-тадбирлар натижасида унинг улушининг қисқариш тенденцияси кузатишмоқда (3-расм). Мамлакатимизда ўзини ўзи банд қилишни меҳнат ресурсларини бошқариш ва аҳоли бандлигини таъминлашнинг устувор йўналиши сифатида ривожлантириш лозим ва унинг потенциалидан ҳали тўла фойдаланилмаган. Меҳнат бозорида инклюзивликни таъминлаш, аҳолининг барча қатламларини меҳнат фаолиятига жалб қилиш, жумладан, ёшлар, аёллар ва ногиронлиги бўлган шахсларнинг иш билан бандлигига кўмаклашиш бандлик сиёсатининг муҳим қисми ҳисобланади.

3-расм. Иқтисодиётнинг расмий секторида бандлар сонининг ўзгариши динамикаси, минг киши

Манба: Меҳнат бозори тадқиқотлари институти маълумотлари

Улар учун алоҳида дастур ва чора-дастурлар қабул қилиниши натижасида аҳолининг ушбу гуруҳларини меҳнат фаолиятига фаол жалб этишга эришилмоқда. 2021 йилнинг 1-ярим йиллиги бўйича жами иш билан бандликда ёшларнинг улуши 31,3 фоизни, ишсизлик улуши эса 15,2 фоизни ташкил қилиб, ўртача ишсизлик даражасидан 1,55 марта кўплигини кўрсатмоқда. (4-расм).

4-Расм. Ёшларнинг бандлик ва ишсизлик кўрсаткичи динамикаси

Манба: Меҳнат бозори тадқиқотлари институти маълумотлари

2021 йилда меҳнат бозори, профессионал стандартлар, тармоқ малакалар доиралари ва малака талабларининг ишлаб чиқилиши ҳамда янгилаб борилиши, малака ва билимларни баҳолаш миллий тизимининг халқаро миқёсда тан олинисини таъминлаш мақсадида Касбий малака ва билимларни ривожлантириш бўйича тармоқ ва ҳудудий кенгашлар ташкил этилди.

Аҳолини касб-хунарга ўқитиш ва қайта тайёрлашнинг уч босқичли тизимини шакллантириш бўйича:

1) банд бўлмаган аҳолига хизмат кўрсатувчи ҳудудий «Ишга марҳамат» мономарказлари;

2) мамлакатнинг барча ҳудудларида Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги тасарруфида туман ва шаҳар касб-хунарга ўқитиш марказлари;

3) маҳалла аҳолисини касб-хунарга ўқитиш масканлари ташкил этилган.

Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

- мулкни хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантириш ва давлат тасарруфидан чиқариш асосида иқтисодий ресурслар, шу жумладан, меҳнат ресурсларидан омилкорлик билан фойдаланадиган хусусий корхоналар ташкил этишни давом эттириш;

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни сифат жиҳатдан ривожланиши, уларда янги иш ўринларини яратишни қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш;

- иқтисодиётнинг структуравий ўзгартириш, путур етказиб ишлаётган корхоналарни тўхтатиш, илмий-техника тараққиёти ютуқлари ва замонавий технологияларни тадбиқ қилиш ҳисобига асосан юқори технологик ва даромадли иш ўринларини қўпайтириш;

- қишлоқ хўжалик тармоқлари маҳсулотларини қайта ишлаб чиқиш, сақлаш омборларини ташкил этиш ҳамда агро хизмат кўрсатиш ва шахсий меҳнат фаолияти бўйича иш жойларини яратиш;

- иш билан бандликнинг ноанъанавий шакллари ривожлантириш, аграр секторидаги ишдан вақтинча бўшаб қолган шахслар учун хонадонларига яқин жойдан фаолият олиб бораётган корхоналарни тузилмасини кенгайтириш ва қайта жихозлаш ҳамда янги иш жойларини ташкил этиш мақсадида тўғридан-тўғри инвестициялар – сармоялар киритиш;

- касаначилик ривожланишини рағбатлантириш орқали кўп болали аёллар, меҳнатга лаёқатли меҳнат ёшидан катталарга, ногиронлар, ўсмирлар ва бошқаларга мос иш жойларини вужудга келтиришга йўналтириш;

- муваққат иш жойларини яратиш ва мулкчиликнинг турли шакллари ривожлантириш;

- янги иш ўринларини яратишда корхоналарнинг иқтисодий манфаатдорлигини ошириш, бюджет тўловлари ва ходимларнинг вақтинча ва қисман бандлиги учун ижтимоий суғурта бадалларини камайитиш, уларни ишга қабул қилиш жараёнини енгиллатиш,

бандликнинг ноанъанавий шакллари ташкил этиш билан боғлиқ сарф-харажатларини Бандликка кўмаклашиш фонди маблағлари ҳисобидан қисман бўлсада қоплаш.

- Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, қишлоқ меҳнат бозорини шаклланиши ва ривожланиши масалаларини ўрганишга, унда кечаётган жараёнларни чуқур таҳлил этиш ва уларни олдида башоратлаш кабиларга алоҳида эътиборни қаратиш зарур. Бунинг учун эса аҳолини рўйхатга олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. “Аҳолининг бандлиги тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни, 2-модда, www.lex.uz
2. Язык бизнеса. Под общ. ред. В.А.Чжена. -Ташкент, 1995. С. -159
3. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги қонуни. www.lex.uz
4. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. - Т.: “МЕННАТ”, 2009. 223-6.
5. Толаматова З.А. Иқтисодиётни модернизациялаш жараёнида меҳнат бозорини ривожлантириш йўналишлари. - Т.: Иқтисодиёт, 2014.
6. Тагаев Б., Матрасулов Д., Исмаев И. Фаол бандлик сиёсати – иқтисодий барқарорлик ва кучли ижтимоий ҳимоя сифатида. www.review.uz/ 29.11.2021
7. Зуфарова Г. Демографик вазиятнинг меҳнат ресурсларини иш билан бандлигига таъсири. Мақола. Иқтисод ва молия 2015,11
8. Rasulov Sh.Sh. (2021). Analysis of economic reforms increasing labour resources in the Republic of Uzbekistan. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(11), 390-396.

УЎК 332.1

МИНТАҚА САНОАТ ТУЗИЛМАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА АКТ ДАН Фойдаланиш

А.Б.Рустамов, мустақил тадқиқотчи, ТАТУ Қариш филиали, Қариш

Аннотация. Бугунги кунда ахборот технологиялари ва тизимларининг ривожланиши нафақат минтақа саноатининг иши ва бошқарувини осонлаштириши, балки бутун саноат корхоналарининг фаолиятини яхшилаш ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имконини беради. Мақолада минтақа саноат тузилмасини такомиллаштиришида АКТдан фойдаланиш тизимининг рақобатбардошлиги ва миллий иқтисодиётнинг саноат тармоқ тузилмаларини устунликка эришишга имкон берувчи асосий тенденциялар, конвергенцияси ва бизнес-ечимлар механизмлари ҳамда модели келтирилган.

Калит сўзлар: Саноат, ахборот технологиялари, саноат тузилмаси, тизимлар, тенденциялар, конвергенцияси, бизнес-ечимлар, интеллектуал платформа технологиялари, булутли хизматлар.

Аннотация. Сегодня развитие информационных технологий и систем позволяет не только облегчить работу и управление региональной промышленностью, но и улучшить деятельность всех промышленных предприятий и повысить эффективность производства. В статье представлены основные тенденции, конвергенция и бизнес-решения, механизмы и модели, позволяющие добиться преимущества конкурентоспособности системы использования ИКТ в совершенствовании отраслевой структуры региона и отраслевых структур национальной экономики.

Ключевые слова: промышленность, информационные технологии, структура отрасли, системы, тенденции, конвергенция, бизнес-решения, интеллектуальные платформенные технологии, облачные сервисы.

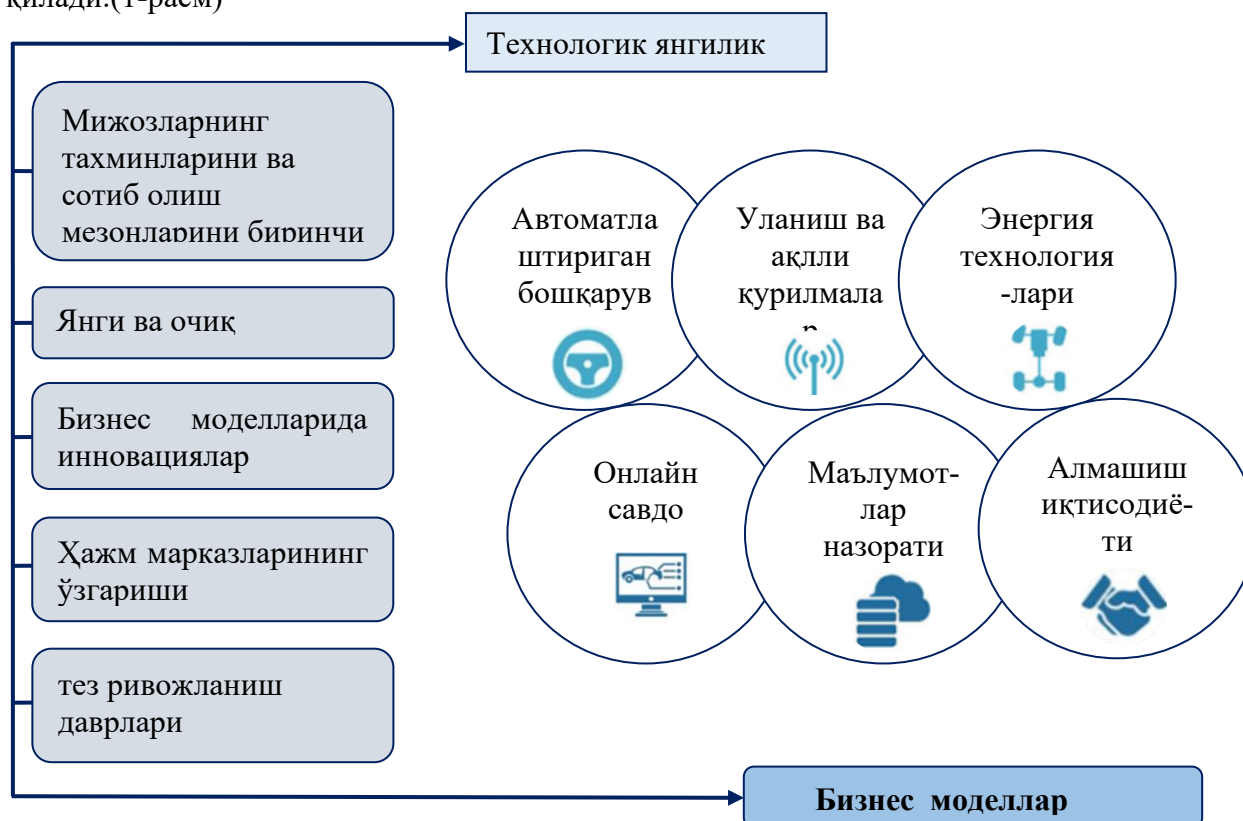
Abstract. Today, the development of information technologies and systems makes it possible not only to facilitate the work and management of the regional industry, but also to improve the activities of all industrial enterprises and increase production efficiency. The article presents the main trends, convergence and business solutions, mechanisms and models that allow to achieve the competitive advantage of the system of using ICT in improving the sectoral structure of the region and the sectoral structures of the national economy.

Keywords: Industry, information technology, industry structure, systems, trends, convergence, business solutions, intelligent platform technologies, cloud services.

Жаҳоннинг етакчи ривожланган мамлакатлари иқтисодиётининг энг муҳим секторларидан бири саноат бўлиб ҳисобланди. Бугун жаҳондаги ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, мамлакатларнинг иқтисодий ўсишининг манбаи сифатида интеллектуал технологиялар, инновацион маҳсулотлар, интеллектуал платформа технологияларини яратиш, ишлаб чиқариш ва миллий иқтисодиётнинг саноат тармоқ тузилмаларини улар асосида самарали ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш зарурлигини белгилаб беради. Шундай минтақа саноати ахборот ва телекоммуникация технологиялари таъсири остида инсон фаолиятининг барча соҳаларини ўзгартириш туфайли глобал иқтисодий тизимни ривожлантиришда навбатдаги қадамдир. Интернет ва рақамли технологияларни оммалаштириш даражасига кўра, глобал иқтисодиётга жуда катта таъсир кўрсатади.

Минтақа саноат тузилмасини такомиллаштириш ва ривожлантиришда АКТ дан фойдаланшнинг илмий-услубий ва амалий жиҳатлари ҳамда асосий йўналишлари хорижий мамлакат олимлари Ж.Боган, Р.Бошма, Ж.К.Гелбрейт, Ҳ.Канфеи, Ф.Перру, М.Портер, Р.Рутген, А.Смит, тузулмасиларнинг ҳудудий саноат ишлаб чиқаришга таъсири эса Г.М.Хилхорст, Ҳ.Чаоран, И.Чжоу,Й.А.Шумпетер, М.Ж.Энрайт томонидан кенг ўрганилган. Шунингдек мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан А.Г.Абдуллаев, М.Ф.Махмудов, Ш.Х.Отабоев, Ш.Зайнутдинов ва Н.Холматовнинг илмий ишларида ёритилган

Минтақа саноат тузилмаларини ахборот коммуникация технологиялари ёрдамида туб таркибий тузилма ўзгаришларни амалга ошириш, яъни саноатни тузилмавий жиҳатдан рақамлаштириш, ишлаб чиқаришнинг технологик янгиланиши ва унинг ташқи ҳамда ички ўзгаришларга мослашиши заруриятини билдирган ҳолда интернет ва рақамли технологияларни оммалаштириш даражасига кўра, глобал иқтисодиётга жуда катта таъсир кўрсатади[5.6]. Минтақа саноат тузилмасини АКТ дан фойдаланиб ривожлантиришнинг асосий омиллари сифатида ҳар йили ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантириш ва модернизация қилиш ҳамда рақамли ахборот технологияларини жорий қилиш ишлари жадаллик билан олиб борилмоқда[7]. Бу эса минтақа саноат тузилмасини рақобатбардош устунликка эришишга имкон берувчи бизнес-ечимлар модели ишлаб чиқишни талаб қилади.(1-расм)

1-расм. Рақобатбардош устунликка эришишга имкон берувчи бизнес-ечимлар модели

Рақамли иқтисодиёт шароитида рақамли ишлаб чиқаришнинг ташкилий-иқтисодий муҳитини яхшилаш ва саноат маҳсулотлари бозорида рақобатбардош устунликка эришиш учун саноат корхоналари ҳамда тегишли тармоқлардаги ўзгаришларни синхронизация қилиш бўйича чора-тадбирлар тизимини асослашга имкон берувчи бизнес-ечимлар механизминини ишлаб чиқиш учун бизнес моделлар асосий тенденцияларини таклиф қиламиз.

Минтақанинг саноат тузилмасини рақобатбардош устунликка эришишга имкон берувчи бизнес-ечимлар модели бизга иқтисодий тизимлар фаолиятининг энг муҳим объектив тамойилларини ишлаб чиқиш имконини беради (2-расм).

2-расм. Рақамли иқтисодиёт шароитида минтақа саноатини рақамлаштиришда асосий тенденциялар

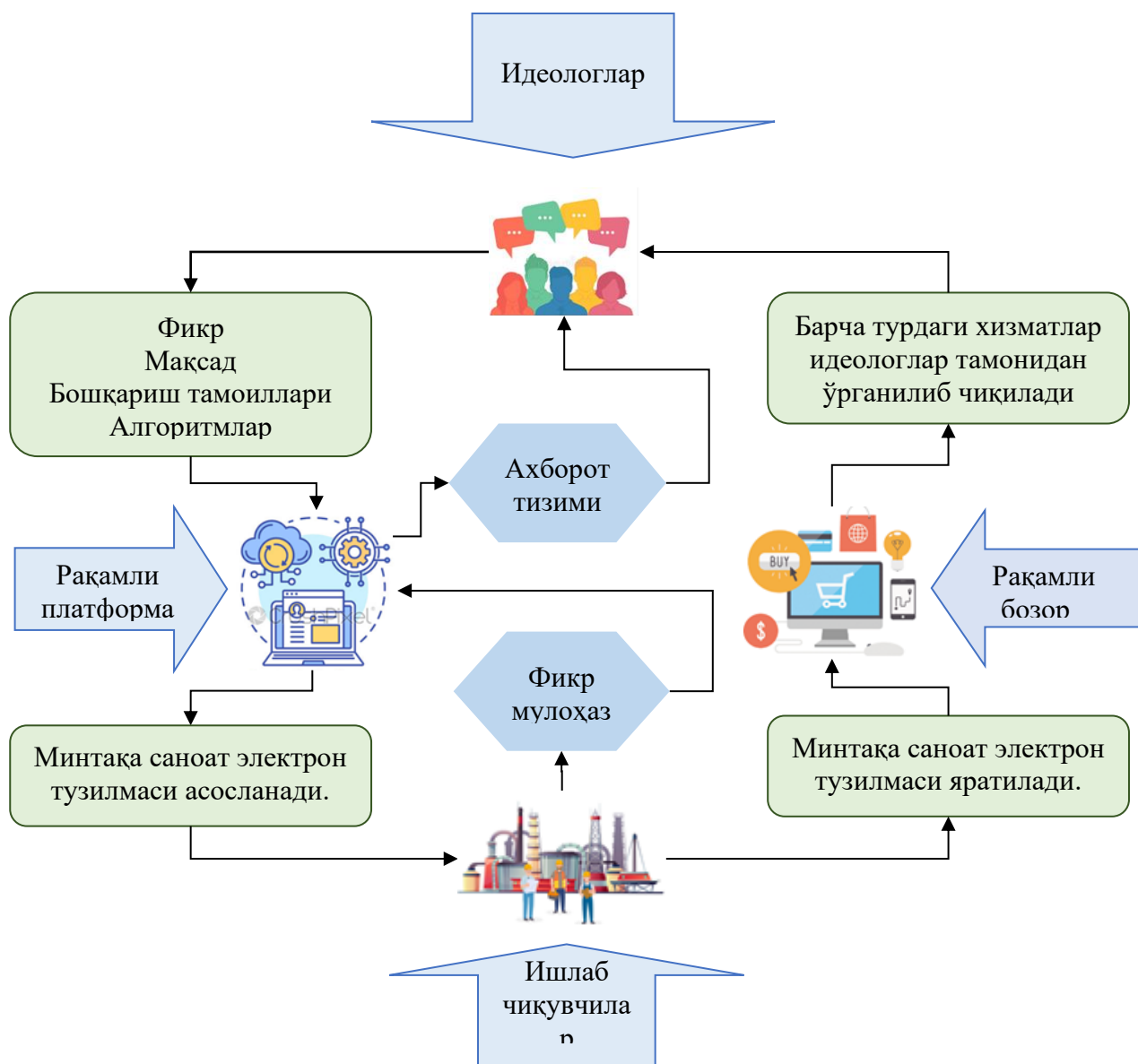
Расмдан кўриб турганимиздек, рақамли иқтисодиёт шароитида минтақа саноат тузилмасини АКТ дан фойдаланган ҳолда бизнес моделини ишлаб чиқиш ва рақамлаштиришда катта маълумотлар билан ишлаш зарурияти келиб чиқади. Бунда янги рақамли бизнес технологияларини жорий қилинишини бевосита таъкидлаб ўтиш зарурдир. Бу технологиялар ҳозирги рақамли иқтисодиёт шароитида минтақа саноатини ривожланишида етакчи технологиялардан биридир[8.9.10]. Шу сабабли, минтақа саноат корхоналарини жойлаштириш аниқлаш тизимлари, ақлли идентификация қилиш, саноат ва қишлоқ хўжалиги, логистика, хавфсизлик ҳамда бошқа инфратузилма соҳаларида кенг қамровли самарадорликни ошириш учун қўлланиладиган технологиядир. Шу билан бир қаторда сунъий ақл технологияларини ҳам тўхталиб ўтишимиз даркор, унинг бизнесдаги ва саноат корхоналари йўналишларига секин-асталик билан кириб бориши, сунъий ақл воситаларининг сони ошишини таъминламоқда. Унинг асосий мақсади одамларнинг қобилияти ва имкониятини кенгайтиришдир[11.12]. Шу сабабли бу каби технологиялар қимматли бизнес ресурси ҳисобланади. Рақамли бизнес моделларнинг устунлиги у саноатда бошқарувнинг асосий функцияси тегишли бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишга қаратиш имкониятини бериб, бошқарув тизимини принципиал жиҳатдан янги сифатга ўтишининг ўзидир. Жамият ривожланган сари ишлаб чиқариш жараёнларида ривожланаётган технологиялар турини кўпайиши натижасида саноатнинг автоматлашувига бўлган талаб кучая

бошлади ва ишлаб чиқаришда замонавий технологияларга муҳтожлик сезилди. Натижада саноат тузилмаларида ишлаб чиқаришни автоматлаштириш жараёни амалга оширилди. Тизим ва тармоқларни рақамлаштириш орқали кенг полосали муҳитга ўтилди, яъни жамият эндиликда нафақат хизматлар, балки рақамлаштирилган ишлаб чиқариш жараёнини ҳам амалга ошириш заруратини англайди. Минтақа саноат корхоналарининг интеллектуал платформа асосида самарали ривожлантиришнинг хизматларини конвергенцияси қуйидагича шакллантирилганига гувоҳ булишимиз мумкин [12.13.14]. Бундаги ишлардан фойдаланган ҳолда минтақа саноатини тузилмасини ахборотлашдаги ўрни ва унинг фойдаланиш жиҳатлари ҳамда замонавий технологияларни қўлаш, жамият кенг полосали интернет хизматлари, дастурий таъминот, интеллектуал платформа технологиялари билан ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш. кўплаб қўшимча рақамлаштирилган хизмат турлари, ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида интеллектуал тармоқ хизматларидан умумий мақсад сифатида фойдаланиш мумкин.

3-расм. Саноат тузулмасини интеллектуал платформа хизматларининг конвергенцияси

Ушбу босқичлар бир вақтда пайдо бўлиб, маълум ташкилий ифоданинг ҳар хил вазифалар ва бўлинмалар тузилмаси кўринишида бўлади. Бугунги кунда саноат корхоналар тузулмалари томонидан рақамли иқтисодиёт таъсири остида маълумотларни бошқариш бўйича замонавий технологияларни жорий этиш орқали диверсификация қилиш босқичма-босқич амалга оширилмоқда[15]. Бунинг натижасида саноат корхоналарини модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш ва бошқарув тизимига ахборот-коммуникация технологияларини самарали қўллаш борасида амалга оширилаётган ишлар ҳудудларда ишлаб чиқариш ҳажми ва сифатини юксалтиришга ҳамда жаҳон бозорида муносиб ўрин эгаллашига хизмат қилмоқда. Шунингдек минтақа саноат тузилмасини АКТ дан фойдаланиб шакллантиришда идеологлар, рақамли платформалар, ишлаб чиқувчилар ва рақамли бозор орқали амалга оширилади. Бу эса қуйидаги 4-расмда келтирилган.

4-Расм. Рақамли саноатни бошқарув платформасининг модели

Ушбу расмда рақамли саноат платформаси моделини кўриб турибмиз. Бу ерда, Идеолог-алгоритмларни ишлаб чиқиш, амалга ошириш ва оптималлаштириш жараёнларини олиб боради. Сўнгра рақамли платформаларни ишлаб чиқилишига замин яратилади, бу эса барча субъектларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш жараёнини амалга оширади. Ишлаб чикувчилар эса қўлланиладиган технологияларни мувофиқлаштиришни таъминлайди. Шунингдек кейинги жараёнда рақамли бозор вужудга келади. Бу замонавий технологиялар асосида ишлаб чиқарувчилар ва фойдаланувчиларни онлайн боғлаш имкониятини яратади.

Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, минтақавий ва миллий иқтисодиётни саноат тузилмаларини рақамлаштириш жараёнини назарда тутувчи саноат тузилмасини такомиллаштиришда рақамли технологиялардан фойдаланиб минтақа саноати бошқарувларни амалга ошириш, сўнгги технологиялардан фойдаланиш, ахборот тизимлари иловаларининг замонавий маълумотлар базасидан фойдаланишларини таъминлаш ҳамда юқори бошқарувни амалга ошириш учун замонавий технологияларга эга бўлишини таъминлаш муҳим рол ўйнайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. «Рақамли Ўзбекистон — 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги ПФ-6079-сон
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 июндаги ПФ-6244-сон «Худудларнинг саноат салоҳиятини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони

3. 2017 йил 10 августдаги ПҚ-3194-сон «Тошкент вилоятида кичик саноат зоналарини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори
4. Боган Ж. The role of industry-specific, occupation-specific, and location-specific knowledge in the growth and survival of new firms/PNAS//December 11, 2018. – 115 с.;
5. Boschma R. How do regions diversify time? Industry relatedness and the development of new growth paths in regions. 2011;
6. Гэлбрейт Ж.К. Новое индустриальное общество. Избранное. – М.: “Эксмо”, 2008. – 1200 с.;
7. Zhou Yi, Canfei He. Regional industrial development in a dual-core industry space in China: The role of the missing service. Habitat International, Volume 94, 2019. P. 2-12.;
8. Перру Ф. Экономическое пространство: теория и приложения // Пространственная экономика. №2. 2007 – С. 124-134;
9. Porter, M (2003). The economic performance of regions. Regional studies, 37(6-7). P. 549-578; Rutten R. Hilhorst Jos G.M., Chaoran Hu. Industrialization and Local / Regional Development Revisited // Development and Change. – 2018. – Vol. – N 4. – P. 139–165;
10. Шумпетер Й.А. История экономического анализа: в 3 т. – СПб.: Экономическая школа, 2003 – 494 с.;
11. Enright M. J. Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results. - Working Paper, Institute of Economic Policy and Business Strategy: Competitiveness Program, University of Hong
12. Абдуллаев А.Г. Озиқ-овқат саноати ривожланиши ва жойланишининг иқтисодий географик хусусиятлари (Хоразмвилояти мисолида); география фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун диссертацияавтореферати. – Тошкент, 2017. – 21 б.;
13. Mahmudov M.F. Features of effective useage of industrial potential in Kashkadarya region. Научные исследования. №2 (28) (2019). P. 9-13;
14. Отабоев Ш. Х. Худудни ривожлантириш йўналишларини аниқлаш ва уларни кластерлар ташкил этиш орқали амалга ошириш (Фарғона вилояти мисолида) //Иқтисод ва молия (Ўзбекистон). – 2020. – №. 4 (136).;
15. Холматов Н. Ўзбекистонда саноатлашув жараёнининг омиллари, шарт-шароитлари ва истикболлари: монография. – Тошкент: “Илм-зиё-заковат”, 2020. – 242 б.

УЎК 33

КИТОБ САВДОСИ ХИЗМАТЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАР ВА УЛАРНИ АНИҚЛАШ ЙЎЛЛАРИ

*Н.М. Усманова, мустақил изланувчи, Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти,
Самарқанд*

Аннотация. Мақолада мамлакатимизда китоб савдоси хизматлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари қараб чиқилган. Бунда тадқиқотлар натижасида китоб савдоси жараёнида кўрсатиладиган хизматлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни 8 та қилиб белгилаб, уларни 3 гуруҳга бўлинган ҳолда қаралиши тавсия қилинди. Биринчи гуруҳга 4 та кўрсаткич, иккинчи гуруҳ бевосита жамият нуқтаи назаридан баҳоланадиган иккита кўрсаткичлар киритилди. Учинчи гуруҳга бевосита китоб харидорлари, яъни китоб ўқувчилар нуқтаи назаридан баҳолаш учун ҳам иккита кўрсаткичдан фойдаланиш лозимлиги тавсия қилинди.

Калит сўзлар: китоб, китоб савдоси, китоб савдоси хизматлари, китоб савдоси самарадорлиги, харидорлар манфаати, жамият манфаати, корхоналар манфаати.

Аннотация. В статье рассмотрены показатели, отражающие эффективность службы книготорговли в нашей стране и способы их определения. В результате исследования было рекомендовано определить 8 показателей, отражающих эффективность услуг, оказываемых в процессе продажи книг, и разделить их на 3 группы. В первую группу вошли 4 показателя, во вторую группу вошли два показателя, которые оцениваются непосредственно с точки зрения общества. Третьей группе было рекомендовано использовать два показателя для оценки с точки зрения непосредственных покупателей книг, то есть читателей книг.

Ключевые слова: книга, книготорговля, услуги книготорговли, эффективность книготорговли, интерес покупателя, интерес общества, интерес предприятия.

Abstract. In the article, indicators representing the effectiveness of book sales services in our country and ways to determine them are considered. As a result of the research, it was recommended to define 8 indicators representing the efficiency of the services provided in the process of book sales and divide them into 3 groups. The first group included 4 indicators, the second group included two

indicators that are evaluated directly from the point of view of society. The third group was advised to use two indicators for evaluation from the point of view of direct book buyers, that is, book readers.

Key words: book, book trade, book trade services, book trade efficiency, buyer's interest, society's interest, enterprise's interest.

Кириш. Мавзунинг долзарблиги. Бугунги кунда китоб савдоси нафақат мамлакатимизда, балки жаҳон миқёсида ҳам ўта долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шу даврларда китоб савдоси дунё миқёсида мисли кўрилмаган тараққиёт босқичида. Жумладан, “китоблар савдосининг умумий ҳажми 2016 йилда 150 млрд. АҚШ долларини ташкил этиб, унинг 2/3 қисми олтита мамлакат ҳиссасига тўғри келади: 30 фоиз АҚШга, 17 фоизи Хитойга, 8 фоизи Германияга, қолган қисми Япония, Франция ва Англия ҳиссасига тўғри келмоқда [2]. Шунингдек, Норвегияда - 10 минг, Чехияда – 15 минг, Венгрияда – 16 минг, Германияда – 20 минг кишига битта китоб дўкони хизмат кўрсатади [3]. Булардан ҳам кўриниб турибдики, дунё миқёсида китобларни нашр этиш ва сотиш кўрсаткичлари давлатлар иқтисодиётининг ривожланиш даражасига мос равишда ўсмоқда.

Мазкур ҳолатдан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти ўзининг 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сонли “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш ва китоб мутоаласи ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб этиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Шундай қилиб, ҳозирги кунда китоб бозорида босма ва электрон китобларга бўлган талаб ҳам ошиб бораётганлиги, уларнинг босма шаклда нашр қилинишини бироз қисқартириши мумкин. Бироқ, китобсиз билим, билимсиз тараққиёт бўлмайди. Шу туфайли мазкур масала ўта долзарб ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи: Мамлакатимиз олимларидан Абдуллаев Ё.А., Абдукаримов Б.А., Алимова М.Т., Болтабаев М.Р., Зайналов Д.Р., Мирзаев Қ.Ж., Наврўззода Б.Н., Пардаев М.Қ., Мухаммедов М.М., Пўлатов М.Э., Солиев А.С., Тухлиев Н.Т., Тухлиев И.С., Пардаев О.М., Бабаназарова С.А., Очилов И., Адилова З.Дж. ва бошқалар [4-19] хизматларнинг умумий ва алоҳида йўналишлари бўйича илмий муаммоларини тадқиқ этганлар. Бироқ, илмий адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, китоб савдоси бўйича мустақиллик йилларида илмий изланишлар деярли олиб борилмаган. Бу ҳолат ўз навбатида мазкур мавзуда тадқиқот олиб бориш ўта долзарб деган хулоса чиқаришга асос бўлади.

Таҳлил ва натижалар. Китоб савдоси билан шуғулланадиган хўжалик юритувчи субъектлари қуйидаги ўзаро бир-бири билан боғлиқ бир қанча функцияларни бажаради. Булар таркибига қуйидаги расмда келтирилган функцияларни киритиш мумкин (1-расм).

Ушбу расмдан кўриниб турибдики, биринчи ўринда **савдо** функцияси турибди. Қолган функциялар ҳам айнан шу функциянинг бажарилишига ва самарали бўлишига хизмат қилади. Масалан товарларни китоб дўконигача этказиб берувчилар, уни қабул қилиш жараёни, сақлаш ва сотиш жараёнлари ҳам айнан савдога хизмат қилади.

1-расм. Китоб савдосини амалга оширишда бажариладиган функциялар

Китоб савдосини амалга ошириш учун китобларни турли нашриётлар-дан ва китоб базаларидан етказиб берилади ёки китоб дўконларининг ўзлари олиб келади. Китоб етказиб

берувчилардан китобларни сотиб олиш товар ресурсларининг шаклланишига қаратилган бўлиб, ушбу жараёнда иқтисодий муносабатлар содир этилади. Бу муносабатлар моҳиятига кўра турли турли иқтисодий категориялар билан боғлиқ бўлади. Буларга: сарф-харажатлар, савдо тушуми, даромадлар, фойда кабиларни киритиш мумкин. Буларнинг пировард мақсади китоб савдоси самарадорлигида ўз ифодасини топади.

Етказиб берилган ёки олиб келинган китоблар бирданига сотилмайди. Улар сотулгунча маълум муддатда сақлаш зарурати пайдо бўлади. Буларнинг ҳаммаси мазмун жиҳатидан иқтисодий алоқаларни ташкил этади. Бу алоқаларнинг ҳам самарали бўлишини таъминлаш учун ушбу жараёнларни бошқаришни тақозо қилади. Ушбу иқтисодий алоқалар даврий бўлмаган нашрлар ва бошқа товарларни етказиб бериш шартномалари асосида амалга оширилади. Товарларни улгуржи шаклда харид қилиш ҳам шартнома асосида амалга оширилади. Етказиб бериладиган ва олиб келинган товарлар учун молиявий операциялар амалга оширилади. Булар ҳам мазкур соҳанинг самарадорлигига маълум даражада таъсир қилади.

Товарларни қабул қилиш ва сақлаш керакли даражада товар-моддий захиралар ҳажми билан боғлиқ. Бу ҳажм иқтисодий жиҳатдан маблағ билан ўлчанади. Бу ҳам иқтисодий самарадорликка келиб тақалади. Чунки, товарларни сотиш жараёнида мижозларга хизмат кўрсатишда тегишли усулларида фойдаланиш ҳам турли бўлиши мумкин. Буларга:

- бевосита дўкондан хариддорнинг сотиб олиши билан боғлиқ жараёнлари;
- буюртма асосида китоб дўконлари томонидан етказиб бериш хизматлари;
- ташкилотларнинг кўтара харид қилиш ҳолатлари кабилар бўлиши мумкин.

Барча ҳолатда китобнинг сотилиши рўй беради. Бунинг бири кам харажатли бўлиши ва иккинчиси кўпроқ харажат талаб қилиши мумкин. Аммо барча ҳолатда ҳам китобнинг ўз ўқувчиларига (харидорларга) етиб бориши муҳим.

Китоб савдосида ҳам барча савдо жараёнлари сингари маркетинг функцияси иштирок этади. Ушбу унсур билан китоб бозорида китобларнинг тез сотилишига эришиш вазифаси мужассамлашган. Маркетингнинг жуда кўп йўналишлари мавжудки, уларни қўллаб, тегишли ахборотларни тўплаб, улар асосида китоб савдосини амалга ошириш учун самарали йўллари танлаш мумкин бўлади. Бунда китобнинг сони, баҳоси, мазмуни каби омилларга аҳамият берилади.

Китоб савдосида **реклама функцияси** китоблар ҳақидаги барча маълумотларни аҳолига етказиш тадбирларини амалга оширишни ўз ичига олади. Реклама натижасида харидорлар чиқарилган ва сотувга қўйилган китоблар ҳақида хабардор бўлади ва мос равишда уларда харид қилишга талаб пайдо бўлади. Китоб савдосида ҳам бошқа савдолар сингари рекламанинг ўрни катта. Аммо бу ўзига хос соҳа бўлганлиги туфайли, реклама ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Китобларнинг рекламаси телевидение, радиоларда, даврий нашрларда, китоблар кўргазмаларида, турли соҳаларда китоблар билан боғлиқ тематик кўргазмалар ўтказишда, шу жумладан юбилей саналарида ташкил этилган тадбирларда амалга оширилади.

Китобнинг наشريётдан китобхонгача бўлган босқичи тез ва арзон амалга оширилиши бевосита соҳани **бошқаришга** боғлиқ. Мазкур соҳада бошқарув объектларига китоб дўконлари, омборхоналар, юкларни ташиш, моддий-техник таъминот, ускуналарни сотиб олиш ва ўрнатиш кабилар киради.

Китоб савдосида маиший хизматлар функцияси ҳам маълум даражада аҳамиятли. Чунки корхонасининг моддий-техник базасини, шунингдек, мижозларга сифатли хизмат кўрсатиш ва корхона ходимлари учун қулай бўлган шароитларни яратиш ва уларни тегишли жиҳозлар билан таъминлаш кабилар ушбу гуруҳ функцияларга киради. Булар китоб сотиш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлмасада, ушбу жараённинг амалга оширилишида тегишли шароитларни яратиш нуктаи назаридан ўта муҳимдир.

Шуни лоҳида қайд этиш жоизки китоб савдосини бошқаришга шу билан боғлиқ бўлган молиявий ва иқтисодий фаолиятни режалаштириш, бухгалтерия ҳисобини олиб бориш, иқтисодий ва молиявий таҳлил қилиш, назорат қилиш ва меҳнатни ташкил қилиш қоидаларига амал қилиш кабилар ҳам киради. Ушбу бошқарув функцияларини амалга ошириш китоб

савдосининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, китоб савдоси фаолиятининг самарадорлиги ўзига хос хусусиятларга эга. Буларни инобатга олиб, китоб савдоси жараёнида кўрсатиладиган хизматлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларга нималар кириши ва уларни аниқлаш йўллари хам қандай қараб чиқиш мумкинлигига алоҳида аҳамият берилмоқда.

Китоб савдоси билан боғлиқ хизматлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таркиби хўжалик юритувчи субъектлар, жамият ва харидорлар манфаатидан келиб чиқиб такомиллаштирилди. Булар таркибига қуйидагилар кириши тавсия қилинмоқда (1-жадвал).

1-жадвал

Китоб савдоси жараёнида кўрсатиладиган хизматлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари

Т/р	Кўрсаткичларнинг номи	Аниқланиш формулалари	Изоҳ
Китоб сотувчи хўжалик юритувчи субъектлар нуқтаи назаридан			
1.	Китоб савдосидан тушган тушумнинг соҳада банд бўлган ходимларга нисбати ($K_{му}$), минг сўм.	$K_{му} = \frac{Q_c}{X_c}$;	Qc - китоб савдосидан тушган тушум, минг сўм; Xc – банд бўлган ходимлар сони.
2.	Китоб савдосидан тушган тушумнинг соҳада соҳада қилинган харажатларга нисбати (K_{xc}), минг сўм.	$K_{xc} = \frac{Q_c}{X_{ар}}$;	Xар – китоб савдосини амалга оширишда қилинган харажатлар ҳажми.
3.	Китоб сотувчи хўжалик юритувчи субъектлар рентабеллиги ($K_{сп}$), %	$K_{сп} = \frac{\Phi * 100}{Q_c}$;	Φ – китоб савдоси орқали эришилган фойда суммаси
4.	Китоб сотувчи хўжалик юритувчи субъектлар даромадлиги, %	$K_{сд} = \frac{Д * 100}{Q_c}$;	Д – китоб савдоси орқали эришилган даромадлар суммаси
Жамият нуқтаи назаридан			
5.	Бир мингта аҳолига тўғри келадиган нашр қилинган китоблар сони ($A_{нс}$), дона	$A_{нс} = \frac{N_{кс}}{A_c}$;	Nкс – нашр қилинган китоблар сони; Ac - аҳоли сони..
6.	Бир мингта аҳолига тўғри келадиган китоб дўконлари сони ($A_{дс}$), дона	$A_{дс} = \frac{K_{дс}}{A_c}$;	Kдс – худудда мавжуд китоб дўконлари сони.
Харидорлар – китоб ўқувчилар нуқтаи назаридан			
7.	Бир мингта аҳолига тўғри келадиган сотилган китоблар сони ($A_{кс}$), дона	$A_{кс} = \frac{C_{кс}}{A_c}$;	Cкс – аҳолига сотилган китоблар сони.
8.	Бир мингта аҳолига тўғри келадиган китоблар ҳажми ($A_{кх}$), минг сўмда.	$A_{кх} = \frac{C_{кх}}{A_c}$;	Cкх – аҳолига сотилган китоблар ҳажми, минг сўмда

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, китоб савдоси жараёнида кўрсатиладиган хизматлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар жами 8 та бўлиб, улар 3 гуруҳга бўлинган. Биринчи гуруҳга 4 та кўрсаткич, бевосита китоб савдоси билан шуғулланадиган хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини аниқловчи кўрсаткичларни қамраб олади. Иккинчи гуруҳ кўрсаткичлар бевосита жамият нуқтаи назаридан баҳоланади. Чунки китоб бизнеси оддий бизнес эмас, балки унинг муҳим вазифаси жамиятнинг маънавий ва илмий салоҳиятини оширишга қаратилган. Яна бир гуруҳ кўрсаткичлар бевосита китоб харидорлари, яъни китоб ўқувчилар нуқтаи назаридан баҳоланади. Ушбу кўрсаткичлар гуруҳига иккита кўрсаткич киритилган. Муҳими, ушбу жадвалда барча кўрсаткичларни аниқлаш йўллари хам келтирилган. Булар мазкур кўрсаткичларни амалий маълумотларни қўллаб, аниқлаш ва китоб савдоси самарадорлигини оширишга қаратилган бошқарув қарорларини қабул қилиш имкониятларини беради.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтганда, китоб савдоси хизматлари самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари бугунги кунда ўта долзарб масалалардан бири эканлиги кундан-кунга ойдинлашиб, объектив заруриятга айланиб бормоқда. Бу қуйидагиларда ўз аксини топган:

Биринчидан, соҳанинг муҳим аҳамиятидан келиб чиқиб, китоб савдоси билан боғлиқ хизматлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар таркиби такомиллаштирилди. Бунда самарадорлик кўрсаткичларининг ҳўжалик юритувчи субъектлар, жамият ва харидорлар манфаатидан келиб чиқиб баҳолаш йўллари ишлаб чиқилди.

Иккинчидан, тадқиқотлар натижасида китоб савдоси жараёнида кўрсатиладиган хизматлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар жами сони 8 тага етказилди. Булар 3 гуруҳга бўлинган ҳолда қаралиши тавсия қилинди. Биринчи гуруҳга 4 та кўрсаткич, бевосита китоб савдоси билан шуғулланадиган ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолияти самарадорлигини аниқловчи кўрсаткичлар киритилган бўлса, иккинчи гуруҳ кўрсаткичлар бевосита жамият нуқтаи назаридан баҳоланадиган кўрсаткичлар киритилди. Учинчи гуруҳга бевосита китоб харидорлари, яъни китоб ўқувчилар нуқтаи назаридан баҳолаш лозимлиги асосланди.

Агар бизнинг ушбу тавсияларимиз амалиётда қўлланилса, бугунги кунда ўта долзарб бўлган инсон капиталини такомиллаштириш, инновацион тараққиётни таъминлаш, мамлакатимизнинг рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш, аҳоли фаровонлигини ошириш ишларини амалга оширишда катта самара беришига шубҳа йўқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти ўзининг 2017 йил 13 сентябрдаги ПК-3271-сонли “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш ва китоб муроаласи ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб этиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарори. Lex.uz
2. Книжный рынок – 2017: новые горизонты. <http://www.unkniga.ru/bookrinok/knigniy-rinok/7621-knizhniy-gupok-2017-novye-gorizonty.html>.
3. Солиева Г.А. Ўзбекистонда китоб савдосининг ривожланиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш омиллари. 08.00.05 – Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиёти ихтисослигидан иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд, СамИСИ, - 2018. – 4 бет.
4. Абдуллаев Ё. Бозор иқтисодиёти асослари. Т. Мехнат, 2002;
5. Абдукаримов Б.А. Ички савдо иқтисодиёти. Тошкент 2007;
6. Алимова М.Т. Худудий туризм бозорининг ривожланиш хусусиятлари ва тенденциялари.// Монография. “Иқтисодиёт” нашриёти, - Тошкент, 2015 – 300 б.;
7. Зайналов Д.Р. Услуги сервиса, как экономическая категория. “Сервис” Ж №1, 2009;
8. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. М.М.Мухаммедов, М.Қ.Пардаев, Ж.Р.Зайналов ва бошқалар. Т.: “Fan va texnologiya”. 2018. – 272 бет.
9. Мирзаев Қ.Ж. Агросервис хизматлари самарадорлигини оширишнинг методологик масалалари. Т. “Iqtisod-Moliya”, 2010 й.;
10. Наврўзода Б.Н. Маркетинг: Бозорни билиш маҳорати. Ўқув методик қўлланма. Бухоро, 2006.– 174 б.;
11. Пардаев М.Қ., Мухаммедов М.М. Хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш – устивор масала. “Сервис” Ж.№1, 2009;
12. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётга оид атамаларнинг таърифлари. – Т.: “Fan va texnologiya nashriyot-matbaa uyi”, 2022. - 202 бет.
13. Пардаев М.Қ., Холикулов А.Н., Жумаева Г.Ж. Инвестицион лойиҳалар таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2021. – 252 бет.
14. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётни стратегик ривожлантиришнинг инновацион моделлари. Монография. – Т.: “Fan va texnologiya nashriyot-matbaa uyi”, 2022. - 228 бет.
15. Пўлатов М.Э. Интеллектуал капитал ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш. И.ф.д. дисс. автореферати. Тошкент., ТДИУ. 2017 й. 63 б.;
16. Солиев А.С. Marketing, Т. “Iqtisod-Moliya”, 2010.;
17. Тухлиев Н.Т. Бозорга ўтишнинг машаққатли йўли. Т. “Ўзбекистон”, 1999.;
18. Тухлиев И.С. ва бошқа муаллифлар. Туризмни режалаштириш. Дарслик. -Т.: “Iqtisod-Moliya” нашриёти, 2010. – 238 б.
19. Очилов И. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари. Т. “Iqtisod-moliya”, 2011

МИНТАҚАДА САНОВАТИНИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШ ЖАРАЁНЛАРИНИ ЭМПИРИК МОДЕЛЛАШТИРИШ

Ж.Ш. Халимов, ўқитувчи, Қариш давлат университети, Қариш

Аннотация. Минтақада саноатини трансформациялаш жараёнларини эмпирик моделини қуриш ва прогноз қилиш механизмларининг назарий асослари такомиллаштирилган. Минтақада иқтисодий тизимни комплекс сонли эконометрик моделини тузишнинг математик аппарати ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: рақамли технология, трансформациялаш жараёнлари, эконометрик модел, прогноз натижалари, ахборот тизими, эндоген ўзгарувчилар, экзоген ўзгарувчилар.

Аннотация. Усовершенствованы теоретические основы механизмов построения и прогнозирования эмпирических моделей процессов промышленной трансформации региона. В регионе разработан математический аппарат для построения комплексной численной эконометрической модели экономической системы.

Ключевые слова: цифровые технологии, трансформационные процессы, эконометрическая модель, результаты прогнозирования, информационная система, эндогенные переменные, экзогенные переменные.

Abstract. The theoretical foundations of the mechanisms for building and forecasting empirical models of industrial transformation processes in the region have been improved. A mathematical apparatus for constructing a complex numerical econometric model of the economic system has been developed in the region.

Keywords: digital technology, transformation processes, econometric model, forecast results, information system, endogenous variables, exogenous variables.

Кириш. Рақамли трансформация жараёнларининг ривожланиши ҳозирги босқичда иқтисодий фаолиятнинг деярли барча соҳаларига таъсир кўрсатмоқда. Мақолада минтақа саноат ишлаб чиқаришни, рақамли трансформациялашни эмпирик моделлар асосида ўрганиш ва прогноз натижалари таъкидланган.

Минтақа саноатини ривожлантиришни трансформациялашда рақамли ахборот тизимидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва прогноз қилишнинг моделини ишлаб чиқиш долзарб саналади.

Рақамли технологияларнинг бугунги кунда Ўзбекистонда тарқалиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947- сон Фармонининг 1-илоvasида келтирилган «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да «минтақа иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш масштабларини кенгайтириш ҳисобига ҳудудларнинг ижтимоий - иқтисодий ривожлантириш даражасидаги фарқини камайтириш, энг аввало, минтақа саноатини жадал ривожлантириш» вазифаси қўйилган.

Бу вазифаларни амалга оширишда, ислохотларни янада чуқурлаштириш борасида «... нафақат иқтисодиётнинг таянч тармоқларини, балки, энг аввало, минтақаларни комплекс ривожлантириш ва мамлакатимиз барча фуқароларининг ҳаётий манфаатларини таъминлашга ва уларнинг даромадларини кўпайтиришга доир истиқболдаги муҳим вазифалар туриши керак» [1;2].

Сўнгги йилларда трансформациялаш жараёнларининг таъсирини эмпирик моделлаштириш ва минтақа иқтисодий тизимини оптимал бошқариш масалаларига хорижлик ва мамлакатимиз олимларининг илмий ишларида катта эътибор қаратилган. Бу соҳада хорижлик олимлардан М.Кейнс, Россиялик олимлардан В.М.Гранберг [4;5] Шу билан бирга, мамлакатимиз олимларининг ҳам тадқиқотларида ҳудудлар иқтисодий тизимини оптимал тартибга солиш масалаларини айрим жиҳатлари ўрганилган. Хусусан, ҳудудларни комплекс ва мутаносиб ривожлантиришнинг назарий-услубий жиҳатлари Х.С. Мухитдинов, А.Н.

Рахимовларнинг ишларида кўриб чиқилган [6]. Кўп йиллик тадқиқотларга қарамасдан, минтақа саноатини ривожланишини аниқ прогноз қилиш долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Натижа ва муҳокама. Саноат тизимларининг мураккаблиги (ахборот технологияларидан фойдаланишга асосланган тизимлар) рақамли технологиялар ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилади. Мураккаб объектларнинг ҳолати (самарадорлиги) ўзгариши тўғрисидаги маълумотларни интеллектуал қайта ишлаш учун жавобгардир ва бошқарув қарорларининг танланишини таъминлайди [3].

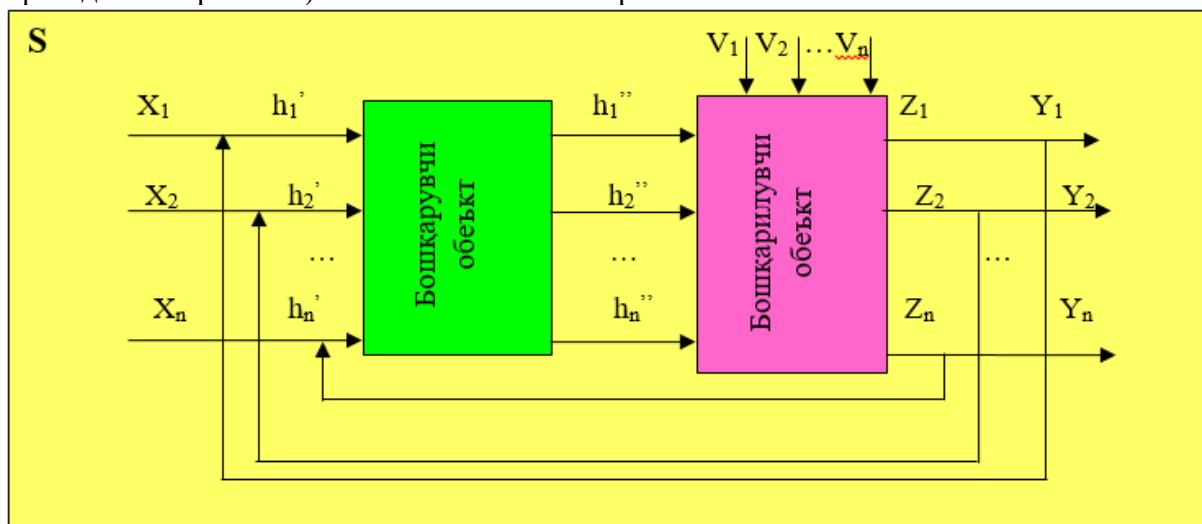
Эмпирик усуллар оддий, анъанавий усулларни инкор этмайди, балки уларни янада ривожлантиришга ва объектив ўзгарувчан натижа кўрсаткичларини бошқа кўрсаткичлар орқали муайян таҳлил қилишга ёрдам беради [7].

Минтақа саноатини трансформациялаш жараёнларини тавсифлашда реал объект иккита тизим кўринишида келтирилади: бошқарувчи ва бошқарилувчи (бошқариш объекти).

Унда эндоген ўзгарувчилар: $\vec{x}(t)$ – кириш таъсирлари (топширик) вектори; $\vec{v}(t)$ – ташқи муҳит таъсирлари вектори; $\vec{h}'(t)$ – хатолар сигналининг вектори; $\vec{h}''(t)$ – бошқариш таъсирларининг вектори; экзоген ўзгарувчилар: $\vec{z}(t)$ – S тизим ҳолатлари вектори; $\vec{y}(t)$ – чиқиш ўзгарувчиларининг вектори, одатда $\vec{y}(t) = \vec{z}(t)$ бўлади. (1-расм)

Ҳозирги ҳолатда трансформациялаш жараёнларини бошқариш тизими – маълум мақсадли бошқариш тизимини таъминловчи дастурий - техник воситалар йиғиндисидир. Бошқариш объектининг мақсадга қанчалик эришишига қараб, бир ўлчамли тизим учун $y(t)$ ҳолат координатаси бўйича қарор қабул қилиш мумкин. Бошқариш миқдори ўзгариш қонунининг топшириқ қиймати $y_{zad}(t)$ ва ҳақиқий қиймати $y(t)$ ўртасидаги фарқ $h'(t) = y_{zad}(t) - y(t)$ бошқариш хатолиги ҳисобланади. Агар келтирилган бошқариш миқдорининг ўзгариш қонуни кириш таъсири (топширик) нинг ўзгариш қонуни билан мос келса, яъни $x(t) = y_{zad}(t)$ бўлса, унда $h'(t) = x(t) - y(t)$ бўлади.

Барча вақт моментлари бўйича бошқариш хатолиги $h'(t) = 0$ бўлган тизим идеал тизим дейилади. Амалиётда идеал тизимларни ишлаб чиқиш имкони йўқ. Шунинг учун ҳам автоматик бошқаришдаги хатолик манфий тескари боғланиш тамойили (чиқиш ўзгарувчиси $y(t)$ ва унинг топшириқ қийматларидан фойдаланиб, улар ўртасидаги оғиш ҳақидаги маълумот сифатида келтирилиши) га асосланиб камайитирилиши лозим.

1-расм. Минтақа саноатини трансформациялаш жараёнларини тавсифлаш

Трансформациялаш жараёнларида бошқариш тизимлари топшириғи $y(t)$ ўзгарувчисининг қонунга мувофиқ берилган аниқликда (рухсат этилган хатолик билан) ўзгариши ҳисобланади. Автоматик бошқариш тизимларини лойиҳалаш ва ишлатишда S тизимнинг талаб қилинган бошқариш аниқлигини, шунингдек, ўтиш жараёнида турғунлигини таъминлай оладиган параметрларини танлаш зарур.

Агар тизим турғун бўлса, унда унинг вақт бўйича ҳулқи, ўткинчи жараёнда ростлаш

ўзгарувчиси $y(t)$ нинг максимал оғиши, ўткинчи жараён вақти ва шу кабилар амалий қизиқиш уйғотади. Турли синфли автоматик бошқариш тизимларининг хоссалари ҳақида тизимдаги жараёнларни энг яқин тавсифловчи дифференциал тенгламаларнинг турлари бўйича хулоса чиқариш мумкин. Дифференциал тенглама тартиби ва коэффициентлари қиймати тизимнинг статик ва динамик параметрларини тўла аниқлаб беради.

1-расмдан фойдаланиш узлуксиз - детерминанланган S тизимлар фаолияти жараёнини шакллантириш ва уларнинг асосий тавсифларини баҳолашда, узлуксиз тизимларни трансформациялаш ёки аналог ҳамда гибрид ҳисоблаш техникаси воситаларидан фойдаланиш учун мос тил кўринишида ишлаб чиқилган аналитик ёки имитацион ёндашишларни қабул қилиш имконини беради.

Минтақа саноатини трансформация қилишнинг аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

- моддий, меҳнат ва пул ресурсларидан оқилона фойдаланилади;
- иқтисодий ва табиий жараёнларни таҳлил қилишда етакчи восита бўлиб хизмат қилади;
- саноат тармоқлари ривожланишида прогнозлашни амалга ошириш вақтида айрим тузатишларни киритиш мумкин бўлади;

- саноат тармоқларини фақат чуқур таҳлил қилибгина қолмасдан, балки уларнинг ўрганилмаган янги қонуниятларини очишга имкони яратилади. Шунингдек, улар ёрдамида саноат тармоқларининг келгусидаги ривожланишини олдиндан айтиб бериш мумкин бўлади;

- саноатда ҳисоблаш ишларини автоматлаштириш билан бирга, ақлий меҳнатни енгиллаштиради, саноат тармоқлари ходимлари меҳнатини илмий асосда ташкил этиш ва бошқариш имкони яратилади.

Фикримизча, саноат тармоқларини ривожлантиришда ўз ечимини кутаётган қуйидаги долзарб муаммолар мавжуд: саноат тармоқлари тузилмаларининг таснифини аниқлаш, саноат тузилмаларининг табиатини баҳолаш, ҳозирги шароитда саноат тузилмалари кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқиш, саноат тармоқларини ривожлантиришнинг трансформациялаш жараёни механизмининг такомиллаштириш.

Маълумки, саноат тармоқларини ривожлантириш натижасида мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти кўпаяди. Бу қуйидаги йўналишларда амалга оширилади: бозор муносабатлари шароитида саноат ишлаб чиқариш натижасида моддий неъмат яратилиши натижасида, ялпи ички маҳсулот яратилади.

Саноат тармоқлари ривожланишининг замонавий даврида трансформациялаш оммавий тус олмоқда. Шундай экан, эришилган натижа бирлигига қилинган меҳнат самарадорлиги асосий фондлар, моддий ва молиявий сарф-харажатларни ҳисоблаб чиқишга имкониятлар бўлиши талаб этилади.

Ушбу тадқиқотда тизимли таҳлилнинг таянчи сифатида минтақа саноати трансформациялаш жараёнлари такомиллаштириб, саноат тармоқларини тизим сифатида белгилаб оламиз. Бир вақтнинг ўзида ягона объект ҳамда мақсадга эришиш учун саноат тузилмалари турларини тўпланган элементлар йиғиндиси сифатида кўриб чиқамиз. Яъни минтақа саноати тармоқларини трансформациялашни тизимли ўрганамиз. Бу ўрганилаётган саноат тармоқлари ўзининг яхлитлигида ўзаро боғланган бутунлик деб тушунилади.

Тизимли таҳлил қилиш натижасида иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи аниқланади. Минтақа саноат тармоқларини трансформациялашда жараённи бир тизим деб қарасак, бунда асосан таъсир этувчи омиллар, яъни кириш кўрсаткичларини танлаб олишимиз лозим. Трансформациялаш жараёни моделлаштиришда қайси турдаги саноат тармоғини танлаб олсак, ҳосил қилинадиган модель турини ёки кўринишини танлаб оламиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги 4947-сон Фармонининг 1-илловаси «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси».Lex.uz

2. ПФ-6079 "Ўзбекистон Республикасининг 2035 йилгача ривожланиш стратегиялари" давлат дастури 5.10.2020 й

3. Введение в «цифровую» экономику / под общ. ред. А. В. Кешелава. М.: ВНИИ Геосистем, 2017. 28 с.

4. Кейнс Дж. Избранные произведения. Пер. с англ. - М.: Экономика, 1993. -436 с. Портер М. Международная

5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики.- М.: «Экономика», 2000. -346 с.

6. Mukhitdinov Kh. S., Rakhimov A.N. Empirical models which were built for each sector of the service sector to the population of the region. South Asian Journal of Marketing & Management Research (SAJMMR) <https://saarj.com>

7. Mukhitdinov Kh. S., Axmedova B.A. Econometric modeling and forecasting of educational services to the population of the region. International Journal for Innovative Engineering and Management Research. Vol 10 Issue01, Jan2021 ISSN 2456 – 5083 www.ijiemr.org

УЎК 33

КАМБАҒАЛЛИКНИ ҚИСҚАРТИРИШДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ АҲАМИЯТИ

А.Хушвақов, таянч докторант, ҚарМIIИ, Қариш

Аннотация. Мақолада камбағаллик тушунчасига таъриф берилган, минтақада камбағалликни қисқартиришда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини аҳамиятини шарт-шароитлари, тамойиллари, хориж тажрибаси ва ундан самарали фойдаланиш йўллари баён этилган.

Калит сўзлар: камбағаллик, камбағаллик қисқартириш, камбағаллик даражаси, ишсизлик, қашшоқлик.

Аннотация. В статье дается определение понятия бедности, описываются условия, принципы, зарубежный опыт и пути его эффективного использования в деле снижения бедности в регионе, значение малого бизнеса и частного предпринимательства.

Ключевые слова: бедность, сокращение бедности, уровень бедности, безработица.

Abstract. The article defines the concept of poverty, describes the conditions, principles, foreign experience and ways of its effective use in reducing poverty in the region, the importance of small business and private entrepreneurship.

Keywords: poverty, poverty reduction, poverty rate, unemployment.

Кириш. Жаҳон иқтисодиётида сўнгги ўн йилликлар давомида давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги роли, иқтисодий тараққиётни таъминлашда кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш орқали камбағалликни қисқартириш иштироки борасидаги назарий ва амалий қарашлар тубдан ўзгармоқда. Халқаро молия фонди (IMF)нинг ҳисоботида кўра, бугунги кунда дунёда 90 фоиз корхоналар кичик ва ўрта бизнесга тегишли бўлиб, улар бутун дунёнинг 63 фоиз аҳолисини иш билан таъминламоқда.

Малакатимизда ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлашда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш муҳим йўналиш сифатида белгилаб берилди. Соҳа ривожини учун мустақам қонунчилик ва ҳуқуқий база шакллантирилгани ва мунтазам такомиллаштириб борилаётгани, бизнес учун имтиёз ва преференциялар бериш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда модернизация қилиш масалаларида давлат томонидан тизимли равишда ёрдам кўрсатилаётганини таъкидлаш лозим.

Камбағалликни қисқартиришда кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш, мазкур жараёнларнинг самарадорлигини ошириш, кичик бизнес учун қулай ишчан муҳитни яратиш, тартибга солишнинг пул-кредит механизмларидан самарали фойдаланиш, унинг ташқи иқтисодий фалатдаги иштирокини кучайтириш, янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромадини ошириш орқали камбағалликни қисқартириш борасидаги имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш, инновацион ғоялар ва технологияларни амалиётга жорий этиш долзарб ҳисобланади.

Жамиятимизда "...аҳоли фақат эртанги кун умиди билан эмас, балки бугун давлатдан рози бўлиб, бахтли яшаши керак... Камбағалликни қисқартириш ойлик ёки нафақа миқдорини кўпайтириш, ёппасига кредит бериш, дегани эмас. Бунинг учун, энг аввало, аҳолини касбга ўқитиш, молиявий саводхонлигини ошириш, одамларда тадбиркорлик ҳиссини уйғотиш, инфратузилмани яхшилаш, фарзандларини ўқитиш, сифатли даволаниш, манзилли нафақа

тўлаш тизимини жорий қилиш керак”[1]. Шу сабабли камбағалликни қисқартириш тушунчаси иқтисодчи олимлар томонидан турли хил фикрлар билдирилган.

“Камбағал” сўзига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да учта изоҳ берилган. Булар: 1.Муҳтожликда яшовчи, тирикчилик учун керакли нарсаси етарли бўлмаган; қашшок, фақир, бечора. 2. Етарли бўлмаган; кам, етишмайдиган. 3. Кўчма маънода. Мушкул ёки аянчли аҳволга тушиб қолган кишидир[2] деб таъриф берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Олий Мажлисга мурожаатномасида тарихида илк бор камбағаллик ҳақида 2020 йилнинг 29 январидида куйиниб гапирди. Унинг саъй-ҳаракати билан камбағалликни тугатиш бўйича тегишли чоратadbирларни амалга ошириш юзасидан қатор фармон ва қарорлар қабул қилинди ҳамда уларни амалга ошириш бўйича бир қанча Давлат ва ҳудудий дастурларни ишлаб чиқиш борасида тегишли кўрсатмалар бериб келмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Аҳоли даромади тенгсизлиги ва камбағаллик билан иқтисодий ўсиш ўртасидаги боғлиқлик бўйича Д.Рикардо, Р.Солоу, А.Сен, А.Дитонт каби кўплаб мумтоз неоклассик иқтисодчилар ва Нобел мукофоти Лауретлари назарий ва эмпирик тадқиқотлар ўтказган бўлиб, уларда ялпи ички истеъмол, технологик ривожланиш, меҳнат унумдорлиги, аҳоли саломатлиги, солиқ базаси ва бошқа шу каби омиллар таҳлили асосида, камбағаллик кам бўлган жамиятларда, иқтисодий ўсиш суръатлари юқорироқ бўлишини назарий исботлашган[3].

МДХ мамлакатларидан Н.И.Баранетс, И.В.Барбашин, О.И.Витковская, Д.А.Волков, Т.А.Гурко, С.О.Календжянларнинг ҳамда ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар ва тадқиқотчилар қаторида Қ.Х.Абдурахмонов, Ш.Р.Холмўминов, Р.Ф.Джуманова, Н.М.Ибрагимова, М.З.Мухитдинова, Б.Пардаева, К.С.Саидов, П.З.Хашимов ва бошқаларнинг илмий изланишларида камбағалликка оид масалалар алоҳида муаммо сифатида чуқур ўрганишга ҳаракат қилинган[4].

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот давомида монографик кузатув, тизимли ёндашув, анализ ва синтез усулларидадан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларда оилавий фирмалар жамият фаровонлиги ва ривожланишининг асосини ташкил қилади, ишлаб чиқариладиган товарлар ва кўрсатиладиган хизматларнинг каттагина қисми уларнинг зиммасига тўғри келади. Шу билан бирга кичик оилавий бизнесни ривожлантириш мамлакат учун нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Хаттоки энг кичик бўлсада, ўз бизнесига эга бўлган оилада интильгани мақсад, фарзандларини ўстиргани сабаб, мерос қилиб қолдиргани нарсаси мавжуд бўлади. Шундай қилиб мамлакатда аста-секинлик билан ўзи учун ишлай олувчи ва шу билан бир вақтда давлатга ҳам салмоқли даромад келтирувчи мулкдорларнинг ўрта синфи шаклланади. Ўрта синф - жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий барқарорлигининг асоси (1-жадвал).

1-жадвал таҳлили шуни кўрсатадики, мамлакатимиз иқтисодиётида кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасини 2011-2021 йиллар давомида ўзгариши ижобий бўлган. Саноат соҳаси бўйича кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти 2021 йил 2011 йилга нисбатан 8,96 баробарга 2020 йилга нисбатан эса, 1,18 баробарга ошган. Кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳасида банд бўлган сони 2021 йил 2011 йилга нисбатан 1,16 баробарга 2020 йилга нисбатан эса, 1,06 баробарга ошган.

Олиб борилган тадқиқотларимизда камбағалликни ўрганиш ва ўлчашнинг назарий ва услубий ёндашувлари учта асосий гуруҳга бўлиб таҳлил қилинди.

1. Мутлақ тушунча - энг кўп истеъмол қилишнинг бевосита этишмаслиги таърифига асосланган кўпроқ: озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, узоқ муддат фойдаланиладиган товарлар ("истеъмол савати"), жами бўйича аниқланади яшаш минимумини баҳолаш харажатлари.

2. Нисбий тушунча - одамнинг нисбатан энг ёмон ҳолатини белгилайди мамлакатдаги умумий даромадлар даражасига нисбатан, чунки фаровонлик кўрсаткичлари кичик даромадлар билан боғлиқ эмас. Кичик эҳтиёжлар, аммо моддий таъминот даражаси у ёки бу нарсасида устунлик қилади.

3. Субъектив тушунча - ўз молиявий аҳволи ва турмуш даражасини баҳолашга асосланган. Халқнинг ўзи томонидан яратилган. Камбағалликнинг субъектив баҳолари сезиларли даражада юқори. Ҳисоб-китоблар, биринчи навбатда, кўрсаткич билан солиштириганда “пул даромадли аҳоли яшаш минимумидан паст.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиёт тармоқларидаги асосий кўрсаткичлари ҳажми[5]

Кўрсаткичлар	2011	2015	2017	2019	2020	2021	2021/2011	2021/2020
Саноат (млрд.сўм)	13586,8	39643,5	61367,8	83344,2	103020,8	121719,2	8,96	1,18
Қурилиш (млрд.сўм)	6188,3	16954,0	22469,4	53960,9	63866,6	77762,0	12,57	1,22
Бандлик (минг киши)	8950,7	10170,4	10541,5	10318,9	9865,7	10418,9	1,16	1,06
Савдо (млрд.сўм)	24741,9	61972,3	92973,0	138920,7	164106,1	249493,3	10,08	1,52
Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги (млрд.сўм)	46704,5	101197,5	152010,5	219466,9	253238,2	307280,2	6,58	1,21
Хизматлар (млрд.сўм)	19556,5	47269,6	69212,7	103106,6	114052,7	144812,7	7,40	1,27
Юк ташиш (млн.тонна)	292,0	472,8	548,8	641,0	638,9	678,9	2,33	1,07
Юк айланмаси (млн.тонна-км)	6894,3	9225,1	10444,4	12152,3	12304,6	13108,1	1,90	1,07
Йўловчи ташиш (млн.йўловчи)	3416,2	4486,3	5037,5	5345,0	4904,8	5237,6	1,53	1,07
Йўловчи айланмаси (млн.пасс.км)	74320,7	99872,8	111435,0	117412,7	107766,7	114681,5	1,54	1,06

Хулоса. Камбағалликни қисқартириш учун, биринчи навбатда, ишсизлик даражасини пасайтиришга эътиборни кучайтириш лозим. Бу борада узиға мустақил ёрдам бера олмайдиганларни қўллаб-қувватловчи фаол ва таъсирчан сиёсат юритиш, ушбу мақсадларга жамият ва хусусий сектор ресурсларини жалб этиш катта самара беради.

Биз камбағалликни нафақат даромад даражаси, балки истеъмол даражаси билан ҳам ўлчаш керак, деб ҳисоблаймиз. Ишлайдиган камбағаллик муаммосини қуйидагиларга эътибор қаратган ҳолда кўриб чиқиш керак:

- камбағаллик даражасини аниқлашда яшаш минимумини реал билан эмас, балки солиштириш керак. Аҳолининг даромадлари, лекин яширин даромадларни ўз ичига олган ҳисобланган даромадлари иш ҳақи, мулкдорларнинг даромадлари, натура шаклида тўловлар, ёрдамчи хўжаликлардан ва бошқа мулклардан олинган даромадлар;

- меҳнатга лаёқатли аҳоли учун истеъмол саватчасига таълим ва касбий тайёргарлик ва қайта тайёрлаш борасидаги сарф-харажатлар киритилиши керак.

Масалан, нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ҳамкорликда одамларимизни тадбиркорликка ўқитишнинг энг илғор дастурларини ишлаб чиқиш ва касбга ўқитишда нодавлат ташкилотлари фаоллигини кучайтиришга эҳтиёж катта. Касаначилик меҳнат турини ривожлантириш керак. Бунда замонавий машиналар, ускуналар, хом ашё ва материалларни харид қилиш учун молиявий ресурслардан фойдаланиш имкониятини яратиш даркор. Касаначиларга буюртмачилар топишига, тадбиркорлик субъектлари билан кооперациясини кенгайтиришга кўмаклашиш зарур. Шунингдек, ишга жойлашишга мухтож шахсларга касбий тайёргарлик, қайта тайёрлаш ва малака ошириш тизимини кенгайтириш, бозор эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, мақбул шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган чоралар кўриш зарур.

Аҳоли реал даромадлари ва харид қобилиятини ошириш, бунинг учун ижтимоий меҳнат тақсимотини тўғри йўлга қўйиш орқали жон бошига тўғри келадиган товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажминини, яъни меҳнат унумдорлигини кескин ошириш лозим.

Камбағаллик ҳолатида ёки чегарасида яшаётган аҳоли қатламини қашшоқликдан чиқариш учун ажратилаётган имтиёзли кредитлар ва аҳоли томорқаларидан мақсадли фойдаланишда микрокластер тузилмаларини яратиш мақсадга мувофиқдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // 30.12.2020 10:00.10.3К. <https://review.uz/oz/post/poslanie-prezidenta-uzbekistana-shavkata-mirziyoyeva-oliy-majlisu>
2. Ўзбек тилининг изоҳли лўғати, Т.:
3. Deaton A. (2013) The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality, Princeton, N.J.: Princeton University Press 27
4. Q.X.Abdurahmonov, SH.R.Xolmo'minov "Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi". - O'quv qo'llanma -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004 y.
5. Ўзбекистон Республикаси Статистика Қўмитаси маълумотномаси
6. Ўзбекистон Республикасининг "Оилавий тадбиркорлик тўғрисида"ги Қонун 2012 йил 26 апрел. //Халқ сўзи, 2012 йил 27 апрел.
7. Ибрагимова Н.М. “Аҳоли истеъмолини макроиқтисодий такомиллаштириш” иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент –2019 й.
8. Мустафоқулов Ш.И. “Камбағаллик айб эмас, бироқ ...”. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 25 март.
9. Sen A. (1981) Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation. Oxford: Clarendon Press;
10. Deaton A. (2013) The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality, Princeton, N.J.: Princeton University Press
11. М.М.Муҳаммедов 1.9 АҚШ долларида кам маблағга кун кечириётганлар... //”Зарафшон” газетаси, 2020 йил 23 июн, 68 сон,
12. <https://www.reviyew.uz/oz/ag5>

UO'K 93/94

O'RTA OSIYO XALQLARINING QADIMGI DAVR BOSHQARUV VA MA'NAVIY HAYOTIDA AYOL KISHINING TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI**A.A. Abdug'aniyev, kichik ilmiy xodimi, O'zR FA Tarix instituti, Toshkent**

Annotatsiya. Maqolada urug'chilik tuzumi davrida mavqeyi, ahamiyati, shuningdek, boshqaruv xususiyati haqida ma'lumotlar keltiriladi. Hozirgi kunda jamiyatdagi ayol kishi bilan bog'liq urf-odatlar, rasm-rusmlar diniy marosimlar, xalq og'zaki ijodi namunalari tarixiy ildizlari tadqiq qilinadi. Odamlarning dastlabki boshqaruv tuzumida ayol boshqaruvining sabablari tahlil qilinadi. O'rta Osiyoning ona urugi davri arxeologik obyektlari, ularning ahamiyati, dunyo o'tmish diniy qarashlarida ayol obrazining qiyosiy taqqoslanadi.

Kalit so'zlar: Manu qonunlari, ona urug'i, Anxita, Nana, Suz xotin, Choy tomo, Geya, Demetra, Artemida, Ishtar, Kaltaminor.

Аннотация. В статье представлена информация о состоянии, значении, а также характере ведения в период семенной системы. Сегодня изучаются традиции женщин в обществе, обряды, религиозные обряды, исторические корни фольклора. Анализируются причины женского управления в исходной системе управления людьми. Сопоставляются археологические объекты среднеазиатского периода, их значение, образ женщины в религиозных представлениях о прошлом мира.

Ключевые слова: законы Ману, материнское семя, Анхита, Нана, Суз хатун, Чай мамо, Гейя, Деметра, Артемиды, Иштар, Калтаминор.

Abstract. The article provides information on the status, importance, as well as the nature of management during the period of the seed system. Today, the traditions of women in society, rituals, religious ceremonies, and the historical roots of folklore are studied. The reasons for female governance are analyzed in the initial management system of people. The archeological objects of the Central Asian period, their significance, and the image of women are compared in the religious views of the world's past.

Keywords: Manu laws, maternal seed, Ankhita, Nana, Suz xatun, Chay mamom, Geya, Demetra, Artemis, Ishtar, Kaltaminor.

Dunyo o'tmish tarixi asosan xalqlar, jamiyatlar, davlatlar tarixi bilan belgilanadi. Ammo ana shunday jamiyatlardagi ijtimoiy munosabatlar insoniyatning dastlabki o'tmish tuzumi hisoblangan ibtidoiy jamoa tuzumi davridan to hozirgi kungacha bitta sotsial munosabatga asoslangan. Bu ayol va erkak munosabatlaridir. Bu ijtimoiy munosabat mulkchilik, boshqaruv, din, madaniyat, urf-odat, an'ana, adabiyot, san'at, ilm-fan deyarli barcha sohalarida ko'zga tashlandi. Bizgacha ma'lum bo'lgan dunyo tarixidagi dastlabki jamoalar, xalqlar, sivilizatsiyalar, davlatlar, dinlar tarixining og'zaki va yozma manbalarida, shuningdek, arxeologik moddiy manbalarida ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Jumladan, qadimgi Hindistonning "Manu qonunlari" da "Qiz tug'ilganida otasiga, voyaga yetganida eriga, u vafot etganidan so'ng, o'g'illariga bo'ysinishi lozim...Ayollar hech qachon itoatdan holi bo'lmasliklari kerak" deb, keltirib o'tilgan. [1,C.37] Hozirgi dunyodagi deyarli barcha dinlar ayollarning jamiyatdagi mavqeyini cheklaydi. Ammo, hamma vaqt ham shunday bo'lgan deb bo'lmaydi.

Qadimgi tosh davridagi ibtidoiy odamlar bir ajdoddan kelib chiqqan, bir necha o'nlab odamlar guruhlar bo'lib yashaganlar. Guruhlar g'orda yoki daryoning qirg'og'idagi biron bir jarlikka joylashgan. Muzlik davrida g'orlarda yashagan odamzotning ilk ajdodlari olovni saqlash va ov qilish tirik qolishning yo'llari ekanligini bilishgan. Shu o'rinda nima uchun aynan ovda erkaklarning soni ko'pchilikni tashkil qilgan degan savol tug'iladi. Ko'plab katta ovlar paytida, tabiiy iqlim, turli kasalliklar tufayli insoniyatning dastlabki ajdodlarining tirik qolishi va uzoq umr ko'rish kam kuzatilgan. Ana shunday sharoitda, naslni davom ettirish uchun zarur bo'lgan odamlar – ayollar nufuzini oshirgan. Aynan muzlik davridagi muqim turar joy – g'orlar ham jamoada ayolga ko'plab vazifalarni yuklagan. Ibtidoiy mehnat juda qiyin va mashaqqatli bo'lgan. Olovni saqlash, ibtidoiy ignalar bilan kiyim tikish, ov paytida olingan hayvonlarni bir xil ibtidoiy mehnat qurollari bilan

so'yish, ovqat tayyorlash, mevalar, ildizmevalarni qidirish va yig'ish juda sabr va e'tibor talab qilgan. Bu kabi ishlar ayollar zimmasiga tushgan. Shunday qilib, ayollar ijtimoiy, iqtisodiy va boshqaruvda asosiy rol o'ynagan va shu sababli dastlabki urug' jamolarini ular boshqargan. U davrda hozirgidek bir erkak va bir ayoldan iborat oila bo'lgan emas. Aksincha guruhli nikoh keng tarqalgan bo'lib, tug'ilgan bolalarning otasi noma'lum bo'lgan, ular onalar bag'rida o'sib, ulg'ayganlar. Shu sababli ular ona urug'i nomi bilan atalib qavm-qarindoshlik munosabatlari ayol – onalar avlodidan boshlangan.

Urug' jamoasidagi erkaklar mehnat qurollari va uy-ro'zg'or buyumlarini yasab ovchilik bilan shug'ullanganlar. Shu bilan birgalikda yashash joylarini yovvoyi hayvonlar, hamda o'zga jamoalarning hujumlaridan himoya qilganlar. Ayollar esa bolalarga, keksalarga qarab, yashash joylarida nazorat o'rnatib oziq-ovqat tayyorlaganlar. Bu ishlarga katta yoshdagi tajribali ayollar bosh bo'lishgan. Xullas bu davrda jamoada ayollarning mavqeyi va hurmati erkaklarnikiga nisbatan balandroq bo'lgan. Ayollar ona bo'lganliklari va jamoada o'z mehnatlari tufayli izzat-ikromga sazovorliklari uchun jamoa ona urug'i nomi bilan atalgan. Ona urug'i davri arxeologik davrlashtirishning so'nggi paleolit, mezolit, neolit va eneolit davrlariga to'g'ri keladi. Ona urug'i davri kishilari tosh, yog'och, suyak va hayvon tishlaridan mehnat qurollari yasab ovchilik, termachilik va qisman baliqchilik bilan hayot kechirganlar. Aynan ona urug'i davrida Osiyo, xususan O'rta Osiyoda bug'doy, arpa, tariq kabi yovvoyi o'simliklarni madaniylashtirganlar. Shunday qilib mezolit davridan boshlab ibtidoiy kishilar chorvachilik va dehqonchilikka asos soladilar.

Arxeologik jihatdan ibtidoiy davrga muvofiq keluvchi matriarxat davrida urug'chilik jamoasi ancha uyushqoq ijtimoiy-iqtisodiy kurtak bo'lib, kishilar birgalikda mahsulot tayyorlar va iste'mol qilar edi, keyinchalik esa motiga bilan yer haydab, dehqonchilik qilib va uy hayvonlarini boqib, tirikchilik o'tkazishgan. Matriarxatning rivojlangan davrida mehnat taqsimoti tufayli xo'jalikda va jamiyatda ayollar muhim rol o'ynay boshladi. Ibtidoiy guruh-guruh oiladan alohida xo'jalikka ega bo'lmagan beqaror juft-juft oilaga o'tildi. Matriarxat davrida qishki turar joy, kiyim va bezaklar, qurolning murakkab turlari, terini qayta ishlash, mato to'qish, kulolchilik, tasviriy san'at va din vujudga kela boshladi. Bu davrning so'nggi bosqichida etnik birlik — qabila tarkib topdi.

O'rta Osiyoda shu davrga oid ko'p yodgorliklar topilgan (mas, Joytun madaniyati, Kaltaminor madaniyati). Ibtidoiy ajdodlarimiz hayotidagi bu inqilobiy o'zgarishlar ona urug'ining dastlabki ming yilliklari davomida, ya'ni miloddan avvalgi 40— 30ming yilliklarda sodir bo'ldi. Ibtidoiy to'da davrida ilk ajdodlarimiz o'rtasida biologik aloqalar cheklanmagan, tartibsiz holda yuz bergan bo'lsa, ibtidoiy urug'chilik jamoasi tarkib topishi bilan odamlar o'rtasidagi biologik aloqalar ma'lum tartibga tushdi, ya'ni biologik aloqalar endi ikki urug' jamoasi a'zolari o'rtasida sodir bo'ladigan bo'ldi. Bu nikoh tartibi guruhli nikoh deb yuritildi. Keyinroq, ona urug'i davrining so'nggi fazasida ana shu guruhli nikoh doirasida ayollar farzandlarining otalaridan o'z urug'i uchun ishlab berishni, o'z urug'i yumushlariga yordam berishni talab qila boshlaydilar. Bu talablar, albatta, iqtisodiy muammolar bilan bog'liq bo'lib, ona urug'i jamoasi zaminida matriarxal juft oilani rasmiylashtirishiga olib keldi. Onalar, endi, o'z farzandlariga o'z otasini tanishtira boradi. Uzoq davom etgan bu nikoh tartibi va axloq normalari ona urug'i doirasida erkaklar rolining kuchayishiga olib keldi. Lekin, ko'pgina jamoalarda hattoki, ayol jinsiga sig'inish, uni ilohiylashtirish vujudga kela boshlaydi, buning isbotini arxeologlar ayol tasvirlari mavjud bo'lgan suyak va toshdan yasalgan odam tasvirlangan ibtidoiy haykalchalarda uchratadilar. Bu ilohalar keyingi dinlarning asosiy ilohalariga aylanadi. Jumladan, Panjikent yodgorligida ma'buda Nanaga sig'inish alohida ahamiyat kasb etgan. U shaharning homiysi bo'lib, unga atab bunyod etilgan ibodatxonalarda ma'budaning tasvirlari ko'plab uchraydi.

V – VIII asrlarga oid bo'lgan O'rta Osiyodgi ko'plab yodgorliklarida yirtqich hayvonning orqasida o'tirgan to'rtta qo'li bor malika qiyofasida tasvirlangan. B.I. Marshak Panjikentdan topilgan tasvirlar, terrakotalarni o'rganib, Nana – Anaxitaning boshqa bir versiyasi deb taxmin qiladi. [2,C.8] Ushbu tasvirlarda oyoqlari o'rniga yirtqich hayvonning panjalariga ega bo'lgan, ajoyib kiyim va toj kiygan ayol tasvirlangan. Qazishmalar paytida topilgan ushbu turdagi turli xil tasvirlarning ko'pligi, ularning keng tarqalganligi tasvirlangan ilohaga sig'inishning kuchliligidan dalolat beradi. Hozirgi kunda Ermitaj muzeyida saqlanayotgan VI – VII asrlarga oid kumushdan yasalgan to'rtta qo'li bor

xudo tasvirini ko'rishingiz mumkin. Ikkala qo'lda ko'tarilgan – yarim oy va quyosh doirasi, boshqa qo'llarida yuqoridan pastga tushirilgan – qadah va tayoqcha bilan ifodalangan.

Abu Rayhon Beruniyning ma'lumotlariga ko'ra, bu qadimgi Xorazm ilohalaridan biri Nana-Anaxitadir. Ma'buda sherda (qoplon) o'tirgan holatda, uning boshida o'simliklar bilan bezatilgan toj ko'rinishida tasvirlangan. Xuddi shunday tasvirlar Kushon podsholigi va Panjikent hududidan topilgan tangalarda ham uchraydi. Panjikent hududidan topilgan tangada tasvirlangan iloha dafn marosimida vafot etgan odamning yodgorlik qadahini tutgan holda ifodalangan. Xorazm hududidan topilgan moddiy ashyolarda ham xuddi shunday iloha ko'rinishidagi tasvirlar ham uchraydi – iloha to'rtta qo'l bilan ifodalangan. Bir juft qo'l quyosh va oyning ramzlarini bosh bilan bir tekis ko'tarilgan holatda, qolgan ikki qo'lni tizzasida yoki ko'krak oldida ushlab turgan holatda ifodalangan. Xorazmda bunday tasvirlarining mavjudligini Toshqal'adagi loyga muhrlangan to'rt qurolli xudoning bir nechta suratlari tasdiqlaydi. S.P.Tolstov "Xorazm panteonidagi eng mashhur obrazlardan bir quyosh va oy ramzlari tushirilgan, toj kiygan, sher yoki qoplon bilan birgalikda tasvirlangan ilohadir" degan xulosaga keladi. [3,C.127] Shuningdek, u Anaxitani qadimgi hind ma'budalari bilan sinkritik ko'rinishga kelgan deb hisoblaydi. Shuning uchun to'rtta qo'lli ma'buda Anaxitaning ko'rinishlaridan biri deb taxmin qilgan. Keyinchalik bu ma'budaning ko'rinishlari nafaqat Xorazm, balki Sug'd, Sharqiy Turkiston hududlarida ham uchraydi. Bu iloha doimo hayvonot va o'simlik dunyosining unumdorligi ramzi, ona yer timsoli sifatida ham ifodalangan. Bu iloha Eronda Anaxita va Sug'dda Nana ismlarini olgan ma'buda bilan bir xil tushunchani anglatgan. Keyinchalik, Nana atamasi fors-tojik tiliga ko'chgan. Hozirgi kunda esa bu atama "ona" ma'nosini anglatadi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, zardushtiylik dinining hosildorlik, suv, unumdorlik va yer ilohasi hisoblangan Anaxita o'z ahamiyati jihatidan nafaqat O'rta Osiyo, balki, Eron, Sharqiy Turkiston hududi aholisi orasida alohida xurmatga ega bo'lgan. Bu esa aynan, miloddan oldingi 1-mingyillikdan tortib, to VIII asrgacha O'rta Osiyo xalqlari madaniyati, xususan diniy e'tiqodida ayollar nufuzining yuqoriligi bilan ifodalanadi. Shu o'rinda qadimgi dunyo xalqlari panteonidagi ilohalarni qiyoslasak, qadimgi yunonlarda Geya – yer, Demetra – hosildorlik, Artemida – ov, o'rmon; rimliklarda Diana – ov, o'rmon, Seres – dehqonchilik; shumerliklar Ishtar – hosildorlik, urush, g'alaba ma'budalari sifatida tasvirlangan. Bundan ko'rinib turadiki, dunyodagi turli madaniyatlarda ayol-ilohalarning deyarli bir xil tushunchalarni ifodalashini ko'rish mumkin. Ularning barchasi dastlab tabiatning timsoli ekanligi, o'simlik va hayvonot dunyosining ko'payishiga, kengayishiga hissa qo'shadigan hayot beruvchi zot ekanligi, hosildorlik va dehqonchilik ramzi ekanligini ko'rish mumkin. Shuningdek, hozirgi dunyo xalqlari turli tillaridagi "ona yer", "ona tabiat" tushunchalari ham bejiz kelib chiqmagan.

Hozirgi Markaziy Osiyo xalqlari folklori orasida keng tarqalgan hamda mo'l hosil manbayi sifatida, yig'im-terim mavsumida ijro etilgan "Suz xotin", "Choy momo" marosim qo'shiqlarida tilga olingan obrazlar ham ayol bilan bog'liqdir. Dunyo xalqlarining diniy afsonalari, rivoyatlari, asotir-u miflaridan shunday xulosaga kelish mumkinki, jamiyat rivojlanishining asosiy bosqichlarini boshlab bergan, shuningdek, ilk dehqonchilik, hunarmandchilik, ko'plab madaniy san'at na'munalari, boshqaruv xususiyatlari, mulchilik munosabatlarining dastlabki bo'g'inlaridan ayollar nufuzining kuchli bo'lganligi yana bir bor isbotlaydi. Bu mavqeyning asosiy omili ayol kishining tabiiy xususiyati, urug'ning keyingi rivojida va oilaning asosiy bo'g'ini ekanligida, shuningdek, muqim o'troq turmush tarziga o'tib, uyning asosiy egasi ekanligidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Законы Ману согласно редакции Законы Ману - Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г.Ф.Ильиным. — Москва: Наука, 1992.
2. Н.В.Дьяконова, О.И.Смирнова. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде. СА.1967, № 1
3. С.П. Толстов. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. — М., 1948.
4. Р.Х. Сулейманов. Древний Нахшаб. Ташкент, 2000.

IJODIY HAMKORLIK

Sh.Bobojonov, dots., Qarshi davlat universitetining Pedagogika instituti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq baxshichiligi va baxshichilik an'analari, badiha san'ati, baxshilar o'rtasidagi hamkorlik aloqalari aks etgan. Maqolada Baxshichilik yo'nalishi, Bola baxshi va Qodir baxshi o'rtasidagi o'zaro ijodiy hamkorlik keng yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: hamkorlik, baxshichilik, doston, ijro, usul, yo'nalish, do'mbira, maqom, san'atkor, musiqa, cholg'u, kuy.

Аннотация. В данной статье отражены узбекские народные традиции бахи и бахи, искусство бадихи, взаимоотношения бахи. В статье подробно описывается творческое сотрудничество Болы Бахи и Кадира Бахи.

Ключевые слова: соавторство, благотворительность, эпос, исполнение, метод, направление, бубен, маком, артист, музыка, инструмент, мелодия.

Abstract. This article reflects the Uzbek folk baxshi and baxshi traditions, the art of badiha, and cooperation between baxshi. The article describes in detail the creative cooperation between Bola Bakhshi and Qadir Bakhshi.

Keywords: collaboration, charity, epic, performance, method, direction, drum, maqom, artist, music, instrument, melody.

O'zbekistonda dostonchilik qadimdan bir-biridan ijro usuli bilan keskin farq qiladigan ikki yo'nalishda rivojlangani va shu ikki yo'nalishda kuylash bugungi kunda ham davom etayotgani ma'lum. Birinchi yo'nalishi badihago'ylikka, yakka ijrochilikka, ikki ovozda kuylanishga asoslangan.

Birinchi yo'nalish Samarqand, Qashqadaryo - Surxondaryo va Xorazmdan boshqa viloyatlardagi baxshi-shoirlar ijodini qamrab oladi. Ikkinchi yo'nalishi, tashqi ovozda, sozlar jo'rligida, bir necha san'atkor ishtirokida, musiqaviylik va nazmiy matnlar qat'iy qoidalarga asoslangan, badihago'ylikka imkon berilmaydigan Xorazm dostonchiligi usulidir.

Xorazm dostonlari matni yozma adabiyotga ancha yaqin, hajman kichik, mazmunan muntazamlikka ega, baxshilar garmon yoki dutor, rubob yoki tor jo'rligida, bulamonchi yoki g'ijjakchi, golo doirachi ham o'z sozi bilan qo'shilgan holda kuylanadi.

Bu keskin farqlardan qat'iy nazar, Xorazm va Janubiy O'zbekiston baxshilar orasida o'xshash jihatlar ham mavjud. Masalan, Qashqadaryo, Surxondaryoda doston boshlashdan oldin do'mbirada bir kuy chalinsa, Xorazm baxshilari maqomlaridan bir kuy ijro etiladi. Yoki har ikki yo'nalishdagi baxshilarni dastlab didaktik terma (Qashqadaryo -Surxondaryoda) yoki didaktik she'r (Xorazmda) kuylanadi.

Respublikamizning ikki tomonida joylashgan Qashqadaryo va Xorazm baxshilari buyuk sohibqiron Amir Temur (balki undan ham avval) davridan ijodiy aloqada bo'lishgan. Bu fikrimizni XX asrda yashagan Abdulla shoir Nurali o'g'li va Bola baxshi, Qodir baxshi va Bola baxshi, Qodir baxshi va Norbek Abdullayev (Bola baxshining o'g'li) hamda Qalandar Normatov, Qahhor baxshi Qodir o'g'li va Norbek hamda Yetmishboy Bola baxshi o'g'illari munosabatida, hamkorligida asoslash mumkin.

1937- yilda sobiq Ittifoqning markazi Moskva shahrida O'zbek adabiyoti va san'ati dekadasi o'tkaziladi. Ana shu anjumanga Qashqadaryodan Abdulla shoir, Xorazmdan Bola baxshi tanlab olinadi. Har ikki o'zbek baxshisini "Большой театр"da berilgan konsertda tomoshabinlar qizg'in kutib olishgan va belgilangan muddatdan ortiq aytirishgan. Bu vaqtda Abdulla shoir 63 yoshda bo'lsa, Bola baxshi ancha navqiron bo'lib, 38 yoshga kirgan edi. Ammo har ikkisi tezda til topishadi, bir-birining iste'dodini e'tirof etishadi. "Abdulla shoir zo'r ovozga ega, so'zga chechan, qiziqchilikka moyil odam ekan. Sozidan ovozi kuchli edi", - deb xotirlagandi 80-yillarda Bola baxshi.

Bola baxshi taxallusi bilan mashhur bo'lgan Qurbonnazar Abdullayev 1899-yilda Xiva tumanida tug'ilgan. Baxshichilikka bolalikdan qiziqib, 10 yoshida katta yoshdagi baxshilar davrasida doston aytgan. Jumanazar baxshidek Xorazmning ustoz baxshilari o'sha davrada yosh

Qurbonnazarga duo berishgan. U shu yoshdan xalqning to'y-tomoshalarida ayta boshlagan. Ustoz baxshilar kelmagan (bo'lolmagan) davrlarda "Hu o'sha baxshi bolani yoki bola baxshini olib kel" deyishgan va shu-shu Bola baxshi nomi bilan atalib ketgan. Bola baxshi bilan Abdulla shoir 1938-yil respublika xalq ijodchilari olimpiadasida duch kelishadi. Har ikkisi shu yili O'zbekiston xalq dostonchisi unvoniga sazovor bo'lishadi.

Qodir baxshi esa avval Bola baxshi bilan g'oyibona yozib olib nashr etilgan "Bozirg'on" dostonini o'qib tanishadi. 1968- yilda Bola baxshining o'sha vaqtdagi "Bahor" konsert binosidagi aytishini ko'radi. Bola baxshining yoqimli ovozi, torni cherta olish mahoratigina emas, torni cherta-cherta tepaga (shiftga tomon) otib toborib, kuylagan holda yana torni ilib olib kuylash harakati ham lol qoldiradi. Bola baxshini gapga oid shijoat, ko'tarinkilik ilhomlantiradi. Avvaldan Komiljon Otaniyozovdek mashhur san'atkor muxlisi bo'lib, rubob va tor chertgan holda uning qo'shiqlarini ochiq ovozda kuylab yurgan, musiqa fanidan maktabda dars beradigan Qodir baxshi Bola baxshining muxlislaridan biriga aylanadi. O'qib o'zlashtirgan "Bozirg'on" dostonini Bola baxshidek torda (rubobda) ochiq ovozda kuylaydigan darajaga erishadi.

Bola baxshi bilan uchrashish, suhbatlashish, aytishish esa 1978- yilda xalq og'zaki ijodkorlari anjumanida to'g'ri keladi. Endi bu payt Bola baxshi 79 yoshda bo'lsa ham aslo harakatlarini susaytirgan, keksalik alomatlarini sezdirgan emas, hamon g'ayratli edi. Qodir baxshi bola baxshini nechog'lik qadrlagan bo'lsa, respublikaning eng dongdor dostonchisi, Xorazm dostonchiligining mashhur kuychisi Bola baxshi ham Qodir baxshini shu qadar e'tirof etgan. Ko'pincha baxshilar bir-birini kamdan kam hollarda mardona tan olishadi. Bu ikki kapa talant egalari biri-birini oldida ham, izida ham hamisha maqtov so'zlar aytishgan, mahoratlarini e'tirof etishgan.

O'tgan asrning 80-yillariga kelib Bola baxshi uzoq hududlarga ko'riktanlovlarga qatnashmay qo'ydi. Ota o'rnida farzandlari Matyoqub, Norbek va Yetmishboy baxshilar Xorazm dostonchiligi vakillari sifatida anjumanlarda faol ishtirok eta boshladi. Bu vaqt Qodir baxshining respublika va xalqaro miqyosda shuhrat qozongan payti edi. Qodir baxshi Bola baxshining o'g'li Norbek baxshi, Qalandar baxshilar bilan shu davrda tanishdi, Xorazmlik san'atkorlar, xususan, baxshilarga ayricha bir mehr bilan qaraydigan Qodir baxshi ular bilan yaqin ijodiy aloqada bo'ldi. Qodir baxshi va Norbek baxshining hamkorligida Xorazm dostonchiligining tolmas tadqiqotchisi, taniqli folklorshunos Malik Murodovning ham alohida xizmati bor. M.Murodov safarlarni yaxshi ko'rar, og'zaki ijod namunalarini to'plashga alohida ishtiyoq bilan yondashardi. Xorazmga ko'p borishining yana bir sababi, singlisi Xivada yashar, yiliga bir-ikki borib ko'rmasa ko'ngli tinchimas, Xivaga keldimi Bola baxshini ziyorat qilmay ketmasdi. Qashqadaryo Surxondaryo dostonchiligini o'rganishga esa 1969-yildan ixlos qo'yib qolgan, ayniqsa, Qodir baxshi talantining asiriga aylangandi va bu hududga ham yiliga ikki-uch bor imkon topib kelib ketardi. Ana shu inson Bola baxshi va Qodir baxshilargina emas, ularning farzandlari ijodiy hamkorligini kuchaytirishga Qodir baxshi va Norbek baxshi, Qahhor baxshi va Yetmishboy baxshi munosabatlarini yo'lga qo'yishga intildi. Yetmishboy baxshining Toshkent madaniyat institutida tahsil olishida homiylik qildi, uni ijodga izlanishga, o'rganishga, ota merosini o'zlashtirishga unday bordi.

Biz yuqorida Xorazm baxshilariga badihago'ylikdan, ijodkorlikdan chetda deganimiz, faqat yodqash degani emas. Ular "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Oshiq Mahmud", "Oshiq Oydin", "Oshiq Alvand", "Sayyodxon va Xamro", "Huriliqo va Xamro", "Qumri", "Shaxriyor", "Bozirg'on", "Xirmon Dalli" singari o'zlariga xos dostonlarnigina qat'iy matn, an'ana asosida kuylasalar-da, o'zlari badiha yo'li bilan to'rtliklar, didaktik she'rlar to'qiydilar, xatto dostonlar ijod qiladilar. Shu o'rinda folklorshunos A.Ergashevning "Safarnoma" daftarida 1982- yil oktabrda bitilgan kuyidagi misralariga e'tibor qarataylik. baxshi:

Toshni eritar nolasi,
Yuzida togning lolasi,
Xorazmdan kelib qoldi,
Bola baxshining bolasi.
Norbek baxshi:
Bola baxshi salom dedi,
Yetkaz aytgan nolam dedi,

Qarshi cho'lida omonmikan,

Yurgan rahbar bolam dedi.

Folklorshunosning aytishicha, 1982- yil oktabrda Sho'rolar davridagi eng katta bayramga taraddud ko'rish uchun o'sha davrdagi madaniyat vaziri respublikadan 10 ta baxshini to'plabdi va hozirgi Xalqlar do'stligi saroyida yangilik qilmoqchi bo'lib, baxshilardan xor jamoasi tashkil etishga kirishibdi. Biri yoshroq, biri o'rta yosh, biri keksa; bir bo'g'iq ovozli, bir yo'g'on ovozli, bir ingichka ovozli; biri Xorazm, biri Samarqand, biri Qashqadaryo va hokazo poetik maktab vakillaridan xor bo'lib aytish anqoning urug'ini topishdan qiyinligini rahbarga hech kim ayta olmasdi. O'sha tayyorgarlik jarayoni boshlanganda, Norbek Abdullayev kechikib keladi va uni Qodir baxshi yuqoridagidek qochirimli to'rtlik bilan kutib oladi. Qochirim ikkinchi misrada. Talaffuz sal o'zgarsa "Yuzida dog'ning lolasi" bo'ladi. Qay holatda bo'lmasin "lola" so'zi qolaveradi. Lola esa qizil. Ya'ni lola Norbek baxshining yuzidagi katta qizil nor. "To'rtinchi misrani ham shunday bir necha ma'noda qo'llash mumkin. Bu ijrochining ijro mahoratiga bog'liq. Aslida bolaning bolasi bo'lmaydi. Ammo bor. Balki ijodiy ma'nodagi "Balo" (Balo ekansan-falonchi balo ekan degan iboralarni ko'p ishlatamiz), ya'ni zo'r odamning bolasi, ma'nosini bildiradi. Yoxud yana ma'no o'zgartirishga, ma'no ko'chishga bir harfni o'zgartirish bilan erishamiz, ya'ni Bola baxshining balosi". Bizga bir qarashda oddiy, sodda tuyulgan to'rt misrada ma'no evrilishlari ko'p. Ana shu mahorat.

Ayni paytda Norbek baxshi ham o'sha usulda, vaznda, qofiyada badiha yo'lida munosib javob bera oladi. Javobda odob, qadriyat aks etadi. Ya'ni uzoqdan kelgan yaqinlarning salomini yetkazadi. Qodir baxshi Bola baxshini yodga oluvda, Norbek baxshi o'sha yodlagan odam salom aytganidan xabar beradi. Har ikki baxshida nola o'z ma'nosida emas.

Qodir baxshida nola Norbek kuylaganda sozining ohanglari va ovozinining yoqimlilikidan toshlarni, tosh yuraklarni ham eritadi degan keng va chuqur mantiq bo'lsa, Norbek baxshi ishlatgan nola so'zini sog'inch, intizorlik ko'rishga ishtiyoq mujassam. U Bola baxshining sog'inchini Surxondaryo yo Samarqandlikka emas, Qashqadaryolikka yetkazayapti. Dastlabki ma'no respublika baxshilariga, yosh bo'lsa-da, yetakchilik qilayotgan, mehri bilan ularning rahbaridek bo'lib qolgan Qodir baxshi omonligini so'ragandek tuyuladi. Aslida gap baxshilarni nihoyatda qadrlagan, Bola baxshini ko'p bor tinchlantirgan. Qodir baxshining tanilishiga hissa qo'shgan, yordamini ayamagan. Qashqadaryo viloyatining o'sha vaqtdagi birinchi rahbari haqida gap bormoqda. Qodir baxshi buni yaxshi tushundi.

Har ikki baxshi otalariga doston bag'ishlagan. Qodir baxshi badiha yo'lida 70-yillarda "Davrim farzandi" dostonini aytgan bo'lsa, Norbek baxshi "Doston" dostonini 80-yillarda yozgan. Mana, Norbek baxshi dostonidan bir parcha.

Shu og'zaki ijod durin dildan o'tkazib,

Bobolardan meros etib, to bizgacha yetkazib

Yuragida asrab keldi o'nlab doston sirlarin,

Shogirdlarga tortiq qildi dostonchilik kuylarin.

Vatan jupshin baxshining qadrladi xizmatin,

Deb: "O'zbek xalq dostonchisi", e'zozladi izzatin,

Qirq birinchi... o'tgan yillar yetib Vatan boshiga,

Gazandalar chang solmoqchi bo'ldi elning oshiga,

Keksa-yu yosh, er-u ayol yovga qarshi qo'zg'aldi,

Bola baxshi ko'ngillar qatoridan joy oldi.

Ana shu tarzda xalq ogzaki ijodi an'analari asosida emas, Norbek baxshiga xos individual ong, tushuncha, dunyoqarashi natijasi sifatida yozma adabiyotga doir uslubda Bola baxshining hayoti, ijodi, mahorati batafsil yoritiladi.

Qodir baxshi esa otasi haqida yozganda eposning an'analarga rioya qiladi, romantik tasvirni saqlaydi.

O'zbek xalqining ikki dongdor baxshisi Bola baxshi Abdullayev 86 yoshda, Qodir baxshi 49 yoshga kirganda 1985- yil may oyida Xorazm viloyatining Shovot tumanida o'tkazilgan respublika va Markaziy Osiyo baxshi-shoirlarning ko'rik tanlovida so'nggi bor bahslashdilar. To'qsonga yaqinlashgan Bola baxshi hamon keksalikka tan bermas, o'ziga xos shijoat bilan kuyladi. Ayni kuch-

quvvatga to'lgan Qodir baxshining ovozi minglarni lol etdi. Bu har ikki so'z san'atkori uchun katta davrada, baxshilar bahsida so'nggi chiqishlari ekanini o'shanda hech kim bilmas edi.

Har bir baxshining repertuari bilan tanishishga va o'zi bilmasa o'zlashtirishga, cholg'u sozlardagi kuylarni, ijro usulini o'rganishga muntazam harakat qilib yashagan Qodir baxshi Xorazm dostonchiligining ba'zi usullarini ham dadillik bilan muvaffaqiyatli qo'llay oldi.

O'tgan asrning 60-yillari oxirida: "Qodir baxshi elga tanila bordi. To'ylarda, sayllarda, bayramlarda, davralarda sozlar jo'rligida kuylaydigan san'atkorlar bilan bellashishga qaror kildi. Shu maqsadda Xorazm dostonchiligidagi kabi bir necha soz jo'rligida aytishni boshladi. Bu ish oson kechgani yo'q. Dastlab do'mbira ichiga mikrafon o'rnatdi, doirachilar bilan kelishib, doira va do'mbirada kuy mosligiga erishdi. Davrada ilk bora do'mbira va doira hamkorligida Qodir baxshi sho'h termalar, hazil qo'shiq termalar bilan chiqqanda yoshlar junbushga keldi. Tezda keksalar Qodir baxshini nechog'lik ko'p axtarsa yoshlar uni ko'proq tinglashga ishtiyoqmand bo'lib qoldi." Chunki bu tinglovchilar uchun yangi usul, yangi ijro yo'li edi. Ammo baxshi bu yo'ldan to'y-tomoshalarda, yoshlarni qiziqtirish uchungina foydalangan.

Biz Bola baxshi va Qodir baxshi haqida gapirar ekanmiz, har ikki baxshining uchtdan o'g'li baxshichilikda otalari sozini qo'ymay elga tanilganligini, Bola baxshining ikki o'g'li Norbek va Yetmishboy Abdullayev, shuningdek, Qodir baxshining ham ikki farzandi Qahhor va Abdumurod "O'zbekiston xalq baxshisi" degan yuksak faxriy unvonga ega bo'lganliklarini ta'kidlashni lozim topdik. Zero, xalqda maqol bor: "Olmaning tagiga olma tushadi".

Qodir baxshi va Bola baxshi mustahkamlangan dostonchilikda ijodiy hamkorlik, ularning farzandalari tomonidan davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.Ergashev, I.Xushmurodova "Istiqol va folklor" - Qarshi: Nasaf, 2006 -y. B. 78
2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. I jild. — T: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 2000- y. B. 71
3. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. - 2 jild. T: 2001- y. B. 123
4. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. - T: FAN. 1979- y.
5. Ergashev A. 1982 yilgi dala yozuvlari. Shaxsiy arxiv.
6. Otayor. Dunyoga tengdosh xazina. — T: Yozuvchi. 1994 B.52
7. Ergashev A. Qodir baxshi o'tdi denglar. - Qarshi: Nasaf, 2012- y. B.24

UO'K: 902/904

SHULLUKTEPA YOZMA VA ARXEOLOGIK MANBALARDA

D.Omonov, ilmiy xodim, O'zR FA Milliy arxeologiya markazi, Samarqand arxeologiya instituti, Samarqand

Аннотация. Ўзбекистон ҳудудида ўрта асрларда, айниқса, ривожланган ўрта асрларда урбанистик жараёнлар кучайди. Сомонийлар, Қорахонийлар ва Хоразмишоҳлар даврида шаҳарсозлик жадал ривожланди. Ушбу даврдаги Қашқадарё воҳасининг марказларидан бири бўлган Насаф ҳам айнан шу даврда ўз ривожининг чўққисига чиқди. Шулуктепа археологик ёдгорлиги ўрнида мавжуд бўлган Насаф шаҳри ҳақидаги ўз замонасининг ёзма манбалари 3 турга бўлинади. Маҳаллий манбалар деярли бизнинг замонамизгача етиб келмаган. Кейингиси араб географ-сайёҳлари асарлари бўлиб, юқорида келтирилган маҳаллий манбалардан ҳам ўз асарларида фойдаланган. 3 тур таркибини Хитой манбалари ташиқ қилади. Ушбу манбаларда келтирилган маълумотларга кўра Насаф шаҳри ривожланган ўрта асрларда Нахшаб воҳасининг марказий шаҳри бўлиб, Мовороуннаҳрдаги муҳим сиёсий ва иқтисодий марказлардан бири бўлган. Шулуктепада археологик тадқиқотлар XIX асрнинг 80 йилларидан бошланган. Бироқ бу тадқиқотлар ҳаваскорлик даражасида кўтарила олмаган. Шулуктепада расмана қазима ишларини 1946 йилдан С.К. Кабанов бошлаб беради. 1973 йилдан бошлаб эса ЎзФА археология институтининг Б.Д. Кочнев бошчилигидаги экспедицияси кенг кўламдаги тадқиқотларни бошлайди. Археологик тадқиқотлар натижасида Шулуктепа археологик ёдгорлиги ўрнида мавжуд бўлган шаҳар харобалари ўрта аср муаррихлари тилга олган Насаф шаҳри харобалари эканлиги тўла аксини топган. Мақолада ёзма ва археологик маълумотлар асосида Шулуктепадаги шаҳар турар жойлари

ҳақида қисман маълумот бериб ўтилган. Бундан ташқари шаҳарнинг қурулиш давлари ҳамда пайдо бўлиш ва таназзули даври археологик маълумотлар асосида ёритилган.

Калит сўзлар: Қашқадарё, Қариш, Нахшаб, Насаф, Шулуктепа, арк, шаҳристон, рабод, қазималар.

Аннотация. Урбанистические процессы на территории Узбекистана активизировались в средние века, особенно в средние века. При Саманидах, Караханидах и Хорезмишахах бурно развивалось градостроительство. Насаф, один из центров Кашкадарьинского оазиса в то время, также достиг своего расцвета в этот период. Письменные источники того времени о городе Насаф, расположенном на месте археологического памятника Шулуктепа, делятся на 3 типа. Местные источники почти не сохранились до нашего времени. Последние являются трудами арабских географов-путешественников, также использовавших в своих работах упомянутые местные источники. Раунд 3 будет состоять из китайских источников. Согласно этим источникам, Насаф был центральным городом Нахшабского оазиса в развитом средневековье и одним из важных политических и экономических центров Мовороуннахра. Археологические раскопки в Шулуктепе начались в 1980-х годах. Однако эти исследования не поднялись до уровня любителей. Официальные раскопки в Шулуктепе были начаты С.К. Кабановым с 1946 года. В 1973 г. экспедиция Института археологии АН РУз под руководством Б.Д. Кочнева приступила к масштабным исследованиям. Археологические раскопки выявили, что руины города, заменившего археологический памятник Шулуктепа, являются руинами города Насаф, упоминаемого средневековыми историками. В статье дается частичный учет городских поселений Шулуктепа на основе письменных и археологических данных. Кроме того, археологические данные показывают период строительства города, а также период его возникновения и упадка.

Ключевые слова: Кашкадарья, Қариш, Нахшаб, Насаф, Шулуктепа, цитадель, шаҳристан, рабод, раскопки.

Abstract. Urban processes in the territory of Uzbekistan intensified in the Middle Ages, especially in the Middle Ages. During the Samanids, Qarakhanids and Khorezm Shahs, urban planning developed rapidly. Nasaf, one of the centers of the Kashkadarya oasis at that time, also reached its peak during this period. The written sources of the time about the city of Nasaf, which is located on the site of the Shulluktepa archeological monument, are divided into 3 types. Local sources have hardly survived to our time. The latter are the works of Arab geographers-travelers, who also used the above-mentioned local sources in their works. Round 3 will be composed of Chinese sources. According to these sources, Nasaf was the central city of the Nakhshab oasis in the developed Middle Ages and was one of the important political and economic centers in Movorounnahr. Archaeological excavations in Shulluktepa began in the 1980s. However, these studies did not rise to the level of amateurs. The official excavations in Shulluktepa were started in 1946 by S.K. Kabanov. In 1973, an expedition of the Institute of Archeology of the Uzbek Academy of Sciences led by B.D Kochnev began a large-scale study. Archaeological excavations have revealed that the ruins of the city that replaced the Shulluktepa archeological site are the ruins of the city of Nasaf, mentioned by medieval historians. The article provides a partial account of urban settlements in Shulluktepa based on written and archeological data. In addition, archeological data show the period of construction of the city, as well as the period of its emergence and decline.

Key words: Kashkadarya, Karshi, Naxshab, Nasaf, Shulluktepa, citadel, shakhristan, rabad, excavations.

Qashqadaryo vohasi qadimda ikkita ma'muriy hududiy birlikka bo'lingan bo'lib, bular Kesh va Naxshab vohalaridir. Naxshab o'lkasi Janubiy Sug'dda muhim ma'muriy birlik hisoblanib, uning tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Naxshabning dastlabki ma'muriy markazi bugungi kunda "Yerqo'rg'on xarobalari" nomi bilan saqlanib qolgan yodgorlik o'rnida joylashgan. Ushbu yodgorlik o'rnida joylashgan shahar tarixiy manbalarda turlicha nomlangan. Bular: Qalai Naxshab, Nikshapa, Naxshabibolo, Nashebo, Nashebolo va boshqalar [1, 44 b.]. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikriga

ko'ra ushbu shahar miloddan avvalgi IX – VIII asrda vujudga kelgan bo'lib, uning ravnaqi miloddan avvalgi VI – V asrlarga to'g'ri keladi. Ushbu shahar xarobasi bo'lgan Yerqo'rg'on yodgorligi bugungi Qarshi shahridan 10 chaqirim shimoliy qutbda, Qarshi va Koson oralig'ida joylashgan. Naxshab shahri 567-yilda Eftaliylarga qarshi Turk xoqonligi va Sosoniylar ittifoqining kurashi oqibatida vayronaga uchraydi. Natijada Naxshab vohasining markazi VII asr oxiri VIII asrdan boshlab Shulluktepa yodgorligi o'rnidagi shaharga ko'chadi [2, 38-45 b.].

Olimlarning fikriga ko'ra Shulluktepa o'rnidagi shahar xarobasi V – VI asrlarda vujudga kelgan. Ushbu shahar ham dastlabki vaqtlarda Naxshab deb yuritilgan biroq arablarning kirib kelishi bilan Naxshab atamasi Nasafga o'zgargan. Shulluktepa yodgorligi bugungi Qarshi shahridan 10 km janubda joylashgan. Arxeologlar va manbashunos olimlar jamoasi o'rta asrlar mahalliy, arab va xitoy manbalarida keltirib o'tilgan Nasaf shahrini aynan bugungi kun Shulluktepa yodgorligi bilan lokalizatsiya qilmoqdalar.

Dastavval maqolada yozma manbalarga to'xtaladigan bo'lsak, bu shahar yodgorligi haqida o'rta asrlardayoq mukammal asrlar yaratilganligini ko'rishimiz mumkin. Nasaf (Shulluktepa) haqidagi dastlabki yozma manbalarni Xtoy yilnomalarida uchratish mumkin. Masalan Tan shu (Tan sulolasi tarixi)da Nasaf haqida quyidagilar yozilgan: “Nashebo boshqa nomi Kichik Shi, chunki Shi (Kesh)ga tobedir. O'tmishda Tuxolo (Toxariston)ga oid hududda o'rin olgan edi. Sharqda Piyozli (Pomir) tog'lari bilan tutashgan. G'arbda Botsisi (Eron) bilan chegaradosh. Janubda qorli tog'lar, yaylovlar va suvlar bilan o'ralgan[3, 44 b.].

Nasaf to'g'risida IX – X asr arab sayyohlari va jug'roflari Istaxriy, ibn-Xavqal, ibn-Xo'rdobek, Maqduziy va ibn-Rusto asarlari va esdaliklarida ham qimmatli qaydlar saqlanib qolgan.

Arab jug'roflari ichida eng dastlabki ma'lumotlarni qoldirgan Ibn Xordobek Nasafni Samarqandga bo'ysinuvchi shaharlar jumlasiga kiritib Nasafdan xalifalik xazinasiga 90 ming dirxam xiroj tushganligini qayt etgan. Bu xiroj 826-yilda to'langan[4, 34 b.].

Maqduziyda Nasaf to'g'risida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: “Nasafni qimmatli Naxshab deyishadi. Unda buzilib ketgan ko'xandiz (ark) va tekis joyda joylashgan, aholi istiqomat qilayotgan rabot bor. Daryo uni ikkiga ajratgan, uning qirg'og'ida, ko'prik boshida hokim uyi (saroy) joylashgan. Rabotda, bozor atrofida jome masjidi joylashgan. Shaharda ajoyib uzumzorlar va haydaladigan yerlar serob, u katta ko'ngilli, havosi toza. Faqatgina unda suv kam, daryosi esa qurub qoladi.”

Ibn Havqalning “Yo'llar va mamlakatlar” asarida Maqduziy ma'lumotlariga qaraganda sal kengroq ma'lumot berilgan, - “Nasafda buzilgan ark bo'lgan, Najjoriya, Samarqand, Kesh, G'o'bdin kabi to'rtta darvozali rabotga ega shahar bo'lgan. Bu shahar Buxoro – Balx katta yo'lida tekislikda joylashgan. Tog'lar undan ikki manzil narida, Kesh tomonda. Nasaf va Jayxun oralig'i cho'llardan iborat bo'lib, u yerda umuman tog'lar yo'q. Nasafda shahar ichidan oqib o'tadigan yagona daryo bo'lib unga Kesh suvlari quyiladi va daryo u yerdan tekislik tomonga shitob bilan oqadi. Hokim saroyi shu daryo qirg'og'ida, “Ko'prik boshi” deb ataladigan joyda joylashgan. Saroy atrofida turma (zindon bo'lsa kerak) joylashgan. Jome masjidi G'ubdin darvozasi tomonda, bayram tantanalari o'tkaziladigan joy Najjoriya darvozasi to'g'risida shahar ichida joylashgan. Bozorlar hokim saroyi bilan jome masjidi oralig'ida, rabotda joylashgan. Nasaf atrofida ko'plab qishloqlar bo'lib shahar masjididan tashqari ularning ikkitasida jome masjidlari bor. Ulardan biri Bazda, boshqasi (ikkinchisi) Kasbi (Kasbi Nasafdan ham kattaroq bo'lgan. Kasbining Nasafdan katta ekanligi Kasbi xarobalarida KATE (Kesh arxeologiya topografik ekspeditsiyasi)olimlarining olib brogan arxeologik razvedka ishlari mobaynida aniq o'lchovlar yordamida to'la isbotlandi [4, 35 b.]. Nasafga xatto shahardan katta bo'lsa ham jome masjidlariga ega bo'lmagan qishloqlar ham qarashlidir. Uning atrofidagi qishloqlarning aksaryati yog'in-sochinlar yordamida sug'oriladi. Nasafda va uning rustoqlarida yuqorida tilga olingan daryodan boshqa daryo yo'q, lekin u ham ayrim yillari qurub qoladi. Bog'lar va ekinzorlarni sug'oradigan quduqlar ham mavjud. Nasaf rustoqining asosiy qismi hosildor va gullab-yashnagan”.

Nasaf (Shulluktepa) haqida ko'plab mahalliy mualliflar ham malumotlar keltirib o'tgan, biroq bu asarlarning ko'pchiligi bizga qadar yetib kelmaganligini eslab o'tishimiz kerak. Masalan, Abul Xaris Asad ibn Xamuriy al-Varsiniy (927-yilda vafot etgan)ning “Kesh va Nasaf kishilarining raqobatlari to'g'risida kitob” asarlari bevosita Nasaf va Kesh tarixi bilan bog'liq bo'lgan. Mashhur

tarixchi Abul Abbos Jafar ibn Muhammad an-Nasafiy al-Mustafiriy (hijriy 432/ milodiy 1041-yilda vafot etgan)ning ikki jildli “Nasaf va Kesh tarixi” kitobi. Ushbu kitobdan mashhur Marvlik tarixchi va tilshunos as-Somoniyy (1113-1167) o'z asarida keng foydalangan [5, 100 b.]. Lekin bu ikki qimmatli manba ham bizgacha yetib kelmagan.

Bizgacha yetib kelgan asarlar ichida Nasaf to'g'risida ancha keng ma'lumotlar jamlangan asar Abu Said Abdulkarim ibn Muhammad as-Samoniyyning “Kitob al-Ansab” bo'lib unda bevosita Nasaf shahri ichida joylashgan 3 mahalla, 4 ko'cha, 1 rabot, 2 xona, 1 darvoza va 1 burj to'g'risida ma'lumot berilgan. As-Samoniyy Nasaf viloyatida joylashgan 40 qishloq, 1 rustoq va 1 qasr nomlarini ham keltiradi. As-Samoniyyning qayd etishicha, so'fiylik oqimining shayxlaridan biri Abu Abduraxmon Muoz ibn Yoqub an-Nasafiy (Koson qishlog'idan) o'z shaxsiy mablag'i xisobidan 219-yilda (milodiy 834-yilda) Nasafda jome masjidi va uning yonidan rabot bunyod ettirdi. Undan tashqari tahoratxonasi bo'lgan suv manbayi qurdirdi. Bu qurulishlar qurilgan ko'cha avval uning nomi bilan atalib XII asrda zohidlar (darveshlar, tarkidunyochilar) ko'chasi deb xuddi masjid va rabot kabi qayta nomlandi. Nasaflik Abu Nasr Muhammad ibn Yoqub as-Salomiyy (hijriy 430-yilda, milodiy 1039-yilda vafot etgan) rabot devorida o'zining nomi bilan ataluvchi minora – burj as-Salomiyni bunyod ettirdi. As-Samoniyy G'o'bdindan chiqqan Abu Bakr Muhammad ibn al-Xasan al-Go'bubdiniy an-Nasafiy XI asrning birinchi choragida Samarqandda bosh qozi lavozimida ishlaganligi qayd etilgan [5, 127-136 b.].

Nasaf to'g'risidagi ma'lumotlar Narshaxiyyning “Buxoro tarixi” asarida ham uchraydi. Bu asarda u Muqanna qo'zg'alonining markazlaridan biri sifatida tilga olingan, lekin shahar sifatida uning boshqa jihatlari to'g'risida biror-bir ma'lumot berilmagan. Nasaf to'g'risida tarixiy voqealarni hikoya qilishdagina to'xtab o'tgan mualliflardan Tabariyni misol keltirish mumkin. Uning malumotlariga ko'ra Somoniylar davrida (X asrda) Nasaf Turkistonda tarqalgan Shia mafkurasining markazlaridan biri sifatida tilga olingan [6, 253 b.].

Shulluktepa arxeologik yodgorligida dastlabki arxeologik kuzatuv ishlari XIX asrning 80-yillaridan boshlangan. Xususan, Shulluktepaga birinchi bor 1883-yilda yozuvchi V. V. Kristovskiy tashrif buyurgan va kuzatishlar olib brogan[4, 41 b.]. 1885-yilda Shulluktepaga tashrif buyurgan B. N. Litvinov shahar xarobalari haqida ushbu fikrlarini keltirib o'tgan – “Qarshi atrofida arxeologiya va tarix uchun eng qimmatli bo'lgan xaroba Shulluktepa qal'a xarobasi joylashgan. Aholi hozirgacha o'z qurilishlari uchun shu yerdan g'isht olib ketadi, ko'plab uylar, Qarshining mashhur hammomlari mana shu g'ishtlardan qurilgan. Hozir ham Buxoro bozori Shulluktepadan qazib topilgan ajoyibotlar bilan to'la. Ko'pchilik mozayik koshinlarga tushirilgan naqishlar mis idishlarga berilgan tasvirlar bu yerda yashab o'tganlarning yuqori madaniyatidan va nihoyatda nozik dididan dalolat beradi. Ajoyib koshinlar, haykalchalar mis idishlar, tangalar va qabrtoshlar fanga ko'plab yangiliklar va qiziqarli narsalarni bera oladigan serg'ayrat insonni kutmoqda”. Keyinchalik Litvinov bu yerni Nasaf shahri xarobalari ekanligiga amin bo'lgan [4, 209 b.]. Biroq to Sovet ittifoqiga qadar bu yerda olib borilgan harakatlar havaskorlik darajasida bo'lib qoldi, xolos.

Shulluktepada arxeologik qazishmalar sobiq ittifoq davrida qizg'in tarzda olib borilgan. Shulluktepada arxeologik qazishma ishlari 1946-yildan boshlandi. Ushbu yilda S. K. Kabanov arkning pastgi maydonida va shimoliy qismida olib borgan qazishma ishlari natijasida dastlabki moddiy manbalar qo'lga kiritildi [4, 42 b.].

1965-yilda Toshkent Davlat Universiteti tarix fakulteti arxeologiya kafedrasining KATE (Kesh arxeologiya topografik ekspiditsiyasi) olimlari M. Y. Masson boshchiligidagi Qarshi vohasining bir qator yirik yodgorliklarida arxeologik qidiruv ishlarini olib bordilar. Bu guruh tomonidan Qarshi qal'asi, Qalayi Zohaki Maron va jumladan, Shulluktepada olib borilgan tadqiqotlar jarayonida bu shahar xarobalarining rejaları qog'ozga tushurildi, ular to'g'risida tarixiy faktlar to'plandi. Mana shu davrda arkdan 250 metr shimoliy-sharqda strategik shurf qazildi (ushbu shurf olimlar guruhi tomonidan raqamlanmagan) [4, 42 b.].

1972-yildan boshlab Qarshi vohasining Shulluktepa va boshqa o'rta asrlarga mansub yodgorliklarida yangi tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar Akademiyasi arxeologiya institutining R. X. Sulaymonov boshchiligidagi arxeologik ekspiditsiyasi olimlari ish boshladilar. B. D. Kochnev shahristonning to'rtta joyida qazishma ishlari olib bordi va ularning natijalari quydagicha:

1-qazishma. Qazishma maydoni 14 x 2 m bo'lib bu yerda biror-bir imoratning qoldiqlari uchratilmagan. Qazishma jarayonida uy hayvonlarining suyaklari, sopol va pishiq g'isht parchalari uchradi. Qo'lga kiritilgan sopol topilmalar ichida ko'plab sirlangan idishlarning parchalari uchraydi. Ular ko'p rangli, sirosti naqshli sopol idishlar bo'lib, tatqiqotchi ularni XII-XIII asr boshlariga oid deb davrlaydi. Buyumlar ichida bosma naqshli ko'zaning parchasi bo'lib uning qorni odatdagiday yumaloq bo'lmasdan balki ko'pqirralidir. Bu turdagi idish hali Qashqadaryo vohasi va unga qo'shni bo'lgan hududlardagi yodgorliklardan topilmagan.

2-qazishma. Bu qazishma 1-qazishmadan yuz metrlar g'arbda bo'lib 8 x 8 m maydonni egallaydi va chuqurligi 1,30 m. Qazishmaning yuqori qatlamidan juda ko'plab o'choq supalari va xumdon parchalari topilgan. Qazishmadan ko'plab havorang sirli tagi aylana bo'lgan kosalar va sirlanmagan idish bo'laklari ham topilgan. Bulardan tashqari qiriqma naqshli simob ko'zachaning bir bo'laki ham topilgan. Qazishma muallifi B. D. Kochnevning fikricha, bu topilmalar XII asrning ikkinchi yarmi va XIII asr boshlariga oiddir.

4-qazishma. Qazishma 1-qazishmadan 15 m chamasi shimoliy-sharqida joylashgan, uning maydoni 6 x 4 m. Bu qazishmada shahristonning 8 m chamasi chuqurlikdagi madaniy qatlamlari o'rganildi. Natijada shahar shahristonining yuqori qatlamlari XII asr oxiri XIII asr boshlariga tegishli ekanligi, uning quyu qatlamlari V-VI asrlarga oid deb davrlangan. Umuman olganda, 4-qazishmada madaniy qatlamlarni to sof yer qatlamlarigacha o'rganib chiqishga shurfning eng pastki qatlamlarida namlik miqdorining juda yuqori ekanligi xalaqit bergan [7, 38-45 b.].

Kochnev ark hududida ham ikkita joyda qazishmalar olib borgan bo'lib, arkning davrini sopol idishlar va boshqa moddiy buyumlar qoldiqlariga ko'ra taxminiy VII-VIII asrlardan XII-XIII asrlarga qadar deb belgilagan. Uning ark davrini aniq belgilab olmaganiga sabab bo'lgan omil bu ark hududida olib borgan qazishmalar jarayonida yuqori qatlamdan topilgan XV-XVI va XVII-XVIII asrlarga tegishli sirlangan sopol idish parchalarining topilishidir. Bizning taxminimizcha, bu sopol buyumlar qoldiqlari ark hududidan pishgan g'isht izlovchilarning ta'sirida vujudga kelgan bo'lsa kerak. Chunki Kochnevning o'zi ham bu qatlamdan XV-XVI va XVII-XVIII asrlarga oid sirlangan sopol idish parchalari juda kam topilganini qayt etib o'tgan.

1973-yilda B. D. Kochnev tomonidan Shulluktepa shahristonining Qarshi bosh kanali kesib o'tgan qismida ko'plab kuzatishlar, suv yuvib ketgan madaniy qatlamlarda tozalash ishlari olib borildi. Bu ishlar natijasida shahriston tarixiga oid juda muhim ma'lumotlar qo'lga kiritildi. Pastki madaniy qatlamlardan III-IV asrlarga oid sopol idishlarning parchalari ham uchrab turdi va bularga asosan shahriston paydo bo'lmasdan ilgariroq, ya'ni so'ngi antik davrda bu hududda ayrim qishloqlar faoliyat yurgizganligini taxmin qilish mumkin. Manashu qishloqlar keyinchalik Shulluktepa shaharchasining, aniqrog'i Nasaf shahrining shakllanishida boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qilgan bo'lsalar ham ajab emas.

B. D. Kochnev tomonidan Shulluktepa arki va shahristonidan tashqari qazishmalar arkning shimoliy tomonidagi tepalikda ham olib borilgan. Bu yassi tepalikda dastlabki qazishma ishlari olim tomonidan 1973-yilda olib borilgan bo'lib 5x4 metr o'lchamda va chuqurligi 4 metr bo'lgan shurf qazilgan va tepalikning strategiyasi to'g'risida ma'lumotlar olingan. Lekin shurf oxiriga yetkazilmasdan qolgan [7, 14-29 b.].

1987-yilda Shulluktepada qazishma ishlarini A. A. Raimqulov davom ettira boshlaydi. Ushbu yilda olim arkning o'tish joyiga yaqin joylashgan tepalikda (yuqorida tilga olingan arkning shimoliy qismida joylashgan tepalik) B. D. Kochnev tomonidan 1973-yilda solingan 4 metrlik shurfni yana chuqurlashtirdi. Ushbu shurf olim tomonidan yana 3 metr chuqurlashtirildi. Shu tariqa shurfning umumiy chuqurligi 7 metrga yetdi. Qazishma davomida B. D. Kochnev tomonidan qazilgan qismlarda birmuncha tozalash ishlari ham olib borilgan va quydagi ma'lumotlarni ham aniqlashning imkoni tug'ulgan. Qatlamning tagi tekis va qattiq yuzadan iborat ekanligi olim tomonidan qayt etilgan. Bu qatlamning shimolrog'ida chuqurligi 60 sm, 75 diametri 1,30 metr bo'lgan badrab joylashgan bo'lib uning ichi yashilsimon yumshoq tuproq bilan to'la. Bu badrab ham yashilsimon yumshoq tuproq bilan to'la ekanligi aniqlangan. Shurfning shimoliy qismida III yarusda paxsadan qilingan qalinligi 50 sm va saqlanish balandligi ham 50 sm bo'lgan devor joylashgan. Devor shimoldan janubga qarab cho'zilgan.

B. D. Kochnev ma'lumotiga ko'ra, mana shu qatlamlarda XVIII-XIX asrlar sopollari uchragan bo'lib ularning tagidan esa XI-XII asrlarga oid sopol va boshqa moddiy manbalar qo'lga kiritilgan. A. A. Raimqulov nomerlagan madaniy qatlamlarning 2-4- madaniy qatlamlari o'sha XI-XII asrlarga oid bo'lsa kerak deb taxmin qilgan. Lekin shurfni birmuncha kengaytirgan bo'lsada, birorta qo'shimcha topilmalar topilmagan.

Umuman olganda, shurfdan 22 ta qatlamlar o'rganilgan. Ular ichida eng so'ngisi bo'lgan 22-qatlam tagidan qumoq, qattiq kessakli qatlam mavjud bo'lib uning tarkibida biron-bir organik qoldiqlarning nishinasi ko'rinmaydi. Xuddi mana shu tarkibga ega bo'lgan qatlam Yerqo'rg'on shaharchasi mudofaa devorlarining tagidan chiqqan bo'lib 21-qazishmada eng qadimgi ahamoniylar davriga oid shahar devori aynan mana shu qatlam ustiga qurilganligi aniqlangan edi.

Shulluktepa arkiga tutash tepalikda qazilgan ushbu shurfdan arxeologik topilmalar kam topilsada, lekin shahar tarixiga oid juda muhim arxeologik malumotlar qo'lga kiritildi. Bu ma'lumotlarni quyidagicha keltirish mumkin.

Shurfning dastlabki muallifi B.D.Kochnev bu qazishmani 7-qazishma deb raqamlagan bo'lib olimning ma'lumotiga ko'ra bu yerdagi eng yuqori qatlamlar XVIII-XIX asrlarga oid. Ularning tagidan XI-XII asrlarga oid qatlam boshlanadi. Mana shu davrlarni A. A. Raimqulov o'zi tomonidan qatlamlashtirilgan 1-5-qatlamlarga to'g'ri kelsa kerak deb taxmin bildirgan. Lekin bu qatlamlardan olim biron-bir moddiy manba qo'lga kirita olmagan.

1987-yilgi tadqiqotlar davomida A. A. Raimqulov B. D. Kochnev tomonidan arkda solingan 7-shurfdan qazishmalarni oxiriga yetkazdi. Natijada aynan mana shu V-VI asrlarga mansub qalinligi 2 m va balandligi 2,40 m bo'lgan devorning topilishi Shulluktepa shahristonida, aniqrog'i uning arki atrofida V-VI asrlarda ilk bor shahar madaniyati shakllana boshlaganidan dalolat beradi[2, 38-45 b.].

1987-yilda Shulluktepa arkining strategifiyasini o'rganish maqsadida M. H. Isomiddinov boshliq otryad tomonidan Shulluktepa arkida, tepalikning sharqiy yon bag'rida keng qazishma ishlari olib borildi. Ushbu qazishma 8-qazishma deb atalgan. Qazishma natijasida quyidagi ma'lumotlar qo'lga kiritildi.

Arkning yuqori maydonchasida asosan so'ngi o'rta asrlarga – XVIII-XIX asrlarga oid madaniy qatlamlar borligi aniqlandi. Uning ostida esa xom g'ishtlardan nihoyatda mustahkam qilib terilgan maydoncha sahn joylashgan bo'lib, u III yarusning oxirlaridan VI yarusning oxirigacha davom etgan bo'lib qalinligi 1,5 metrdan ortiqroq. Sahn paxsa va g'ishtlar aralashtirilib qurama qilib terilgan. Ya'ni bir qator g'isht terilgan, uning ustidan 15-18 sm qalinlikdagi loy paxsa yotqizilgan.

VII-VIII yaruslarda qalinligi 1 metrdan ortiq bo'lgan qurama terilma aniqlandi. Bu terilma ham g'isht va paxsa aralashtirib terilgan. Mana shu terilmaning ustidan XVIII yarusgacha tuproq oqmasi qoplangan. XVIII yarusning oxirida esa somonli loy bilan suvalgan pol yuzasi tozalangan. Pol tik tushgan sahn chegarasidan boshlanib to tepalikning yon bag'rigacha davom etgan. Qazishma muallifi M. H. Isomiddinovning fikricha, sahning yonida ayvon ham mavjud bo'lgan bo'lib ushbu pol ana shu ayvonning polidir. Sahn yonida polda ikkita joyda kvadrat shakldagi pishiq g'ishtlardan archasimon usulda terilgan terilma tozalangan bo'lib, ular nima maqsadda terilganligi noma'lum.

Shunday qilib Shulluktepa arkidagi qasr 2.5 metr qalinlikdagi paxsadan zinasimon qilib qurilgan sahn ustiga bunyod etilgan bo'lib, ushbu sahning atrofiga ayvon qurilgan, yani ushbu qurilmalardan maksimal darajada foydalanilgan.

Ayvon polidan pastroqda yana bir pol mavjud bo'lib, u tashqariga qarab nishab qilib suvalgan. Poldan pastroqda 2 metr qalinlikda tuproq oqmasi uning tagida esa shibbalangan toza tuproqli tekis maydoncha mavjud. Maydoncha ham tashqariga qarab nishab qilingan bo'lib shibbalangan bu tuproq qatlamining qalinligi 1.5 metr.

Undan pastda esa qandaydir bir binoning (qasr bo'lsa kerak) deyarli yuvilib ketgan tashqi devori topilgan. Bu bino polidan pastda yaxlit paxsa qatlami mavjud.

Shulluktepa arki sharqiy yonbag'rida olib borilgan qazishma ishlari tepalik strategifiyasini o'rganish maqsadida olib borilgan bo'lib natijada yodgorlik tarixiga oid juda muhim arxeologik ma'lumotlar qo'lga kiritildi. Lekin kesma eng quyi qatlamlarigacha davom ettirilmagan. Shunday bo'lsa ham shu narsa oydinlashdiki, Shulluktepa shahar arki qadimgi qasrlar xarobalari ustida bunyod etilgan maxsus sahn ustida qurilgan. Lekin qazishma ishlarida topilgan juda oz miqdordagi sopol

buyumlar parchalari bu yerda aniqlangan madaniy qatlamlarning qay biri aynan qaysi davrlarga mansub ekanligini oydinlashtirishga imkon bermagan bo'lsada pastki qatlamlarda joylashgan binolar ayrim sopol parchalarining xarakterli xususiyatlarini xisobga olgan holda ilk o'rta asrlarda (taxminan IV-VI asrlarda) qurilgan deb taxmin qilish mumkin [8, 122-126 b.].

1988-yildan Shulluktepadagi qazishmalar V. Piren tomonidan davom ettirila boshlandi. Uning tomonidan olib borilgan qazishmalar 10-qizishma deb ataldi. V. Pirenning olib borgan qazishmalar natijasida arkning pastki maydonida temirchilik ustaxonasining qoldiqlari ochib o'rganilgan bo'lib u yerda doira shaklidagi va devorlari erish darajasiga yetgan temirchilar o'chog'i topilgan. Umuman olganda, 1988-yilda ikkita xo'jalikka mansub bo'lgan xonalar majmuasi qazib o'rganilgan bo'lib, bu xo'jaliklar XII asrning ikkinchi yari – XIII asrning boshlariga oid ekanligi ma'lum bo'lgan edi. Ushbu xonalar ichidagi eng katta xona 14-xona bo'lib uning o'lchami 5,95 x 3,60 m. Bu qatlamda ochilgan xonalar devorlarining barchasi paxsadan qurilgan, xonalarining poli esa somonli loy bilan suvalgan. Ushbu xonalar Shulluktepaning so'ngi qurilish davriga mansub hisoblanadi. Bu uy-joy qurilish qoldiqlarining tagida yana bir nechta xonaning qoldiqlari topilgan bo'lib ular ham ikkita xo'jalikka mansub bo'lganlar. Bu xonalar ichida eng kattasi 17-xona bo'lib uning o'lchamlari 5,65 x 6,05 metr. Xonaning janubiy-g'arbiy va janubiy-sharqiy devorlari paxsadan qilingan bo'lsa, shimoliy-sharqiy va shimoliy-g'arbiy devorlari 39x6 sm o'lchamdagi xom g'ishtlardan bunyod etilgan. Ushbu qazishmalardan tashqari V. Piren tomonidan shahar rabotida ham qazishmalar olib borilgan bo'lib qazishmalar natijasida juda ko'plab ishlov berilgan, maxsus burg'u yordamida teshilgan suyaklar na'munalari, sopol va shisha buyum qoldiqlari topilgan [9, 11-23 b.].

Maqolaning xulosa qismida shuni ta'kidlab o'tishimiz kerakki 1970-yillar va 1980-yillarda Shulluktepa arxeologik yodgorligida tadqiqotlar jadal va qizg'in olib borilgan. Biroq mustaqillik yillarida keng yaratib berilgan qulayliklarga qaramasdan ushbu yodgorlikda deyarli tadqiqotlar davom ettirilmagan. Qolaversa, yuqorida tilga olingan olimlar B. D. Kochnev, A. A. Raimqulov, M. H. Isomiddinov, V. Piren va boshqa tadqiqotchi olimlarning say-harakatlari natijasida qo'lga kiritilgan arxeologik ma'lumotlar hanuzgacha biron-bir dissertatsiyada to'laqonli yoritilmagan. Voholanki, Shulluktepa o'rta asrlarda Qashqadaryo vohasining bosh shahri Nasaf ekanligi, uni hozirgi Qarshi shahri paydo bo'lgunga qadar vohada shaharsozlik madaniyatining yaqqol na'munasi ekanligini ta'kidlab o'tdik. Umid qilamizki, kelajakda rivojlangan o'rta asrlar davridagi Naxshab (Nasaf) vohasining shaharsozlik madaniyati va moddiy madaniyatini yoritib berishga qaratilgan tadqiqotlar Shulluktepa arxeologik yodgorligida olib boriladi va ushbu tadqiqotlar natijalari biror bir dissertatsiya mavzusiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ravshanov P., Xushvaqov N. Qashqadaryo tarixiga sayohat. Toshkent: Nash-ot «Ilm-ziyo-zakovat», 2020. B. 219
2. Rayimqulov A. A. Janubiy Sug'dning VIII-XIV asrlar davri tarixiy topografiyasi. Dis... dok. tar. fan. Samarqand, 2018. B. 292.
3. Boboyorov G'. O'zbekiston tarixi (Xrestomatiya). 1-jild.1-kitob. Toshkent: Nash-ot «O'zbekiston» 2014. B. 215-259.
4. Массон М. Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен (Из работ Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (1965-1966 гг.). Ташкент: Изд-во «Фан», 1973. С. 102.
5. Камалиддинов Ш. С. “Китаб ал-Ансаб” Абу Са'да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Сам'ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. Ташкент: Изд-во «УЗБЕКИСТАН» 1993. 376 с.
6. Бартольд В. В. Географический очерк Мавераннахра. Ташкент: Изд-во «Фан», 1963. 253 с.
7. Кочнев Б. Д. Отчет о работах городища Шуллактепа за 1976 г. Архив Института археологии АН РУз, Ф. 3.01, Д. 38. 94 с.
8. Исамиддинов М. Х., Сулейманов Р. Х. Результаты археологического обследования трассы Нижнекаршинского магистрального канала // ИМКУ. Вып. 22. Ташкент: 1988. С. 118-131.
9. Пырен В. Отчет о работах городища Шуллактепа за 1976 г. Архив Института археологии АН РУз, Ф. 3.01, Д. 74. 109 с.

NARSHAXIYNING “BUXORO TARIXI” ASARIDA LEKSIK BIRLIKLARNING LUG‘AVIY IZOHI VA ETIMOLOGIYASI

B.S. Toshboyev, tayanch doktorant, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Buxoro tarixi” asaridagi so‘zlar etimologiyasiga doir qarashlar o‘rganiladi. Tadqiqot ishida biz uchun notanish bo‘lgan so‘zlarning etimologiyasi, tillarga mansubligi va ma’nolarini aniqlashda mumtoz adabiyot namunalari, xususan, tarixiy asarlarning ahamiyati haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Narshaxiy, “Buxoro tarixi”, etimologiya, leksik birliklar, so‘zning lug‘aviy ma’nosi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются взгляды на этимологию слов в произведении «История Бухары». В исследовательской работе рассматривается значение незнакомых слов, языковая принадлежность и классические литературные примеры при определении этимологии, в частности значение исторических произведений.

Ключевые слова: Наршахи, «История Бухары», этимология, лексические единицы, словарное значение слова.

Abstract. This article examines views on the etymology of words in the work "History of Bukhara". The research paper discusses the meaning of unfamiliar words, language affiliation and classic literary examples in determining the etymology, in particular, the importance of historical works.

Key words: Narshakhi, "History of Bukhara", etymology, lexical units, dictionary meaning of the word.

“Buxoro tarixi” asari Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davr va Somoniylar saltanati davrini o‘rganish uchun muhim tarixiy asarlardan sanalib, unda aks ettirilgan ko‘pgina ma’lumotlarni boshqa tarixiy kitoblardan topish mushkul. Ayni shu jihatdan ham, mazkur asar keyingi tarixnomalar uchun tayanch vazifasini bajarib, xalqimiz o‘tmishini o‘rganishda birinchi darajali manbalardan hisoblanib kelgan.

Asar Abu Bakr Muhammad bin Ja’far an-Narshaxiy (899-959) tomonidan arab tilida 943-944 yillarda arab tilida yozilgan bo‘lib, uning asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan.

Qo‘lyozma keyingi davrlarda bir necha marotaba fors-tojik tilida tarjima qilingan bo‘lib, bu tarjimalar orasida Abunasr Ahmad bin Muhammad bin Nasr al-Quboviy (XI asr) ning o‘g‘irgan nusxasi eng sahih va qadimiy manba hisoblanadi. Quboviy tomonidan “Buxoro tarixi”ni fors-tojik tiliga o‘g‘irilishi 1128 yilga to‘g‘ri kelib, buning sabablarini muallif quyidagicha izohlaydi: “...Ko‘pchilik kishilar arab tilida yozilgan kitobni o‘qishga rag‘bat ko‘rgazmaganliklari sababli, do‘stlarim mendan u kitobni fors tiliga tarjima qilishni iltimos qildilar. Men iltimosni qabul qildim” [4.13].

Manba Buxoro shahrining bunyod etilishi tarixidan to Somoniylar hukmronligi paytigacha bo‘lgan davrlarni o‘z ichiga oladi. Quboviy tarjima jarayonida birmuncha o‘zgartirishlarga qo‘l urgan bo‘lib, ayrim voqealarning qisqartirilishi, Narshaxiy hayotidan keyingi voqealarni qo‘shimcha qilish, keyingi davrlarda yozilgan “Xazoyin ul-ulum” (XI asr), “Axbori Muqanna” (bizgacha etib kelmagan) kabi tarixiy asarlardagi ma’lumotlardan misol keltirish va boshqalar shular jumlasidandir.

Asar matni kotiblar tomonidan ham bir qator tahrir va o‘zgartirishlarga uchragan bo‘lsada, barcha nusxalarda uning muallifi sifatida Narshaxiyning ismi saqlanib qolgan. Kitob muallif tomonidan nomlanmagan, yoki asl nusxa qatorida uning nomi ham oradan yo‘qolgan. Kotiblar tomonidan “Ta’rix Narshaxi” (“Narshaxiy tarixi”), “Ta’rix Buxoro” (“Buxoro tarixi”), “Ta’rix mazoroti Buxoro” (“Buxoro mazorlari tarixi”), “Tahqiqi viloyati Buxoro” (“Buxoro viloyatining haqiqati”), “Tahqiq ul-viloyat” (“Viloyat haqiqati”), “Axbori Buxoro” (“Buxoro haqida xabarlar”) va boshqa ismlar bilan nomlangan.

Bizgacha “Buxoro tarixi”ning bir necha qo‘lyozma nusxalari yetib kelgan bo‘lib, ular dunyoning turli kutubxonalarida saqlanib kelinmoqda. Asar so‘nggi yillarda tojik, fors, o‘zbek, rus, ingliz, nemis, fransuz va boshqa tillarda tarjima va nashr qilingan.

“Buxoro tarixi” tarix ilmining qimmatli xazinasini bo‘lishi bilan birga boshqa ilmlarga doir ko‘plab ma‘lumotlarni o‘zida qamrab olgan. Jumladan, asardan tilshunoslik sohasiga doir muhim dalillarni qo‘lga kiritish mumkin. Xususan, muallif bir necha so‘z va iboralarning lug‘aviy izohi, kelib chiqish tarixi va fonetik o‘zgarishlari haqida o‘z qarashlarini bildirib o‘tgan. Shu jihatdan, uning qarashlari tilshunoslik ilmining diqqatga sazovor ma‘lumotlari sifatida xizmat qiladi.

Narshaxiyni toponimlar (joy nomlari) ning qadimgi variantlari, ijtimoiy va siyosiy hayotga doir ayrim terminlar va shaxs nomlarining lug‘aviy hamda etimologik izohidagi qarashlari e‘tiborni o‘ziga jalb etadigan bo‘lib, muarrix bildirib o‘tgan dalillar boshqa asarlarda, hattoki, izohli lug‘atlarda uchramaydi.

“Buxoro tarixi”dagi Buxoro shahrining qadimgi nomlari xususidagi qimmatli ma‘lumotga qaraydigan bo‘lsak ham, muallif bu borada mazkur shaharning boshqa asarlarda uchramaydigan Numijkat, Bumiskat, “Madinat-us-sufriya”, “Madinat-ut-tujjor”, Foxira nomlari bo‘lganini zikr etib, “Xurosondagi hech bir shaharda buncha nom yo‘q” [3.22] deb ta’kidlab o‘tadi. Shuningdek, tarixnoma Buxoroning “qubbat-ul-islom” unvoni haqida ma‘lumot beruvchi birinchi darajali va yagona tarixiy manbadir. Narshaxiy shaharning ushbu sharaflil unvonga sazovor bo‘lish sabablari va tarixini bayon qilib Buxoro Xoja imom Abuhafs Kabir Boxoriy (vafoti 832-yil) sabab “qubbat ul-islom” nom olganligini ta’kidlaydi: “...va u Buxoroning matoxirlari jumlasidandir, ham zohid edi, ham olim. Va Buxoro u sababli qubbat-ul-islom bo‘lgan”[3.49].

Biz “qubba” so‘zining izohi va “qubbat-ul-islom” unvoni haqida turli manbalarga murojaat qilganimizda, Balx va Basra shaharlariga nisbatan ushbu sharaflil unvon berilganiga duch keldik. Buxoroning mazkur unvon bilan ta’riflanishi keyingi muarrix va lug‘atshunoslar e‘tiboridan chetda qolgan. “Buxoro tarixi” asari esa, Buxoroning islom tamadduni tarixida bunday sho‘hrati haqida ma‘lumot beruvchi yagona tarixiy manbadir.

Ta’kidlaganimizdek, muallif asarda bir qancha joy nomlarining lug‘aviy ma’nosi, nomlanish tarixi va sabablari haqida to‘xtalib o‘tadi. Shulardan biri Hamukat manzilgohidir. Tarixchi bu so‘z xususida aniq lingvistik tahlil taqdim etadi. Uning izohiga ko‘ra, “Hamuk” atoli shaxs otidir, “kat” (boshqa shakllari: “kand”, “kent”) “shaharcha”, “odamlar yashaydigan manzil”, “katta qishloq” ma’nolarini bildiradi.

Yana Narshaxiyni “hamuk” so‘zining ma’nosi haqidagi dalillaridan Buxoro sug‘diy tiliga mansub ushbu so‘z lug‘aviy jihatdan “gavhar” (“marvarid”) ma’nosini anglatishini bilib olishimiz mumkin. Mazkur so‘z boshqa izohli lug‘atnomalarda uchramasligini inobatga olsak, biz qadimgi Buxoro sug‘diy tilining lug‘at boyligidagi yangi so‘z haqida ma‘lumotga ega bo‘lamiz.

Hamukat shahrining nomlanish tarixiga e‘tibor beradigan bo‘lsak, u shaxs nomiga qo‘yilganligi bois “Hamukning shahri” ma’nosini anglatishi, lug‘aviy ma’nosi bo‘lgan “marvarid shahar” ma’nosidan kelib chiqmagani muarrix tomonidan ta’kidlanadi. Shuningdek, shahar ta’rifini bayon etish jarayonida so‘zning ma’nosi va xalq tilida “falonchi gavhar odam” (hozirgi tildagi “falonchi tilla odam”) iborasini ham izohlab o‘tadi: “... va u shaharni Hamukat deb atadilar, shu uchunki, u yerdan (Buxorodan) ketgan toifadan bo‘lmish bir katta dehqonning ismi Hamuk edi. Va “Hamuk” deb Buxoro tilida gavhar (marvarid)ga aytiladi va “kat” shahar demakdir, ya’ni Hamukning shahri. Buxoro tilida katta (buyuk, ulug‘) odamni “hamuk”, ya’ni falonchi gavhar deyilar” [3. 11].

Hamukat shahri haqida boshqa manbalarda ham ma‘lumotlar mavjud va ko‘pgina tarixchi va geograf olimlar bu borada Narshaxiyni ma‘lumotlariga tayanadilar. Jumladan, arab geograf olimi Al-Muqaddasiy ma‘lumotlarida shahar “Jamukat” shaklida tilga keltiriladi, ya’ni arab tiliga o‘girish jarayonida so‘z fonetik o‘zgarishga uchragan.

Aslida Hamukat so‘zining yasashida ham fonetik hodisa yuz bergan bo‘lib, “Hamuk” va “kat” so‘zlarining qo‘shilishi natijasida bitta “k” undoshi talaffuz va yozuvdan tushib qolgan.

Buxoro ko‘pgina tarixiy manzillari bilan ma’rufdir. Shunday mashhur joy nomlaridan biri Jo‘yi Mo‘liyon (Mo‘liyon arig‘i)dir. Ariqning ta’rifi haqida malikush-shuaro Abuabdullo Ro’dakiyni “Bo‘yi jo‘yi Mo‘liyon” (“Mo‘liyon arig‘i ifori”) qasidasidagi tavsiflar va ushbu tavsiflardan Buxoro

amirining hayratlanishi va ta'sirlangani voqeasi bayoni kifoyadir, ammo uning nomlanish sabablari va tarixi haqida "Buxoro tarixi" asaridan boshqa manbalarda biror qanoatlanadigan ma'lumot uchramaydi.

Narshaxiy bu joy tarixi xususida dalil keltirib aytadiki, Amir Ismoil Somoniy ozod qilgan qullari va askarlari uchun, xususan, otasining sevimli xizmatkoti Simo-ul-Kabir uchun u joylarni obod qilib berdi: "Bir kuni amir Ismoil Buxoro hisoridan Jo'yi Mo'liyonga qarab turganida, uning yonida otasining mavlosi Simo-ul-Kabir (Ulug' siymo) turgan edi. Amir Ismoil uni juda do'st tutar va yaxshi ko'rar edi, unga qarab: "Bir vaqti kelsa-da, Xudoyi taolo biror sabab tug'dirib, bu yerlarni sizlar uchun sotib olsam va menga umr bersa-da, bu yerlar sizlarniki bo'lganini ko'rsam, chunki bu yerlar Buxoroning barcha yerlaridan qiymatliroq, yaxshiroq va xush havoroqdir" - dedi. Xudoyi taolo nasib etib amir Ismoil u yerlarni hammasini sotib olib, mavoliylarga berdi va nihoyat, u yerlar "Jo'yi Mavoliyon" deb ataldi, ko'pchilik xalq esa, uni Jo'yi mo'liyon, deydilar" [4.32].

"Mavoliyon" so'zi va uning ildizi bo'lgan "mavlo" so'zi arab tiliga mansub bo'lib, lug'aviy jihatdan ham "ega, boshliq, boy" va ham "ozod qilingan qul" ma'nolarini beradi. "Farhangi zaboni tojiki" (Tojik tili lug'ati) lug'atnomasida "mavlo" so'zi quyidagicha izohlangan:

"Mavlo a. (arabcha) مولى // مولا

1. boshliq, ega, mulkdor.
2. qul, xizmatkor, askar; ozod qilingan qul.
3. yaqin qarindosh, qarindosh" [9.1-jild. 614].

Jo'yi Mo'liyon joy nomining vujudga kelishiga so'zning "ozod qilingan qul" ma'nosi asos bo'lgan. Narshaxiy ta'kidlaganidek, "mo'liyon" so'zi "mavoliyon" ("mavlo"ning ko'pligi) so'zining xalq tilida o'zgargan shaklidir. Jo'yi Mo'liyon boshda so'z birikmasi shaklida bo'lib, keyinchalik joy nomini ifodalovchi atoqli otga aylangan va qo'shma so'z shaklini olgan.

Etimologiyasi "Buxoro tarixi"da keltirib o'tilgan yana bir joy nomi Buxoroning hozirgi Shofirkon tumani tarixi bilan bog'liqdir. Narshaxiy keltirgan dalilga ko'ra, Shofirkon tarixi ming yillikdan oshadi. Shopur ismli sasoniy shahzoda otasi Xusrav I (arabchada Kisro)ga achchiq qilib, Buxoro hududiga keladi. Buxorxudot uni yaxshi kutib oladi va keyinchalik, Shopur so'roviga ko'ra unga yayovzor bo'lgan bir joyni beradi. Shopur u yerlarga anhor qazdirib kelib obod qiladi. Bu anhor va uning atrofi uning nomi bilan ataladigan bo'lib, fors-tojik tilida "Shopur anhuri" ma'nosini beradigan joy nomi vujudga keladi: "Buxorxudot bu mavzeni unga berdi. Bu Shopur katta ariq qazdirdi va o'z nomi bilan, ya'ni Shopurkom deb atadi" [3.30].

Muarrix so'zning aslida Shopurkom shaklida bo'lgani, muallif zamoniga kelib Shofurkom shaklida aytilishini qayd etib o'tadi: "...Shopurkom anhoridir va xalq ommasi Shofurkom deydilar"[3.29].

Hozirgi Shofirkon tumani nomi o'z tarixida birmuncha fonetik o'zgarishlarni boshdan o'tkazgan. Aslida, Shopurkom bo'lgan bu joy nomi tarkibidagi "p" tovushi talaffuz jihatidan yaqin bo'lgan "f" tovushi bilan o'rin almashib, Narshaxiy yashagan davrgacha xalq tilida Shofurkom talaffuzi shakliga kelgan. Keyingi davrlarda Shopur (Shofur) asosidagi "u" unlisi "i" unlisi bilan, -kom so'zidagi "m" undoshi "n" undoshiga o'zgargan va bugungi Shofirkon shakliga kelgan. "Kom" asosi "kon" shaklida talaffuz qilinishi natijasida ma'noviy jihatdan o'zgarib, fors-tojik tilida "maqsad, orzu, niyat, xohish, istak, iltimos" ma'nolaridan arabcha "makon" so'zining qisqartmasi shaklini olib, joy-makon ma'nosini ifodalovchi qo'shimcha shaklida talaffuz qilingan va tushunilgan.

Bu o'zgarishlar XX asrga kelib rus tilidan o'zlashgan "shofyor" so'zining umumxalq tilidagi "shofir" shakli bilan omonimlik xususiyati kasb etib, Shofirkon so'zi xalq ommaviy tasavvurida "haydovchilar ko'p joy" mazmunini anglanadigan holatlarga ham duch kelinadi.

Yuqoridagi tahlillardan anglash mumkinki, Narshaxiy zamonida Shopurkom bo'lgan va hozirda Shofirkon shaklini olgan joy nomi fonetik jihatdan o'zgargani qatorida aslida "Shupur tilagi" ma'nosidan "Shopur manzilgohi" va umumxalq tilida "haydovchilar ko'p bo'ladigan joy" ma'nolarida tushunilgan. So'zning kelib chiqishi va ma'nolarini o'rganish, uning haqiqatini anglashda nechog'lik ahamiyatli ekani, tilshunoslikning etimologiya sohasi so'z mohiyatini anglashda qanchalik muhimligini mazkur so'z misolida yaqqol ko'ramiz.

Shofirkon (Shopurkom) so'zining etimologiyasi va tarixi haqida S. Muxtor va K. Bobomurodov "Shofirkon tarixi", Abdulla Rahmon "Shofirkon yulduzlari" va Suyun Qorayev "Toponimika" asarlarida Narshaxiy ma'lumotlarini ilmiy asos sifatida qabul qilib, o'zlarining ba'zi xulosalarini qo'shimcha qilishgan. Jumladan, S. Qorayev bu haqda shunday yozadi: "Narshaxiyning Shopurkom arig'i etimologiyasi to'g'risida aytgan rivoyati olimlar tomonidan to'la qabul qilingan" [7.299].

Shuningdek, mazkur muallif so'zning ikkinchi qismi bo'lgan "kom" atamasi haqida quyidagicha xulosalarini bayon qiladi: "Kom atamasi qadimdan Buxoro atrofida iste'molda bo'lgan va hozir ham anchagina geografik nomlar tarkibida uchraydi: **Komi Zar, Komi Akka** (Zarafshonning bir nomi), **Haramkom** va hokazo"[7.45].

Narshaxiy Shopurkom toponimining shaxs nomidan kelib chiqqanini bayon etish bilan bir qatorda Shopur atoli shaxs otini ham ma'noviy jihatdan izohlab o'tishni e'tibordan chetda qoldirmaydi. U Shopur otini "shoh" va "pur" kabi tarkibiy qismlardan tashkil topganini va "podshohning o'g'li" degan ma'noni anglatishini ham qayd qiladi: "Uning nomi Shopur edi va pur fors tilida "o'g'il" demoqdir"[3.29].

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, Shopurkom (Shofirkon) so'zining kelib chiqishi "sho" (aslida shoh) va "pur" asoslariga bog'liq bo'lmay, Shopur atoli shaxs otidan kelib chiqqan.

Shunday qilib, Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asari leksik birliklar etimologiyasini aniqlashda muhim tarixiy va ilmiy manbalardan sanaladi. Asarda biz uchun qiziqarli va shu bilan bir qatorda notanish bo'lgan qadimgi toponimlar, antroponimlar, xalqning iqtisodiy-madaniy hayotiga doir bir qancha so'z va so'z birikmalari tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Muarrixning bu tahlillari ham ilmiy asoslanganligidan hamda yagona va notakrorlik jihatidan e'tiborga molikdir. Muallifning leksik birliklar etimologiyasiga doir qarashlari kelgusi davrlar lug'atshunoslik ilmining rivojiga munosib hissa qo'shgan va bugungi kundagi so'zlar tarixi bilan bog'liq tadqiqotlarda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Gardeziy A. Zaynu-l-axbor. – Dushanbe.: Buxoro, 2014 y.
2. Hudud-ul-olam (mullifi noma'lum). – Dushanbe.: Buxoro, 2014 y.
3. Narshaxiy. Ta'rixi Buxoro – Dushanbe.: Donish, 1979 y.
4. Narshaxiy. Buxoro tarixi. (o'zbek tilidagi tarjimasi) – Toshkent.: Fan, 1966 y.
5. Nazarzoda S., Sanginov A. va digaron. Farhangi tafsirii zaboni tojiki. 1-2-jild. – Dushanbe: Pajo'hishgohi zabon va adabiyot ba nomi Ro'daki, 2008 y.
6. Rastorgueva S.V., Edelman D.I. Etimologicheskii slovar iranskix yazikov. 1-6-tomlar. – Moskva.: Vostochnaya literatura, 2000-2015 y.
7. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006 y.
8. Zehniy T. Az tarixi leksikai zaboni tojiki (Tojik tili leksikasi tarixidan). – Dushanbe.: Donish, 1987 y.
9. Zehniy T., Kapranov A. va digaron. Farhangi zaboni tojiki. 1-2-jild. – Moskva: Sovetskaya ensiklopediya, 1969 y.
10. G'afurov B. Tojikon. 1-2-kitob. – Dushanbe, 2008 y.
11. G'iyosuddin M. G'iyos-ul-lugot. 1-2-jildlar. – Dushanbe.: Adib, 1987, 1988 y.

УЎК 93/94

XX АСР БОШЛАРИДА ҚОРАҚАЛПОҚЛАР ТУРМУШ ТАРЗИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

А.А. Абдуллаева, ўқитувчи, Нукус Давлат Педагогика Институтини, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада XX аср бошларида Жанубий Оролбўйи қорақалпоқлари турмуш тарзига оид маълумотлар ўрганилган. Худудда пахта, йирик қора мол, гўшт, сут, сариёғ маҳсулотлари етиштирилган. Қорақалпоқ уруғларининг таркиби ва уларнинг ҳудудий жойлашувига эътибор қаратилган. Ердан фойдаланиш усуллари, ўсимликлар дунёси масалалари ўрганилган. Телефон, телеграф тизими ишга тушганлиги, оила-никоҳ, васийлик муносабатлари, бошқарув тизимидаги ўзгаришлар қабилага аҳамият берилган.

Калит сўзлар: XX аср бошлари, Жанубий Оролбўйи, қорақалпоқлар, уруғ, телефон, телеграф, тизим, оила-никоҳ, бошқарув.

Аннотация. В данной статье изучены сведения об образе жизни каракалпаков Южного Приаралья в начале XX века. Они выращивали хлопок, крупный рогатый скот, мясо, молоко, маслопродукты. Уделено внимание составу каракалпакских семян и их территориальному расположению. Изучаются приемы землепользования, вопросы различных растений. Большое значение придается внедрению телефонно-телеграфной системы, семейно-брачных, опекунских отношений, изменениям в системе управления.

Ключевые слова: начало XX века, Южное Приаралье, каракалпаки, род, телефон, телеграф, система, семейно-брачный союз, управление.

Abstract. In this article, information about the lifestyle of the Karakalpaks of the southern Aral Sea region at the beginning of the 20th century was studied. They grew cotton, cattle, meat, milk, and oil products. Attention is paid to the composition of the Karakalpak seeds and their territorial location. Land use techniques, issues of various plants are being studied. Great importance is attached to the introduction of the telephone and telegraph system, family and marriage, guardian relations, and changes in the management system.

Key words: beginning of the 20th century, Southern Urals, Karakalpaks, clan, telephone, telegraph, system, family and marriage union, management.

XX аср бошларида Жанубий Оролбўйи, яъни Амударёнинг ўнг соҳилида ташкил этилган Амударё округида, кейинчалик бўлимида, ижтимоий-сиёсий, иктисодий соҳаларда XIX асрнинг сўнгги чорагига нисбатан туб ўзгаришлар юз берди. Юз берган ўзгаришларни ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий соҳада ҳам кузатиш мумкин. Рус тузем мактаблари, училищелар, рус суд тизими каби янгиликлар кириб кела бошлади. Бўлим участкаларга бўлиб бошқарилди, завод фабрикалар қурила бошланди.

Туркистон Бош штабидан полковник В.Лобачевский[1] Хиванинг бошқарув тизими, унга тегишли ҳудудлар ҳақида, аҳоли сони, уруғлар таркиби, об ҳавоси, ўсимлик дунёсигача бўлган маълумотларни берган. Жанубий Оролбўйи, яъни, хусусан, Амударё бўлимида, унинг участкалари, рус суд тизими, маҳаллий судлар ҳақида ёзиш билан бирга, Амударё ҳудудининг тўлиқ картасини тайёрлаган.

Мунтазам равишда ҳисоб-китоб ишлари олиб борилган. Қамоқхоналар қурилишига эътибор кучайтирилган. Маънавий, маърифий тадбирлар ташкил этилган. Бундай тадбирлар ўз навбатида ўлка халқини нафақат сиёсий, иктисодий, балки маънавий томондан ҳам қамқоғини кучайтирган.

1911-1913 йиллари «Сирдарё вилояти обзорлари»да[2] берилган маълумотларга қараганда, Амударё бўлимида қорақўл етиштириш 1900 йил 75минг бош бўлган бўлса, 1911 йил уларнинг сони 82,3 минг бошга етган.. Йирик қора мол етиштириш 1902 йил 74,5 минг бўлган бўлса, 1913 йил 85,7 бошга етган. Гўшт ва сут, сариеғ маҳсулотлари етиштиришга алоҳида эътибор қаратилганлигини кўрамыз.

«Амударё бўлимини ўрганиш бўйича Материалларда...» (Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области)[3] айтилишича, ўтроқ аҳоли Дауқарада 9,4; Чимбойда 20,74; Талдикда 8,7; Шўрохонда 37,4 ни ташкил этган. Кўчманчи-чорвадорлар эса Қизилқум чўлларида яшаган ва улар 0,15 фоизни ташкил этган. Бир квадрат км.га 1,83 нафар одамдан тўғри келган. Энг зич-қалин аҳоли қатлами Шўрохон ҳудудига тўғри келган ва 50-60 одамни ташкил қилган. Қизилқум ва Устюртда 0,16 нафарни ташкил қилган[4].

Шунингдек, «Материалларда...» юқорида кўрсатилган йилларда, Ўн тўрт уруғнинг қабилалари - Қитай 4655, Қипчоқ 1844, Кенегес 1471, Манғит 2149 нафарни, Қўнғирот бўлимига тегишли қабилалар - Шулук 4953, Ашамайли 347, Болғали 431, Қандакли 787, Қорамўйин 511, Қиёт 32, Қолдаўли 1633, Қўштамғали 645, Муйтен 547 нафарни, Жаунғир бўлимига тегишли уруғлар – Баймақли 570, Қазаяқли (0), Теристамғали 174, Тиекли 31, уйғурлар 119, Ирғақли 426 нафарни ташкил этган.

Махсус тўпламлардан ҳисобланган «Краткий обзор...»да[5] ёзилишича, мустамлака маъмурлари мазкур ҳудудда айрим агротехник ишларни ҳам амалга оширган. Масалан, 1912

йил пахта етиштириш бўйича Тажриба майдони (участкаси) ташкил этилган. 1913 йил эса, пахта етиштириш бўйича участка тажриба майдони яратилган. 1912 йил Чимбойда қишлоқ хўжалиги машиналарини вақтинча фойдаланишга берадиган «Ижара жойи» ҳам ташкил этилган.

С.К.Кондрашев[6] ўзининг суғориш ва ердан фойдаланишга бағишланган асарида, ўлка аҳолисининг ердан фойдаланиши анча-мунча назоратга олингани, фойдаланилаётган ернинг майдонлари ўлчаб чиқилганлиги, экилаётган ва ҳосил олинаётган усимликларнинг сони, кўлами ҳисобга олина бошлаганини кўрамыз.

1915 йил нашр этилган Амударёнинг ўнг соҳили, айнан Амударё бўлимидаги кўчманчи ва ўтроқ аҳолининг турмуш тарзи ва уларнинг ердан фойдаланишига бағишланган ва махсус чоп этилган «Материалларда...»да[7] айтилишича, ўлкани ўрганиш 1912-1913 йилларда ҳам давом этган. Ушбу фикрнинг тўғрилигини О.Шкапский асарлари ҳам тасдиқлайди. Унинг айтишича[8], 1912-1913 йилларда Амударё бўлимининг жанубий қисмида, хусусан, Шўроҳон участкасида ердан фойдаланиш анча йўлга қўйилганини кўриш мумкин. Ушбу ҳудудларга асосан қовун мҳсулотлари экилган.

Ўлкани забт этиш давом этган. Буни полковник В.Лобочевскийнинг «Ҳарбий статистик...» ҳужжатларидан[9] ҳам билиш мумкин. Россия империяси ҳарбий бошқармаси ва идорасининг ҳарбий қисмидан Петро – Александровскка турли вазифаларни амалга ошира оладиган ҳарбийлар келтирилган.

Полковник В.Лобочевский Петро-Александровск ва Чоржўй, Петро-Александровск ва янги Урганч орасида телеграф, Петро-Александровск ва Дарған ота Оролиғида эса, телефон тизими ишга тушганлигини ҳам эътибордан четда қолдирмаган. Шунингдек, бўлис бошлиқлари овул оқсоқоллари уч йилга маҳаллий аҳоли томонидан бўлис съездларида сайланганлиги ва Аму-Дарё бўлими бошлиғи томонидан тасдиқланганлигига ҳам эътибор қаратган[10].

Бундан шуни кўриш мумкинки, участкаларга ажратишга эътибор кучайган. В.Лобочевский ўтроқ ҳаёт кечираётган Шўроҳон участкаси бўйича назорат ортганлигини айтади[11]. Шунингдек, ушбу ҳужжатлар таҳлили ҳудудга эътибор ва назоратнинг кучайганлиги, уларнинг амалга оширилиши эса, ижро интизоми даражасини кўрсатади.

Участка приставлари генерал губернатор томонидан тайинланган. Бўлис бошлиқлари овул оқсоқоллари уч йилга маҳаллий аҳоли томонидан бўлис съездларида сайланган ва Амударё бўлими бошлиғи томонидан тасдиқланган[12].

Н.С.Лыкошин[13] суд тизими, маҳаллий аҳолининг халқ судларини ислоҳот қилиш, уларни рус судлари билан алмаштириш кераклиги, шу билан бирга, русларнинг маъмурий соҳада олиб бораётган ишлари, диний урф-одатлари, мусулмон билими энциклопедияси адабиёт, санъат ва бошқалар ҳақида маълумотлар берган.

Россия империяси Адлия вазири Н.Муравьевнинг[14] «Адлия вазирлигининг 1894–1904 йиллардаги фаолияти ҳақида»ги маърузаларида ҳам ўлкадаги суд-ҳуқуқ тизимидаги аҳвол, уни ислоҳ қилиш, судда оила-никоҳ масалаларининг ечилиши кабилар масаласи ўрганилган.

Генерал С.Духовской[15] эса, Туркистондаги ислом дини масалаларига аҳамият берган. К.К.Пален[16] ўзининг бир қатор ҳисоботларида маъмурий қурилишдан тортиб, ҳуқуқ-тартибот соҳаси, аҳолининг туғилиши, ўлиши ва табиий ривожланиши ҳақидаги маълумотлар, ер ости ва ер усти бойликлари, ердан фойдаланиш усуллари, солиқ тизими, Петро-Александровскда қурилган қамоқхоналардаги аҳвол, маҳбуслар таркиби кабилар ҳақида таҳлилий маълумотлар тайёрлаган.

Туркистон Бош штабидан полковник В.Лобачевский[17] Хиванинг бошқарув тизими, унга тегишли ҳудудлар ҳақида, аҳоли сони, уруғлар таркиби, об-ҳавоси, ўсимлик дунёсигача бўлган маълумотларни берган. Амударё бўлими, унинг участкалари, рус суд тизими, маҳаллий судлар ҳақида ёзишмалар билан бирга, Амударё ҳудудининг тўлиқ харитасини тайёрлаган.

1916 йил Амударё бўлимида подшо сиёсатига қарши халқ қўзғолони бўлиб ўтган. Сабаби, 1916 йил 25 июнда император Николай II томонидан эълон қилинган «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий

алоқа йўллари куриш ишларига, шунингдек, давлат мудрофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида»ги фармони ижросига қарши Амударё бўлимида кўзғолон юз берган.

Мана шу кўзғолондан кейин Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом қайта қабул қилинганлигини кўриш мумкин. 1916 йилги «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом»да[18], Сирдарё ҳарбий губернаторига нафақат Амударё бўлими бошлиғининг ёрдамчисини, балки бўлимга тегишли штат асосида барча лавозимларга тегишли одамларни тайинлаш ваколати берилди.

Шунингдек, 1916 йилги «Низом»нинг Иккинчи бўлими айнан Амударё бўлимини бошқаришга бағишланган. Болага Васийлик масаласи қишлоқ, овул йиғини ёки вафот этган одамнинг қариндошлари томонидан тайинланиши каби ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган.

Шундай қилиб, XX асрнинг бошларида Жанубий Оролбўйи қорақалпоқларининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳолати рус маъмурлари томонидан ҳар томонлама ўрганилган. Буларнинг барчаси метрополия манфаатларини кўзлаб амалга оширилган. Хива хонлигига нисбатан тубдан фарқ қилувчи бошқарув тартиблари ўрнатилган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Лобачевский В. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Составитель генерального штаба полковник В.Лобачевский. Под редакцией Окрудного ген.-Квартирмейстера генерала-майора Федяй. Изд. Штаба Туркестанского военного округа. Т. 1912. Общ.120 с.

2. Обзор Сырдарьинской области. За 1911. –Т.: Электр-типография при канцелярии Туркестанского генерал губернатора, 1913. – С. 60-65; Обзор Сырдарьинской области. За 1913. –Т.: Электр-типография при канцелярии Туркестанского генерал губернатора, 1916. – С. 38-46.

3. Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. Вып. I,II. Ташкент. 1915. – С. 128-129.

4. Там же. –С. 145.

5. Краткий обзор деятельности правительственной агрономической организации в Сибири и Туркестане в 1912 году. СПб. 1914. –С. 379, 384.

6. Кондрашев С.К. Орашаемое хозяйство и водопользование Хивинского оазиса. М. 1916.

7. Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и землепользования в Амударьинском отделе Сырдарьинской области. Вып. I,II. Ташкент. 1915.

8. Шкапский О.А. Земледелие и землевладение на Шураханском участке Амударьинского отдела; Ч.И. Габбин. Кустарные промыслы. Производство арб. // Сборник материалов для статистики Амударьинской области. Издание Сырдарьинского областного статистического комитета. – Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1900. – С. 192-193; Он же. Амударьинские очерки. К аграрному вопросу на Нижней Амударьи. Т. 1900. –С. 68.

9. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Составитель генерального штаба полковник В.Лобачевский. Издания штаба Туркестанского военного округа.Т.Эл.пар. типо-лит. штаба Туркестанского военного округа. 1912. С.30-31.

10. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Составитель генерального штаба полковник В.Лобачевский. Издания штаба Туркестанского военного округа.Т.Эл.пар. типо-лит. штаба Туркестанского военного округа. 1912. С.29, 33.

11. Тадқиқотчи томонидан ҳисоблаб чиқилди. –А.А.

12. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Составитель генерального штаба полковник В.Лобачевский. Издания штаба Туркестанского военного округа.Т.Эл.пар. типо-лит. штаба Туркестанского военного округа. 1912. С.33.

13. Лыкошин Н.С.. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. Комиссионер военно-учебных заведений. Петроград. Колокольная, 14. 1916.

14. Муравьев Н. О деятельности Министерства юстиции за истекшее десятилетие. (1894–1904 гг.). – СПб.: 1904. – 59 с.

15. Духовской С. Ислам в Туркестане. // См.: Краевое управление. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом. К.К.Паленом. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. – С. 63-64.

16. Отчет по ревизии народных судов Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором, гофмейстером графом К.К.Паленом. Народные суды. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1909. – 309 с.; Унинг ўзи. Краевое управление: Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером Графом. К.К.Паленом. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. – 270 с.; Унинг ўзи. Тюремное дело. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. –142 с.

17. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. Хивинский район. Составитель генерального штаба полковник В.Лобачевский. Под редакцией Окружного ген.Квартирмейстера генерала-майора Федяй. – Т.: Изд. Штаба Туркестанского военного округа, 1912. – 120 с.

18. Положение об управлении Туркестанского края, Издание книжного магазина М.Ф.Собберей. Т. 1916. С-26-27.

УЎК 903.01

АБУ БАКИР МУҲАММАД ҚАФФОЛ ШОИЙ МАҚБАРАСИ МЕЪМОРЧИЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТАЪМИРЛАНИШ ТАРИХИ

М.Б. Бекназарова, таянч докторант, ЎзР ФА Санъатишунослик Институтини, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада Тошкентдаги Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоший мақбарасининг шаклланиши, унинг меъморчилиги, таъмирланиш тарихи, усулблари ва уни ҳозирги ҳолати тўғрисида сўз боради.

Калим сўзлар: Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоший мақбараси, таъмирлаш, консервация, қанос, реконструкция.

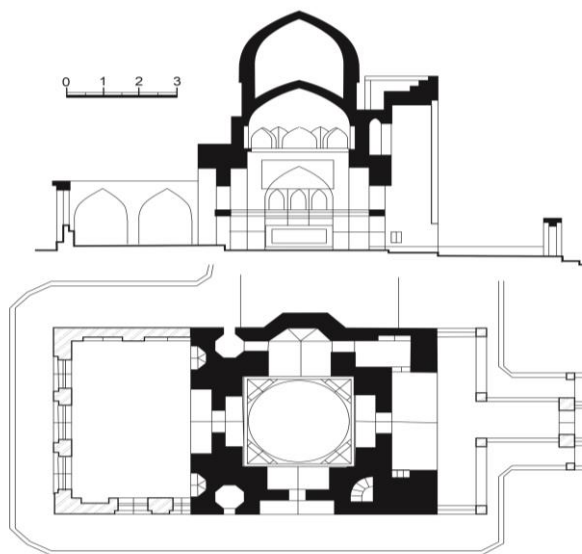
Аннотация. В данной статье освещается о формировании мавзолея Абубекра Мухаммеда Каффалья Шаши в городе Ташкент. А также, об его архитектуре, история реставрации, методах реконструкции и нынешнем состоянии памятника.

Ключевые слова: Мавзолей Абубекра Мухаммед Каффаль Шаши, реставрация, консервация, тимпан, реконструкция.

Abstract. This article highlights the formation of the mausoleum of Abubekr Mohammed Kaffalya Shashi in the city of Tashkent. And also, about its architecture, the history of restoration, methods of reconstruction and the current state of the monument.

Key words: Mausoleum of Abubekr Mohammed Kaffal Shashi, restoration, conservation, tympanum, reconstruction.

Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоший (904-976 йй) – Тошкентда исломнинг илк тарғиботчиларидан бири, хунарманд ва тилшуносидир. У Ҳазрати Имом номи билан танилган. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбараси Тошкент шаҳрининг эски шаҳар қисми Калкауз канали ёнида жойлашган [3]. Тарихий манбаларга кўра, у қулфлар ва калитларни тайёрлаш бўйича уста ҳам бўлган, шу сабабли “Қаффол” (қулфчи) номини олган.

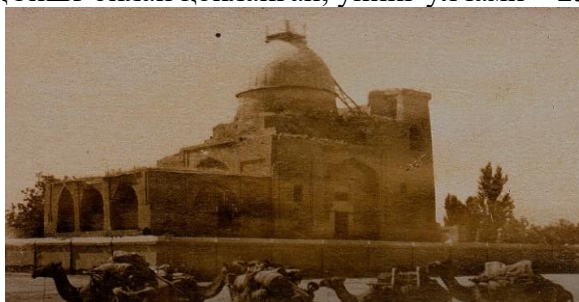

1-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасининг тархи., (Булатова, Маньковская, 1983 й).

Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши ҳижрий 366 йилда (976-77 й) вафот этгач (дастлабки мақбара сақланиб қолинмаган) орадан 600 йил ўтиб, XVI асрда мақбара қайтадан барпо этилган. Мақбаранинг пештоқ қисмида Меъмор Ғулом Хусайн томонидан бино барпо

етилгани ва қурилган санаси (1541-42 йй) сақланиб қолинган (6-7-расмлар). Ушбу мақбара баланд платформага бунёд этилиб, ўзида бир қанча дафналарни қамраб олган. Мақбаранинг кириш пештоқи шимол томонга қараган бўлиб, мақбарага киришда унг томонда Ҳазрати Имомнинг дафнаси жойлашган (11-расм). Бинонинг тарҳи тўртбурчак режада бўлиб, ўртадаги хонанинг интеръери ҳочсимон шаклда кесишган, тўртта равоқ, қўш қават гумбаз билан ёпилган. Уч томони пештоқли мақбаранинг жанубий томонидан қабрли ҳовлига чиқилади [1] (1-расм). Мақбара бурчакларида икки ва уч қаватли сакиз ёқли ва тўртбурчак очик хужралардан иборат [5]. Мақбаранинг ўз даврига ҳос ёғоч ўймакор эшиклари, ром ва панжаралари яқин йилларгача сақланиб келинган эди. Интеръери сайқалланган пишиқ ғишт билан қопланган (11- расмлар).

Шунингдек, зинапоя, кириш равоғи замонавий ғишдан терилган (4-5-расмлар). Мақбаранинг қадимги қатлам деворлари пишиқ ғишлардан фойдаланилган ўлчамлари – ғарбий тарзи 26 х 4 см; 25,5 х 4,5 – 25 х 4,8 см; шарқий тарзи 25 х 4,5 – 26 х 4,5 см; 10р.+10ш=68,5 см. Қоришма оч рангли, мустаҳкам ганч бўлиб, деворнинг пастки қатлам шuvoғи: икки қатламли ганч ва цементдан иборат [1]. Бинонинг ташқи тарзи сайқалланган пишиқ ғишт билан қопланган, унинг ўлчами – 23 х 4 см (2-3-расмлар).

2-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасининг шарқи-ғарбий тарзи., (ЎзР ММА Архиви., 1930 й.).

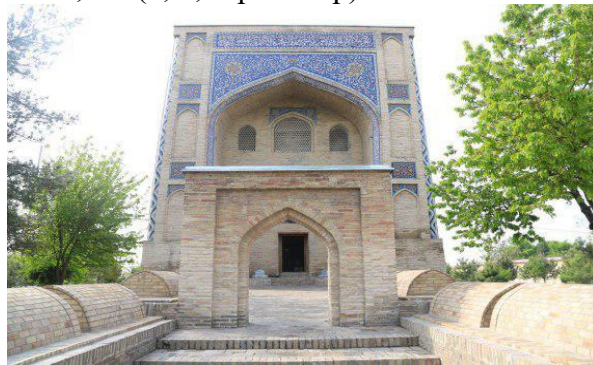

3-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбараси., (М.Бекназарова фотоси, 2022 й.).

Мақбаранинг бош тарзи майоликали ёзув билан зийнатланган. Деразаларга ганч панжаралар ўрнатилган (9-10-расмлар). Гумбазнинг ноғораси қуръон ёзуви билан безатилган. Кириш пештоқида майоликали паннода тарихий битик туширилган бўлиб, унда шеър битилган ва қурилган сана – ҳижрий 948 йил (1541-42), меъморнинг исми – Ғулом Ҳусайн ва хаттот Котиб Қудратнинг исми ёзилган [2]. Мақбаранинг режа бўйича ўлчамлари: 13,3 х 12,5 м, пештоқ баландлиги 12,1 м, гумбаз баландлиги 16,4 м (6, 7, 8-расмлар).

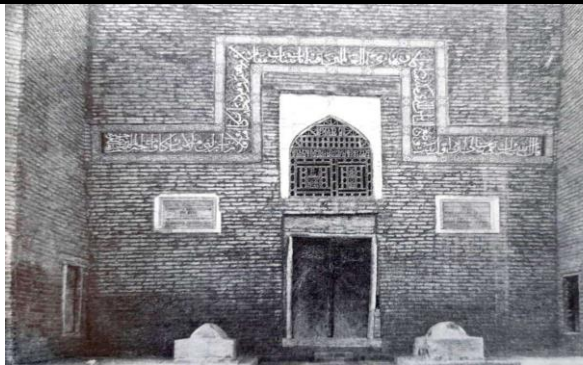

4-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбараси., (ЎзР ММА Архиви., 1935 й.).

5-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасининг бош тарзи., (М. Бекназарова фотоси, 2022 й.).

Бино бир неча бор таъмирланган: XIX асрнинг биринчи ярмида гумбаз қайта тикланган ва гумбаз ости иншоотлари ўзгартирилган, том ва суфа темир туника билан қопланган; 1934 йилда асосий пештоқ қайта таъмирланган; 1946 йилги зилзиладан кейин пайдо бўлган ёриқ 1948 йилда қайта тикланган. Ўлчов ишларида: 1937 йилда Т.С. Страмтсова томонидан [6]; 1941 ва 1944 йилларда - Н.И. Френкел раҳбарлигида САзПИ талабалари томонидан ўрганилган [15].

6-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасининг кириш пештоқи. Шимол томондан кўриниши., (Булатова, Маньковская, 1983 й).

7-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбараси., (М. Бекназарова фотоси, 2022 й.)

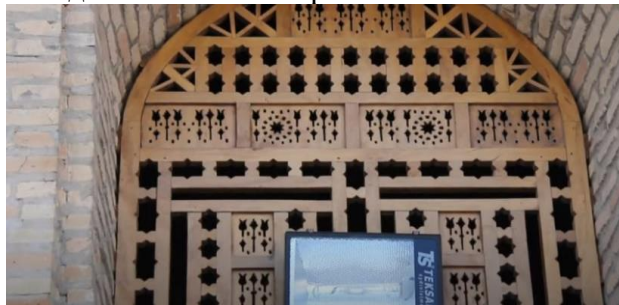

8-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбараси кириш пештоқида эпиграфик битк., (Булатова, Маньковская, 1983 й).

Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасида асрлар даврда юз берган кўплаб зилзилалар, феодал уришлар, нотўғри таъмирлаш ишлари ва иқтисодий таназулликлар оқибатида, меъморий обиданинг асл қиёфаси қисман ўзгарган ҳамда XX асрнинг ўрталарида мажмуанинг таъмирлаш тарихида ўзгаришлар кузатилган. Мажмуа илмий изланишлар ўчоғига айланиб, Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасида таъмирлаш ишлари босқичма-босқич малакали мутахассислар томонидан яхши олиб борилган.

9-расм. Пештоқ панжараси., (Булатова, Маньковская, 1983 й).

10-расм. Пештоқ панжараси (нусхаси), (М. Бекназарова фотоси, 2022 й.)

Мустақиллик йилларида ҳам мақбара тўлиқ тикланди. Бирламчи фото суратлар асосида (тарихий фотолар, архив манбалар), 2006-2008 йилларда Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасида таъмирлаш ишлари бўлиб ўтди: Кириш пештоқи, Ушбу мақбара Ҳассти Имом мемориал ансамблининг бир қисми бўлиб ҳисобланади.

11-расм. Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоши мақбарасининг интерьери.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, мақбарани асосини ҳижрий 366 (976-77) йилда Қаффол аш-Шоший вафотидан сўнг у зотга атаб мақбара барпо этилган (Дастлабки мақбара сақланмаган) орадан 600 йил ўтиб XVI асрда қурилган бугунги кунда мавжуд Ҳазрати Имом

мақбараси бунёд этилган. Мақбара ўрта аср Тошкент меъморчилигининг яхши намуналари ҳисобланиб, ўз даврига хос яхши услубларда бажарилганлигидан далолат беради. Меъморий обидаларимизни муҳофаза қилиш, асрашга ўз ҳиссамизни қўшиш, илмий тадқиқотлар натижаларига асосланган ҳолда анъанавий устозода ва малакали реставраторларни жалб этиш мақсадга мувофиқ [6].

Бугунги кунда меъморий-диний обидалардан бири Абу Бакр Муҳаммад Қафғол Шоший мақбараси зиёратгоҳ сифатида хизмат қилмоқда. Қафғол Шоший ва унинг шогиртлари давридан то XIX асрга қадар бир қатор диний уломоларнинг даҳмаси шаклланиб келган диний-меъморий обида бўлиб ҳисобланади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Булатова В.А, Маньковская Л.Ю. Памятники зодчества Ташкента. Ташкент, 1983, С.109-115.
2. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958. С. 148.
3. Массон М.Е Прошлое Ташкента. Известия АН УзССР, Ташкент, 1954. С 130.
4. Аббасова-Юсупова М.А. Проблемы сохранения исторического облика архитектуры зиаратгохов Узбекистана. //Архитектура и строительство Узбекистана. Тошкент, 2021, №2-3. С. 35-39.
5. ИА(м)М24 №770/7. Паспорт Л.Ю. Маньковской. Ансамбль Хазрати Имам. Материалы проекта «Свод памятников материальной культуры Узбекистана» в 1986-1992 гг. Архив отдела «Архитектуры» Института Искусствознания АН Республики Узбекистан.Ташкент, 1974.
6. Страмцова Т.С. Архитектурный облик феодального Ташкента. Архив ГУСПМК.

УЎК 351.853.1

ХИВА ОБИДАЛАРИ

Г.Ш. Мадримова, ўқитувчи, Урганч туманидаги 45-сонли ИМИ, Урганч

Annotatsiya. Мазкур мақолада ер юзидаги қадимий шаҳарлардан бири Хива шаҳрида жойлашган тарихий обидалар хусусида сўз юритилади. Мақолада Хива шаҳрининг хонлигидаги пойтахт сифатидаги мавқеи ва архитектураси таҳлил қилинган. Хива усталарининг меъморчилик соҳасидаги фаолияти ёритиб берилган.

Калим сўзлар: Хива шаҳри, Ичан қалъада, Дишон қалъа, мадрасалар, саройлар, обидалар, карвонсарой, Арзхона, шаҳар кўчалари.Хива шаҳри харитаси.

Аннотация. В данной статье речь идет об исторических памятниках, расположенных в Хиве, одном из древнейших городов на земле. В статье анализируется положение и архитектура Хивы как столицы ханства. Освещена деятельность хивинских мастеров в области архитектуры.

Ключевые слова: город Хива, Ичан кала, Дишон кала, медресе, дворцы, памятники, караван-сарай, Арзхона, городские улицы Карта города Хивы.

Abstract. This article is about historical monuments located in Khiva, one of the oldest cities on earth. The article analyzes the position and architecture of Khiva as the capital of the Khanate. The activities of Khiva masters in the field of architecture are highlighted.

Keywords: city of Khiva, Ichan Kala, Dishon Kala, madrassas, palaces, monuments, caravanserai, Arzhkhona, city streets Map of the city of Khiva.

Ер юзига машҳур шаҳарларнинг бобокалонларидан бири Хивадир. 1997 йилда ЮНЕСКО қарори билан шаҳарнинг 2500 йиллиги нишонланди.

Шаҳарнинг тарихига назар ташласак, Хива шаҳрига асос солингандан бошлаб, то XIV асрнинг охиригача бу ерда ҳаёт етти марта гуллаган ва тушкунликка тушган. Шу билан бир қаторда Ичан сақланиб қолган меъморий обидалар 3 даврга мансуб деб ҳисобланади:[1]. 1.1220-1221 йиллардаги мўғул-татарлар истилосидан кейинги тикланиш даври (Сайид Аловуддин мақбараси, XIV аср); 2. XVI-XVII асрлардаги Хива хонлигининг ташкил топиши даври (Анушахон ҳаммоми (1657), Оқ масжид (1657), Хўжамбердибой мадрасаси (1688), қайта таъмирланган Кўҳна арк истехкоми; 3. 1740 йилдаги Эрон шукмдори Нодиршоҳ босқинидан кейинги давр (Паҳлавон Маҳмуд мақбараси (1810–1845), Тошхавли (1838-1842), Оллоқулихон

карвон саройи, тими, ва мадрасаси (1832-1842), Араб Муҳаммадхон (1616), Мусо Тўра, Муҳаммад Аминхон (1852-1855) мадрасалари, Калтаминор, (1853-1855) ва бошқалар[2].

Қуйида биз шаҳарда мавжуд бўлган обидаларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтамиз. Хивадаги Кўҳна Арк қасрига Арангхон даврида асос солинган деб ҳисобланади[3]. Ичан қалъанинг ғарбий қисмида тикланган ушбу мустаҳкам иншоотда бир неча сарой ва иморатлар бўлиб, уларда хон ва амалдорлар оилалари яшаган. Кейинчалик Аркда девонхона, кўринишхона, зарбхона, қурол-аслаҳа омбори, масжид, ўтов тикиладиган супа каби муҳим бино ва иншоотлар қад ростлади. Қасрнинг ғарбий деворлари билан бирлаштирилган ҳолда тикланган Окшайх бобо айвончасидан бутун Ичан ва Дишон қалъа маҳаллалар ва мавзелари кўриниб туради.

Элбарсхон (1727-1740) даврида хиваликлар Эроннинг Деҳистон вилоятини талаб қайтадилар. Бунга жавобан, 1740 йилда Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Афшарнинг қўшинлари Ҳазорасп, Хонқа, Хива шаҳарларини талон-тарож қилади. Хонқа тарафдан келган эронликлар 30 ноябрь (А.Абдурасуловнинг маълумотига қараганда 11 ноябрь[4]) куни шаҳарни камал этиб, уни тўп ва замбараклар билан бомбардимон қиладилар. Жуда кўплаб одамлар нобуд бўлиб, шаҳарнинг аксарият иморатлари шикастланган, кўплари эса вайронага айланган.

Нодиршоҳ босқинидан биров олдинроқ Хива шаҳрини харитага туширган рус инженери Назимовнинг[5] ҳисобларига таянган тарихчи А.Абдурасулов — шу вақтда шаҳарнинг бўйи 1000 ва эни 400 метр бўлиб, у 40 гектар майдонни эгаллаган деган фикрни илгари суради[6]. Босқинчилар ваҳшийлиги натижасида шаҳар аҳолиси сони кескин камайди ва кўплаб обидаларга шикаст етказилди.

Хива ҳукмдори Муҳаммад Амин иноқ Нодиршоҳ босқинидан кейинги даврда тикланмаган бир қанча иморатларни қайта таъмирлатди[7]. 1786 йилда у Хива қалъаси деворларини мустаҳкамлашни буюрди. Шаҳар майдони кенгайиб, унинг шимолий қисмида янги иморатлар тикланди..

Хива хонлари шажарасида энг кучли ҳумдорлардан бири — Муҳаммад Раҳимхон I (1806–1825) ҳисобланади. Муҳаммад Раҳимхоннинг сал кам 20 йиллик ҳукмронлиги даврида Хива хонлигида мустаҳкам давлатчилик асослари шаклланди, мамлакат ҳудудлари кенгайди ва унинг пойтахти янада раванқ топди. 1819 йилда Муҳаммад Раҳимхон ўз номидан олтин ва қумуш тангалар чиқара бошлади ва Кўҳна Аркда зарбхона қурдирди.

XIX аср бошларида вужудга келган юксалиш натижасида Хива шаҳрининг хонликдаги ўрни янада мустаҳкамланиб борди.

1825 йил 7 майда вафот этган Муҳаммад Раҳимхон I ўрнига тахтга қўтарилган ўғли Оллоқулихон (1825–1842) даврида ҳам Хивада бунёдкорлик ишлари давом эттирилди. Отасидан катта бойлик ва қўшин мерос бўлиб қолганига қарамасдан, Оллоқулихон Мари воҳасига 3 марта (1826-1827, 1841), Бухоро амирлигига қарши 7 марта ва Хуросонга 5 марта катта ҳарбий юришлар уюштирди. Натижада тўпланган катта бойлик ва минглаган асирлар меҳнати билан Хивада салобатли иморатлар барпо этилди.

1832–1838 йилларда Оллоқулихон буйруғи билан отаси Муҳаммад Раҳимхон I томонидан акаси Қутлуғ Мурод иноқнинг жасадини мадрасада дафн қилиш мақсадида буздирган қалъа девори ўрнида катта ҳовли, мадраса ва карвон-сарой қурилади. қурилиш ишларига бошлиқ қилиб Муҳаммад Ёқуб Меҳтар тайинланди ва унга Муҳаммад Ризо қушбеги ёрдам бериб турди. Мармар, пишиқ ғишт, ёғочдан қурилган биноларни тиклашда энг қобилиятли халқ усталари — Нурмуҳаммад уста Тожи, Қаландар Хивакий, Абдулла Жин бошчилигидаги усталар ва мингдан ортиқ қуллар меҳнат қилдилар. Дарвозалари қошинланган, ганч, ёғоч, тош ўймакорлиги, бўяма нақшлар билан безатилган Тошҳовлининг майдони 80x80 м. бўлиб, ундаги 163 хонада хоннинг оиласи яшаган ва турли маҳкамалар жойлаштирилганди.

1832-1834 йилларда янги қурилаётган Тошҳовли саройининг Харам қисмига қўшиб Ишрат ҳовли барпо этилди. Тантанали маросимлар ва базмлар ўтказиш учун мўлжалланган ушбу ҳовли ўртасида қишда ўтов тикиладиган думалоқ шаклдаги супа қурилди. Арангхон даврида қолган бундай супа Кўҳна Аркда ҳам мавжуд. Хива тахтига чиққан хонлар асли

кўчманчилар авлодидан бўлганлиги сабабли тош ва ғиштдан қурилган иморатларда анча сиқилган ва совқотган ҳолда яшаганлар. Кигиз ва гиламлар билан безалган ўтовнинг ўртасида ўчоқ бўлиб, унга ёқилган саксовул қиш ойларида иссиқликни керакли даражада сақлаб туриш имконини берган.

Тошхавли саройининг рўпарасидаги Карвон сарой 1832-1833 йилларда тикланган. Сатҳи 46,3x42,4 м. бўлган тўртбурчак шаклидаги икки каватли ҳовли атрофида 104 та хужра қурилган. Пастдаги хоналарда юк сақланган, юқоридагиларида эса Бухоро, Эрон ва айниқса Россия савдогарлари яшаши учун имконият яратилган. Ҳовлининг тепаси гумбаз билан ёпилган.

1836-1838 йилларда Оллоқулихон карвонсаройига яқин жойда газмол ва тикувчилик буюмлари сотиш учун ихтисослаштирилган раста сифатида майдони 74x26,5 м., гумбазларининг диаметри 10,7x9,5 м. бўлган Тим қурдирган. Тимдан тушадиган тижорат даромади Оллоқулихон мадрасасига сарфланган.

Оллақулихон буйруғи билан 1837-1838 йилларда Тошхавли саройида Арзхона барпо этилган. қурилишни икки йиллик қисқа муддатда тугаллаш мумкин эмаслигини айтишга журъат этган наққош Нурмуҳаммад уста Тожихон қозикқа ўтказилган. Устанинг фожеали ўлиmidан кейин қурилишни Каландар Хивакий давом эттирган.

1841 йилда хоннинг невараси Мусо тўра маблағига Хивада масжид ва дарсхона қурилади. Шу йили Хивага келган рус элчиси — капитан Никифоров Оллоқулихон олдида бир қатор янги талабларни қўйди. Мазкур ҳолатни эътиборга олган хон Хуросонга юриш қилиб, 20 минг асирларни банди қилиб қайтди ва уларнинг меҳнати билан Хива шаҳрининг мудофаа имкониятларини кучайтиришга ҳаракат қилди.

1842 йилда Оллоқулихон буйруғи билан Муҳаммад Ёқуб меҳтар ва Отамурод Матризо қушбеги бошчилигида Ичан қалъанинг ташқи қисмида узунлиги 6250 қалинлиги 4 метр, баландлиги 6-8 метрли янги мудофаа девори тикланди (Тарихчи-олим Абдулла Абдурасулов деворни хашар усулида тиклашга хонликдаги аҳолининг 200 минг нафари сафарбар этилган деб ёзади)[8]. Эндиликда хоннинг Рофаник ва Нуруллабой деган жойдаги боғлари ҳам шаҳар таркибига кирди. Шу даврлардан бошлаб Хива шаҳри худуди Дишан ва Ичан қалъа (мудофаа деворлари узунлиги 2100 м.) деган ном билан ажратиладиган бўлди.

Дишан қалъа ҳақида рус дипломати Г.И.Данилевский шундай маълумотларни ёзиб қолдирган: “1842 йилда хон кўшинларининг Бухорога юришидан бир ой олдин шаҳар атрофида яна бир девор тикланди. Шаҳарга қўшиб олинган янги ерларни қамраб олган ва эгрибугри бўлган ушбу ташқи деворнинг узунлиги 6 чакирим ва 100 таноб бўлиб, унда режалаштирилган 12 та дарвозадан 8 таси ғиштдан тикланган ва қолганларига жой белгилаб қўйилган. Хивада 2 та хон саройи, 17 та масжид, 22 та мадраса, карвон сарой, усти ёпиқ бозор ҳамда ташқи деворнинг Боғча ва Шермуҳаммад Ота номли дарвозалари орасида очилган 260 та дўконлар бор”[9]. Дишан қалъа барпо этилиши натижасида шаҳар маҳаллалари сони сезиларли даража ошди. Натижада Ичан қалъадаги 33 маҳалла қаторига яна 44 та Дишан қалъа маҳаллалари қўшилди. Шаҳар кўчалари сони 109 тага, масжидлар сони 120 тага ва қорихоналар сони 120 тага етди[10].

Хива шаҳри пойтахт мақомини олганидан кейин мамлакат ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётида муҳим ўрин тута бошлади. Шу сабадан ҳам хонлик маркази бўлган Хивада қурилиш ишларига алоҳида эътибор билан қаралди. Ҳукмдорлар ўз шаҳарларини мухташам, улуғвор бўлиши учун интилдилар. Шаҳар обидалари турли даврларда қурилган бўлса ҳам безаклари бир-бирларига шундай уйғунлашганки, бу Хива меъморчилик мактаби ниҳоятда тараққий топганидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Рахманова Ю. История Хивы (Традиции и изменения, XVI- начало XX века). Ташкент, “Akademnashr”, 2019. – С. 146.
2. Firdaws al-iqbal. ... – P. 129.
3. Маньковская Л.Ю., Булатова А.А. Памятники зодчества Хорезма. — Т.: Изд-во "Гафура Гуляма", 1978, 192 б.; Маньковская Л.Ю. Хива. Очирқ осмон остидаги музей. Альбом. — Т.: "Гафур Фулом", 1983. — 264 Б. Firdaws al-iqbal. ... – P. 145.
4. Абдурасулов А. Хива (тарихий этнографик очерклар). – Т. Ўзбекистон, 1997. - Б. 21.

5. Бартольд В.В. Хорезмшахи // Соч., Т. III. — М.: “Наука” ГРБЛ, 1965.
6. Абдурасулов А. Хива (тарихий этнографик очерклар). — Б 21.
7. Рахманова Ю. Общественно - политическая жизнь города Хивы в XVI – начале XX века: традиции и трансформации. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Ташкент., 2009. С. 20.
8. Абдурасулов А. Хива. Тарихий-этнографик очерклар. — Т.: “Ўзбекистон”, 1997. — 16 Б.). Madaminov M., Masharipov B., Abdurasulov A. KHIVA. GUIDEBOOK. Moscow: Ruz Co, 2001. — P. 35-37.
9. Данилевский Г.И. Описание Хивинского ханства // Записки Русского географического общества. Кн. 5. — С. 111–112.
10. Абдурасулов А. Хива. Тарихий-этнографик очерклар. — Б. 16.

УЎК 94(3)(078)

ҚАДИМИЙ ДИНИЙ ЭЪТИҚОДЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ МАРОСИМЛАР

М.А.Ризоева, PhD, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Аннотация. Мазкур мақолада сакрал персонажларнинг қадимги мифология билан боғлиқ бўлган архаик қатламига оид матнлар хусусида сўз юритилган.

Калим сўзлар: маросим, маъбуда, диний эътиқод, мифологик тасаввур, ҳомий аёл культлари, муқаддаслаштирилган.

Аннотация. В статье рассматриваются тексты архаического пласта сакральных персонажей, которые имеют непосредственное отношение к античной мифологии.

Ключевые слова: ритуал, богиня, религиозная вера, мифологическое воображение, культы покровителей, освященный.

Abstract. This article examines the texts of the archaic layer of sacred characters that are directly related to ancient mythology.

Key words: ritual, goddess, religious belief, mythological imagination, patron cults, consecrate

Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзидаги қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ маросимлар ва урф одатларни илмий асосда таҳлил этиш мазкур минтақада яшовчи халқларнинг ташқи олам, табиат тўғрисидаги тасаввурларининг энг қадимги қатламларини аниқлашга, халқимизнинг қадимги аجدодлари илк диний эътиқодий қарашлари, тафаккури ва мафкураси борасида мушоҳада юритишга имкон беради. Маълумки, қадимги мифологик характердаги ахборот одамларга мифни яхши биладиган ровийлар, қоҳинлар, қабила оқсоқоллари томонидан оғзаки ҳикоя қилиб бериш, маросим ва ритуалларда шомонлар ижро этган рақс ҳамда рамзий ўйинлар ва ҳунармандчилик санъати асарларида тасвирлаш орқали етказилган. Мифологик тасаввур акс этган муайян ахборотнинг оммалашиши ва авлоддан авлодга етказилиши учун сўз воситасида санъат турлари ичида ҳикоя қилиб бериш усули энг қулай ва кенг тарқалган усул эди. Бу эса инсоният тафаккури тарихининг муайян босқичларида мифнинг халқ оғзаки бадиий ижодига сингиши ва мифологиянинг бошқа санъат турларига қараганда фольклорда нисбатан кўпроқ сақланиб қолишини таъминлади. Қадимги одам дунёқараши такомиллашиб, оламни мифологик ишончлар воситасида изоҳлаш ўрнига муайян образлар воситасида бадиий идрок этиш анъанаси шаклланиб, мифология жамият аъзолари томонидан борлиқни англашнинг ўзига хос шакли сифатида «инкор» этилган. Чунки инсоният тафаккури тарихининг ана шу мураккаб жараёнлар кечиши билан ўзига хослик касб этган бу даврида миф ижрочилиги ва ижодкорлиги одам тафаккурида юзага келган бадиий эҳтиёж талабларини қондира олмай қолган эди. Натижада қадимги мифларнинг асосий қисми халқ бадиий тафаккурининг дастлабки пайтда қуй, сўз ва ҳаракат бирлигидан иборат қоришиқ шаклда намоён бўлган илк кўринишларига сингиб кетган. Кўплаб мифологик образлар ва қадимги тасаввурларнинг дoston, эртақ, афсона, қўшиқ ва бошқа фольклор жанрлари таркибида бугунги кунга қадар сақланиб қолганлиги ҳам мифологиянинг бадиий тафаккур учун манба бўлиб хизмат қилганлигини кўрсатади.

Ўзбек халқ оғзаки насрида сакрал (лотинча “sacralis”-муқаддас) персонажларнинг қадимги мифология билан бевосита боғлиқ бўлган архаик қатламига оид матнларда ўтмишда

яшаган аждодларимиз дунёқараши, уларнинг ўй-хаёллари, табиат ва жамият ҳақидаги қарашлари, эътиқодий қараш ва инончлари акс этганки, бу материалларни ўрганиш халқ дунёқарашининг шаклланиши, тадрижий ривож ва миллий тафаккурнинг тараққиёт қонуниятларига доир муҳим ҳулосалар чиқариш имконини беради.

Ўзбек халқи маросим ва урф одатлари, анъанавий ҳаёт тарзи ва диний эътиқодлар билан боғлиқ сакрал персонажларни ўрганиш ҳамда тадқиқ этишнинг собиқ шўролар даврида жиддий имкони бўлмаган. Халқимиз анъанавий турмуш тарзидаги қадимий эътиқодлар ва улар билан боғлиқ урф-одатларнинг аксарияти асл моҳияти ва мазмуни унутилган бўлсада, исломий кўринишда ёки у билан ўзаро уйғунлашиб одат, анъана сифатида яшаб келаётгани тасдиқланган. Исломий урф – одат ва маросимлар билан қадимий диний эътиқодларга хос бўлган одатлар орасида аниқ чегарани белгилаш учун махсус тадқиқотлар олиб бориш мақсадга мувофиқ. Бу бир томондан халқимиз миллий урф-одатлари ва анъаналари узоқ тарихий асосга эга эканлигидан далолат берса, бошқа тарафдан, анъана ва қадриятлар изларини тадқиқ этиш бугунги куннинг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Оғзаки насрда сакрал персонажларни тадқиқ этиш борасида жаҳон фольклоршунослигида муайян ижодий тажриба тўпланган бўлиб, айниқса, М.С.Андреев[1], Е.В.Антонова[2], О.В.Горшунова[3], Г.П.Снесарев[4], В.Й.Басилов[5], ЛевиСтросс[6], О.П.Валянская[7], Р.М.Мустафина [8], О.Муродов [9] каби олимларнинг ишларида бу хусусда жиддий илмий қарашлар илгари сурилган.

Маълумки, ҳар бир маросимнинг ўзига хос хусусият ва характери бор. М.С.Андреевнинг 1927 йилда нашр этилган “Золушканинг (Сандриллонс) Ўрта Осиё версияси”, О.А.Сухареванинг[10] мусулмон авлиёларида, муқаддаслаштирилган аёл тасвирларини ўрганишга бағишланган асарларида Ўрта Осиё халқлари маданияти ҳақидаги маълумотлар тизимлаштиришга ҳаракат қилинган. Таниқли фольклоршунос Г.П.Снесарев[11] тадқиқотларида Хоразм ўзбеклари орасидаги эътиқод ва урф-одатлар, Хоразмда энг машхур бўлган авлиё Анбар она култига эътибор қаратиб, уни хоразмликлар диний ҳаётининг бошқа ҳодисалари: аграр, оилавий-маиший, ҳаттоки дафн маросими билан бир қаторда кўриб чиқиш, шунингдек, маросимларнинг махсус, маълум бир автономияга эга бўлган қисми сифатида – унумдорликка сиғиниш, муқаддас Анбар она ва бошқа ҳомий кулът элементларини таҳлил қилган. М.С.Андреев[12] қарашларида қадим даврларда аёл худоларнинг қуш образи воситасида тасвирланиши хусусида маълумотлар мавжуд. Ўзбек фольклорида табиат ва коинот тўғрисидаги космогоник тасаввурлар, тотемистик, анимистик, фетишистик ва магия инончларининг мифологик талқинлари хусусида Б.Саримсоқов[13], М.Жўраев[14], У.Жуманазаров[15], С.Мирзаев[16], А.Аширов[17], Д.Ўраева[18], О.Қаюмов[19] тадқиқотларида жиддий илмий қарашлар илгари сурилган. Марказий Осиёнинг айрим ҳудудларида аёллар иштирокида ўтказиладиган жамоавий маросимлар, йиғинлар, асосан, ҳомий аёл кулътларига бағишланади. Аёлларга хос маросимлардан бири, отиноий ёки раҳбарлигида бажариладиган Бибисешанба маросимидир. Тарихий манбаларда қайд этилишича, Биби сешанба келиб чиқиш моҳиятига кўра, маъбуда рамзи бўлиб, унинг илдиизи Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқда Ислом дини келгунига қадар кенг ёйилган маъбуда Анахита (Ноҳид)га бориб тақалади. Анахита деҳқончилик ва чорвачилик, ҳосилдорлик ва пишиқчилик маъбудаси ҳисобланиб, гўё унинг кудратига инсон ва ҳайвонлар, қушлар ва барча жониворлар ҳам бўйсунган, деб ҳисобланар эди.

Шу тариқа у Биби мушкул қушод, яъни кишини ҳар қандай мушкулдан халос этувчи Она образига айланган. Бу маросим кўплаб туркий халқлар орасида кенг тарқалган. Туркистон ўлкасида Биби Сейшанба, Туркияда Пеишенбе-қари ёки Паршамба пари, Эронда Биби-хур ва Биби Нур, Афғонистонда Биби Рисинда, Биби Чархий, уйғурлар орасида - Биби-Сейшанба номи билан машхур бўлган. Мамлакатимизнинг турли ҳудудларида Биби Сешанба (Сешанба она) маросими сешанба кунлари ўтказилади.

Рус этнологи О. Горшунованинг[20] фикрича, Бибисешанба, (Сешанба хоним) мусулмон динида мўмин аёлларнинг сажда қилинадиган объекти бўлган маъбуда пир яъни аёлларнинг афсонавий ҳомийси Момо аёл аждодларга сиғиниш номи билан боғлиқ. Айрим муаллифлар

“Бибимушкулкушод” ва “Бибисешанба” образларини сўфийлик - Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти билан узвий боғлиқ ҳолда ҳисобга олиб, уларни оила ўчоғи посбонлари деб ҳисоблайдилар.

Таниқли этнограф О.А.Сухареванинг[21] ёзишича, Бибисешанба ва Бибимушкулкушодга оид “мусулмон мифологияси” мусулмонларга қадар бўлган эътиқодларга асослангани учун бу икки аёл культлари ислом динига сингиб, авлиёлар даражасига кўтарилган. Ҳозирда Ўзбекистоннинг кўпгина вилоятларида яшовчи аҳоли орасида Мушкулкушод ва Биби Сешанба маросимлари сақланиб қолган. Маросимлар асосан, аёллар орасида мушкулни осон қилиш мақсадида, иш юришмай қолса, қиз ёки йигитга тенги топилмай қолганда, ҳомиладор аёлларнинг эсон-омон қутилиб олишлари учун ўқитилади. Шунингдек, Бибисешанба ўзбек ва тожик халқлари мифологиясида оилавий бахт тимсоли бўлиб, йигирувчилар ва тикувчиларнинг ҳомийси ҳисобланади[22]. Унинг исмидаги «сешанба» сўзи ҳафтанинг унга аталган кунини кўрсатади.

Бибисешанба тўқувчи аёлларнинг ҳомий пири саналгани учун маросим нишонланаётган кун аёлларнинг ип йигиришлари қатъий тақиқланган. Халқ орасида тўқувчилар меҳнатлари туфайли топган сармояларидан маълум бир қисмини пирлари- Бибисешанба шарафига зиёфат уюштириб эхсон қилишган, шунингдек, “қўлларини янгилашган”[23]. “Бибисешанба” қиссасига кўра, бир етим қиз ўғай она қўлида хорлик тортар экан. Онаси ҳар куни қизнинг қўлига пахта бериб-пахтани йигириб, сигирни ўтлатиб кел,- дер экан. Ип йигирмай келган куни ўғай она қизга кўп азоб-укубатлар берар экан. Бир куни қиз сигирини олиб, пахтани йигириш учун кетаётганда сигир қочиб бир ғорга кириб кетади. Қиз ҳам сигирини кетидан ғорга киради ва у ерда бир аёлга кўзи тушади. Қиз аёлга салом беради. Биби қизнинг саломига алик олиб, хол-аҳволини сўрайди. Қиз маъюслик билан аҳволини гапириб беради. Шунда Биби Мен сени дуо қиламан, мушкулларинг енгиллашади, сен эса мени йўқлаб тургин, деб тайинлайди. Қиз бибини тез-тез келиб йўқлаб туради. Кунларнинг бир кун қиз яшайдиган шаҳар катталаридан бирининг тўйига бормокчи бўлган. Қизнинг уст-боши уриниб қолганлиги сабабли Биби жаннатга қўл узатиб қизга жаннатдан кийим-кечаклар олиб берибди. Қиз тўйда ўғай онасини кўриб қолиб, у ердан чиққанда кавуши тушиб қолади, кавушини топиб олган тўй хонадонининг ўғли кимга бу кавуш тўғри келса, унга уйланишини айтади. Ковуш қизга тўғри келади ва қизга уйланади. Биби қизга васият қилиб: меҳнатинг роҳатга, машаққатинг давлатга айланди, Мени ҳаққимга таом қилиб, бу қиссани баён қилиб тур деб тайинлайди. Ғарбий Европадаги Золушка эртагига ўхшаш афсона, ўчоқ культига бориб тақалади, унда Биби-Сешанба қари аёл кўринишида камбағал қизга ёрдам беради. Биби-Сешанба ҳақидаги ҳикоя маросимий дастурхон устида айтилиб, унда фақат аёллар қатнашади. Бибисешанба маросими одатда қизларни турмушга беришдан олдин, уларнинг оиласи фаровонлигини таъминлаш мақсадида ўтказилади[24]. Айрим ҳудудларда ушбу маросим тўйдан кейинги кунларда ҳам ўтказилади. Зарафшон воҳасида ўтказиладиган “Бибисешанба” маросимининг ўзига хос этник-маҳаллий хусусиятлари мавжуд. Маросим чоғида отинойи олдиға(маросим тарихини ўқиб эшиттирувчи) супра ёйилиб, ун, иккитита шам, икки ёки тўртта нон, умоч оши (хамир овқат), 7та чалпак, (қотир) ёғда қовурилган юпқа тортилган, бўғирсоқ ва ҳолвайтар пиширилган.

Умоч оши маросим таоми сифатида асосан сешанба ва чоршанба кунлари фақат аёллар томонидан тайёрланган. Бибисешанба маросимини ўтказмокчи бўлган аёл юзига оқ рўмол ўраб, етти уйни айланиб (остонадан ўтмасдан) бир коса (ош косаси) ун олиб юрган. Тадқиқотлардан олинган маълумотларга кўра, аёллар кўз ва сукдан сақлаш маъносида келиннинг сирли, махфийлигини сақлаб қолиш учун юзларини яширган. Уларнинг уй остонасидан ошиб кетмаганликларининг асосий сабаби Шарқ халқларининг азалдан ўзлари ва бутун дунё ўртасидаги чегара ҳисобланган ўша остонага алоҳида муносабатда бўлганлигидир. Ун, сут, туз каби маҳсулотлар оила учун ўзига хос ризқ тимсоли бўлганлиги боис уларнинг фаровонлигини таъминлаш мақсадида остонада бўлишига алоҳида эътибор қаратилган. Маросимга тайёргарлик кўриш чоғида Навоий вилояти аҳолиси қўшниларидан ун сўраш одат тусига кирмаган бўлса-да, уйлариининг тўрт бурчагига ун солинган лаганлар

қўйишади. Қоидага кўра, маросим таомининг хаамири сув билан, Бухорода эса райхон қўшилган сув билан қорилади. Бу, эҳтимол, озиқ-овқатга ёқимли хид бериш учун қилинган ва райхон жаннат ўсимликлари ҳисобланганлиги сабабли фойдаланишган.

Ахборотчиларнинг фикрига кўра[25], маросим таомлари таркибидаги ун асоси фаришталар унли таомларни афзал кўришлари билан изоҳланади (шунинг учун рухлар улар учун мўлжалланган таомни оладилар). Бибисешанба маросимининг асосий рамзларидан бири бу супрадир. Супра - махсус (одатда чарм), унинг устига ун элакдан ўтказилади. У ерга уч марта ёйилиб, турмуш қурган аёлларга ва умуман меҳмонларга орқа билан тикилган. Баъзан бу қўшни хонада уч ёки тўрт аёл иштирокида амалга оширилади.

Биринчи марта супра муваффақият, омад ва бахт тилаклари учун очилади. Бибисешанба онадан иккинчи марта ҳимоя ва йўл очишни сўрашади. Учинчи марта, бу ҳаракатни уй бекаси амалга оширади, мақсадга эришиш ва муаммоларни ҳал қилишда ёрдам сўраб мурожаат қилади. Ёйилган супра атрофида фақат бевалар ва турмушга чиқмаган қизлар отинойи бошчилигида ўтирадилар, кейин маросим таомлари тортилади. Маросимнинг асосий шартларидан бири фақат бевалар ва турмушга чиқмаган қизлар учун ноз-неъматлар тайёрлашдир. Бундай ҳолда, турмуш қурган аёллар ва эркаклар учун таом тановул қилиш тақиқланган. Эркакнинг маросим таомини татиб кўриши қатъий тақиқланади. Ахборотчиларнинг гувоҳлик беришича, маросим бўлиб ўтган уйдан олиб келинган ноз-неъматни татиб кўрган кишиларга талофот етиши мумкин (қорин, кўз оғриғи).

Уйда узоқ вақт бўлмаган одам маросим таомларини татиб кўриши мумкин, деб ишонилади. Бизнинг фикримизча, беваларнинг маросимида иштирок этиши қийин масалада ёрдам сифатида қабул қилинади. Карманада Бибисешанба маросимида қатнашувчилар сони чекланмаган, аммо бевалар сони тоқ бўлиши керак, деб ҳисобланади(уч ёки беш киши). Маросимнинг асосий қисми биринчи таом тортилгандан кейин бошланади. Қадимда кампирлар супра устига шам ёқиб, ривоят ва кўрсатмаларни бошлаб беришган бўлса, бутунги кунда шамлар фақат ривоят пайтида ёнади ва Қуръон ўқиётганда уларни ўчириш одат тусига кирган. Кейин супрада умоч оши еб, қотир- чаватини синдириб, ҳозир бўлганларга тарқатилади. Ширинликлар ҳам тарқатилади, фақат уйнинг эгаси учун икки дона қолдиради. Уйда фаровонликни сақлаш учун косанинг пастки қисмига бир оз сув қуйилади, ундан озгина сув истеъмол қилишди, кейин бироз чайқатиб, тўрт томонга қуйилади. Отинойига оқ рўмол, ун ва пул бериши керак. Қизи бор маросим иштирокчиларига чавати берилади. Кейин супра яна тарқалади ва уч марта йиғилади, шундан сўнг уй бекаси уни бошига қўйиб, етти қадам ташлайди. Аёлларнинг: “Қаерга кетяпсан?” деган саволига жавоб қуйидагича: “Тўйга”, шундан сўнг супра таҳмонга қўйилади. Ушбу супрани дарҳол ишлатиш мумкин эмас, фақат икки ёки уч кундан сўнггина ишлатиш мумкин. Бунинг сабабини сўраганимизда, “Биби супраси” супада бир оз вақт ўтказиши кераклигини айтишди. Баъзан Биби Сешанба руҳига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ширкнинг кўриниши эканлиги ҳақидаги фикрлар ҳам мавжуд. Бизнингча, бу маросимнинг ҳаётийлиги унинг сўфийлик билан бевосита боғлиқлиги ва маросим давомида отинойи томонидан ранг-баранг талқин қилиниши билан изоҳланади.

Юқоридаги фикр- мулоҳазалардан ушбу маросим аёллар ўртасидаги жамоавий мулоқотнинг бир шакли бўлиб, оилавий муаммоларни ҳал қилишга қаратилгани боис уларга маълум бир маънавий қониқиш берганлиги шунингдек, Ўрта Осиё халқларининг анъанавий дунёқарашида диний ва фалсафий концепциялар билан боғлиқ кўринишлар муҳим аҳамиятга эга эканлигига амин бўлдик.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Андреев М.С. Средне-Азиатская версия Золушки (Сандрильоны). Св. Параскева Пятница. Див-и Сафид. Из материала по мифологии таджиков. -М.,1927. Он же. Женская богиня “госпожа вторник”, покровительница прях //Религиозные верования народов СССР.-М.-Л.,1931.Т.1.-С.311-315.
- 2.Е.В.Антонова Обряды и верования первобытных земледельцев Востока.-М.: Наука,1990. -310с.
- 3.Горшунова О.В.Женское паломничество к святым местам(по материалам Фурганской долины) // Итоги полевых исследований.-М.,2000.-С.23-39.Он же. Отынча. // ЭО, № 3. 2001. – С. 136.; Он же. Узбекская женщина: социальный статус, семья, религия. –М. 2006. С. 258.
- 4.Г.П. Снесарев.Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков хорезма.// М.: 1969.336 с.
- 5.Басилов В. Й. Культ святых в исламе. М., 1970;

6. Леви-Стросс. К первобытное мышление. М., 1994;
7. Валянская О. П. Женщина в мифах и легендах. // Энциклопедический словарь. – Т.: Шарк, 1992. – С. 22
8. Мустафина Р. М. Представления. Обряды и культы у казахов. – Алма-Ата, 1992. – С. 127
9. Муродов О. *Шаманский обрядовый фольклор у таджиков средней части Зерафшана* // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975
10. Сухарева О. А. Ислам в Узбекистане. – Т.: Изд-во Ан УЗССР, 1960. – С. 40.
11. Г.П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков хорезма. // М.: 1969. 336 с.
12. Андреев М.С. Средне-Азиатская версия Золушки (Сандрильоны). Св. Параскева Пятница. Див-и Сафид. Из материала по мифологии таджиков. – М., 1927. Он же. Женская богиня “госпожа вторник”, покровительница прях // Религиозные верования народов СССР. – М.-Л., 1931. Т.1.
13. Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент, Фан, 1986. – Б.144.;
14. Жўраев М. Соч магияси билан боғлиқ маросимлар // Ўзбекистон этнологияси. Янгича қарашлар ва методологик ёндашувлар. – Т., 2004. – Б.190-194.
15. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1990.
16. Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуоларининг тематик таснифи. Андижон, 1992. – С. 10-11;
17. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент, 2007. – Б.200-201.
18. Ўраева Д., Нарзуллаева Д. Бибисешанба маросимида супра рамзи. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан, 2008. – Б. 25.
19. Каюмов О. Ўзбек шомон маросимлари фольклори, Т., Иқтисод-молия 2021
20. Горшунова О.В. Женское паломничество к святым местам (по материалам Фурганской долины) // Итоги полевых исследований. – М., 2000. – С.23-39.
21. О.А. Сухарева. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. // Сборник. М., 1986.
22. Сухарева О. А. Вопросу о культе мусульманских святых в Средней Азии // Труды института истории и археологии. Том. II. – Т.: 1950. – С. 173.; Ўзбек совет энциклопедияси. – Т.: Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси, 1976. – Б. 207.; Женщина в мифах и легендах. – Т.: Главная редакция энциклопедий, 1992. – С. 57.
23. Диссертантнинг фольклор экспедицияси материаллари. Навоий вилояти, Кармана тумани. Ахборотчи: Мукаррам бахши Отақулова . 55 ёш, ўрта маълумотли. 2020 йил сентябрда ёзиб олинган
24. Горшунова О. В. Отынча. // ЭО, № 3. 2001. – С. 136.; Хабиба Фатхи. Смысл женских ритуалов Биби Мушкулкушод и Биби Сешанбе в современной Центральной Азии. – Б.14.; Полевые записи Булакбашинский туман Андижанского вилоята, 2007 г.
25. Диссертантнинг фольклор экспедицияси материаллари. Навоий вилояти, Кармана тумани. Ахборотчи: Зайнаб бахши Бойчаева . 59 ёш, ўрта маълумотли. 2019 йил августда ёзиб олинган.

УДК 528.924:004

БУХОРО ВИЛОЯТИ ХУДУДИДАГИ МАДАНИЙ МЕРОС ОБЪЕКТЛАРИ МОНИТОРИНГИ

**Ш.Я.Сатторов, таянч докторант, “ТИҚХММИ” МТУ Бухоро табиий ресурсларни
бошқариш институти, Бухоро**

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро вилояти ҳудудидаги мавжуд маданий меърос объектлари мониторинги ва уларнинг географик жойлашуви, майдони тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Калим сўзлар: Ер мониторинг, объект, географик жойлашув, маданий мерос, архитектура ёдгорликлари, археологик ёдгорликлари монументал саънат ёдгорликлари, диққатга сазовор жойлар.

Аннотация. В данной статье представлена информация о мониторинге существующих объектов культурного наследия на территории Бухарской области и их географическом расположении и площади.

Ключевые слова: Мониторинг земель, объект, географическое положение, культурное наследие, памятники архитектуры, памятники археологии, памятники монументального искусства, достопримечательности.

Abstract. This article provides information on the monitoring of existing cultural heritage sites in the territory of Bukhara region and their geographical location and area.

Key words: Land monitoring, object, geographical location, cultural heritage, architectural monuments, archeological monuments, monumental art monuments, attractions.

Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари Моддий маданий мерос объектларининг давлат кадастрига ёки Номоддий маданий мерос

Ер мониторинги ер таркибидаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларга баҳо бериш, салбий жараёнларнинг олдини олиш ва оқибатларини тугатиш учун ер фондининг ҳолатини кузатиб туриш тизимидан иборат. Давлат ер кадастрини юритишни, ердан фойдаланишни, ер тузишни, ер фондидан белгиланган мақсадда ва оқилона фойдаланиш устидан давлат назоратини амалга оширишни, ерларни муҳофаза қилишни ахборот билан таъминлаш ер мониторинги асосида амалга оширилади. Ер мониторингини ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Бухоро - жаҳоннинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлиб 1997 йилда шаҳар ўзининг 2500 йиллик юбилейини нишонлади. Кўплаб тарихчилар, тилшуносларнинг фикрига кўра Бухоро сўзи санскритча “вихара” сўзидан келиб чикан бўлиб, “қалъа” деган маънони билдиради. Археологик қазилмалар натижасига асосан олимлар ушбу шаҳар эрамингача бўлган даврда ҳудуднинг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган деган хулосага келдилар. Бухоро Хитойдан Римгача олиб боровчи Буюк Ипак йўлининг энг муҳим чорраҳаларидан бирида жойлашган.

VIII асрда бу ерда араб истилоси натижасида Ислом дини жорий этилган. Аста-секин Бухоро энг муҳим диний марказга айланган ва тобора кўпроқ “Бухорои Шариф” деб аташган. Ривожланиш даврида шаҳар бир неча бор (форслар, араблар, мўғуллар томонидан) вайрон қилинган ва тикланган. Бухоронинг ўзига хос иқтисодий ва маданий ривожланиши Сомонийлар ва Шайбонийлар яшаган даврларга тўғри келади. Ҳозирги Бухоро (қарийб 300 минг аҳоли) Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарлари сингари ески ва янги шаҳарга бўлинган. (1-расм)

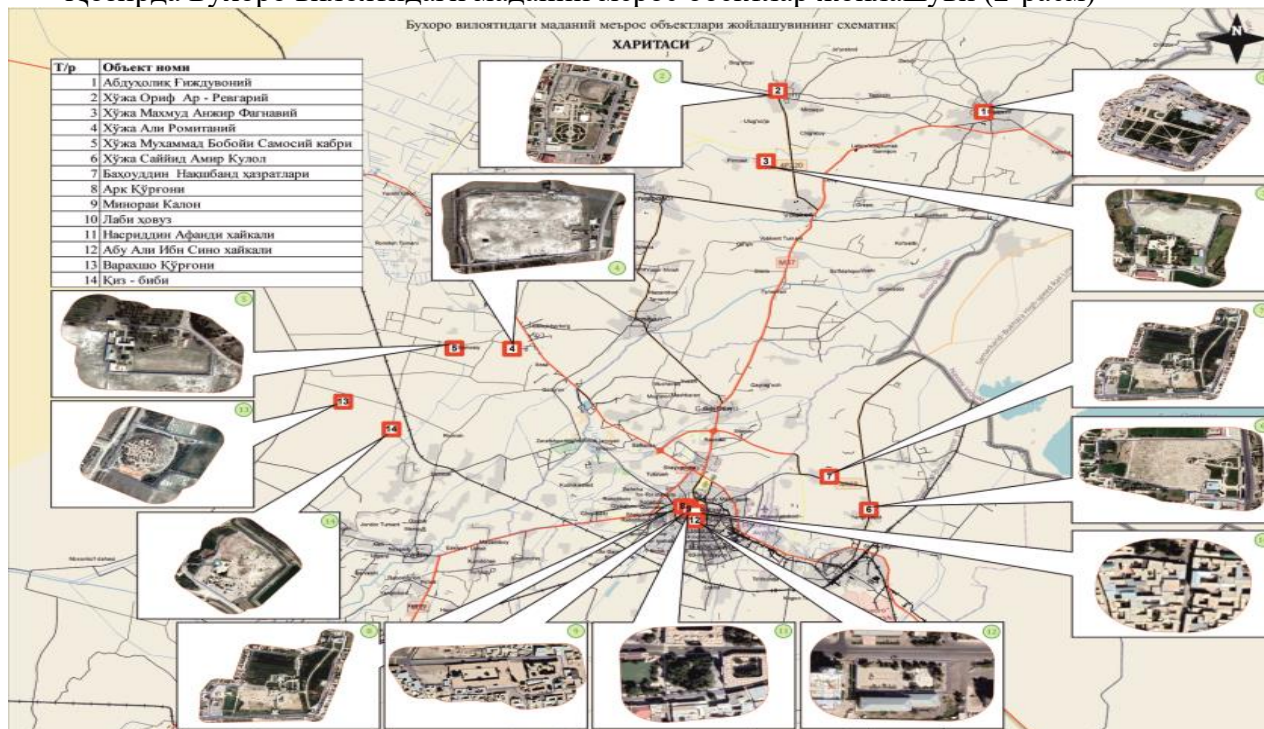

1-расм. Бухоронинг қадимги тарихи

Лекин бизнинг шахримиз шак-шубҳасиз устунликка эга. Агар бошқа жойларда эски шаҳар қисмида фақат тарихий ёдгорликлар бўлиб, ҳеч бир аҳоли яшамагани учун очик осмон остидаги музей сифатида қабул қилинса, Бухорода одамлар минг йиллар илгаригидек яшамоқдалар. Бу ҳар бир кишига шаҳарнинг бой тарихини тасаввур қилиш имконини беради. Шаҳарнинг янги қисмида мамурий бинолар, мактаблар, мадрасалар, институтлар ва саноат корхоналари жойлашган.

Бутун илм аҳли бу ҳисоб-китоблар қанчалик ўта мантиқий ва шу билан бирга чиройли чиққанига ҳали ҳам ажабланади.

Ҳозирда Бухоро вилоятидаги маданий мерос объектлар жойлашуви (2-расм)

2 – расм. Бухоро вилоятидаги маданий мерос объектлар жойлашуви

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 19 декабрдаги ПҚ-4068-сон қарорига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси қарор қилади: Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 4 октябрдаги 846-сон қарорига Жумладан, туризмни иқтисодийнинг стратегик тармоғига айлантириш, бу борада бир қатор муҳим чора-тадбирлар қаторида ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон моддий маданий мероси ва номоддий маданий мероси рўйхатида Ўзбекистондаги янги объектларни киритишни тезлаштириш вазифаси ҳам қўйилган эди. Хўш, бугунги кунда юртимизнинг қайси моддий ва номоддий мерослари ЮНЕСКО рўйхатида киритилган ва яна қайсилари киритилиши режалаштирилган.

ЮНЕСКОнинг умумжаҳон рўйхатидаги моддий маданий мерослар сони 1121 тани ташкил этади. Мазкур рўйхатга Ўзбекистондан 4 та мерос киритилган. (1-жадвал)

ЮНЕСКОнинг умумжаҳон рўйхатидаги номоддий маданий мерослар сони 500 дан ортиқни ташкил этиб, мазкур рўйхатга Ўзбекистондан 8 та мерос, яъни:

- Бойсун тумани маданияти (2008 йилда);
- Шашмақом (2008 йилда - Ўзбекистон ва Тожикистон);
- Катта ашула (2009 йилда)
- Аския - ақл-идрок санъати (2014 йилда)
- Наврўз (2016 йилда Ўзбекистон ва яна 11 та давлат);
- Палов тайёрлаш маданияти ва урф-одати (2016 йилда);
- Марғилон хунармандчиликни ривожлантириш маркази, атлас ва адрас матоларини тўқишнинг анъанавий технологияси (2017 йилда);
- Хоразм лазгиси (2019 йилда) киритилган.

ЮНЕСКОнинг умумжаҳон рўйхатидаги моддий маданий мерослари	
1	Ичан қалъа (1990 йилда)
2	Бухоро шаҳрининг тарихий қисми (1993 йилда); 200 гектар майдони
3	Шаҳрисабз шаҳрининг тарихий қисми (2000 йилда)
4	Самарқанд шаҳри (2001 йилда)

ЮНЕСКОнинг 2020 йил декабр ойида ўтказилиши режалаштирилган номоддий мерослар рўйхатига киритиш бўйича анжуман муҳокамасига Ўзбекистон, Озарбайжон, Туркия, Эрон давлатлари томонидан миниатюра санъатини мазкур рўйхатга киритиш юзасидан мурожаат тақдим этилган.

Ўзбекистон БМТ қошидаги таълим, фан ва маданият масалалари бўйича халқаро ташкилотга (ЮНЕСКО) 1993 йили қўшилди. Айни пайтда ЮНЕСКО рўйхатига Ўзбекистондан 4 меъморий мажмуа ва номоддий маданий мероснинг 5 объекти киритилган. Меъморий мажмуалар Хива, Бухоро, Самарқанд ва Шахрисабзнинг тарихий марказларидан иборат. 5та номоддий маданият объекти эса Наврўз, катта ашула, аския ва ҳоказолардан иборат. Шунингдек, яна 30 объект ушбу рўйхатга киритилиш босқичида турибди.

Ўзбекистоннинг маданий мероси; Ўзбекистон Республикаси ЮНЕСКОга 1993 йилнинг 26 октябрида қўшилди; БМТ қошидаги таълим, фан ва маданият масалалари бўйича халқаро ташкилот; чапдан ўнгга: Шайх Мухтор Вали мақбараси; Хива (Ичанқалъа); Қадимги Хоразмнинг чўл қасрлари; Ҳазорасп шаҳри; Вобкент минораси; Чорбақр қабри; Варахша шаҳри; Баҳовуддин мажмуаси; Бухоро; Работи Малик карвонсаройи; Чашмаи Аюб мақбараси; Мирсаид Баҳром мақбараси; Сийпантош петроглифлари; Хонбанди тўғони; Сармишсой дараси; Абдуллахон банди; Самарқанд; Шахрисабз; Зараутсой петроглифлари; Ҳисор тоғлари; Бойсун шаҳри; Оқ Остона бобо мақбараси; Термиз шаҳри; Зомин тоғлари; Шохруҳия шаҳри; Қанқатепа; Пойкент; Қадимги Поп шаҳри; Ахсикент шаҳри; Қўқон шаҳрининг тарихий маркази; Фарғона; Шохимардон; Андижон; ЮНЕСКО бутунжаҳон мероси объектлари; ЮНЕСКО бутунжаҳон меросининг номзод- объектлари; Ичан-қалъа – ички қалъа; Фарғона - Буюк Ипак йўли ўтган шаҳар.

Бухоро вилояти маданий мерос объектлар мониторингида аниқланишида вилоят бўйича жами 829 та Маданий мерос объектлари мавжуд бўлиб улар қуйдагилар Археологик ёдгорликлар 287 та; Архитектура ёдгорликлари 506 та; Монументал саънат ёдгорликлари 17 та; Дикқатга сазовор жойлар 19 та.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 19 июндаги ПҚ-5150-сонли моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори
2. Ўзбекистон Республикасининг ер кодекси
3. Sattorov Sh Y, Ahmadov S O, Akhtamov S A 2021 Mechanisms of rice growing and rice development in Uzbekistan online-conferences 5 183
4. Sattorov S Y 2020 Use of aerocosmic methods and gis programs in construction of space data models of pastoral land Current scientific research in the modern world
5. Abduloev A M 2020 The use of advanced technologies in geodetic and geoinformatics Journal agro processing
6. Khudoyberdiyev, F. S. (2020). "Development of Effective Methods for the Use of Pasture Land" International Journal of Advanced Research in Science. Engineering and Technology, 7(3).
7. Sh, F. (2020). Khudoyberdiyev Measures to prevent degradation of pastoral lands. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology, 7(3).
8. <https://lex.uz/acts/25461>

УЎК 902/903

ЎРТА ОСИЁ МЕЗОЛИТИ ШАХСИЙ ЗЕБ-ЗИЙНАТ БУЮМЛАРИ ТИПОЛОГИЯСИ ВА УЛАРНИ ЎРГАНИЛИШИ ХУСУСИДА

У.Умаров, ўқитувчи, Самарқанд Давлат университети, Самарқанд

Аннотация. Мақолада Ўрта Осиё ва Евросиёда мезолит даври тақинчоқларининг ўрганилиши ва муаммолари ёритиб берилган. Ўрта тош даври-Мезолит даврига тош қуроқлар ва бошқа буюмларнинг яшаш технологиялари мукаммаллашган ва типлари кўпайган. Мезолит даври қадимги давр одамларининг маънавий ҳаётини тадқиқ этишидаги муҳим манба ҳисобланган шахсий тақинчоқлар тайёрлаш яна кўпаяди. Шунингдек уларнинг турлари ва типлари ҳам бир мунча кўпайган. Тақинчоқлар асосан юмшоқроқ тош жинслари ва ҳайвон суяги, тиш, шохи ва чиганоқ каби органик материаллардан тайёрланган. Ўрта Осиё мезолитининг ажойиб намунаси ҳисобланган Обишир маданиятининг зеб-зийнатлари етарли даражада ўрганилган. Бироқ бошқа маданият жамоаларига тегишли шахсий тақинчоқлари етарли даражада ўрганилмаган. Бироқ Европа, Сибир ва Урал ҳудудлари мезолит маданиятларига оид зеб-зийнат буюмлари етарли даражада ўрганилган.

Калит сўзлар: Мезолит, шахсий зеб-зийнат буюмлар, ўрганилиш даражаси, Ўрта Осиё, Обишир, Каспийбўйи, Сибир, тип, тош, органик метериал.

Аннотация. В статье рассказывается об изучении и проблемах мезолитических украшений Средней Азии и Евразии. К периоду среднего каменного века — мезолита технология изготовления каменных орудий труда и других предметов усовершенствовалась, а их типы увеличились. В период мезолита увеличилось производство личных украшений, которые были важным источником в изучении духовной жизни людей древности. Их виды и типы также несколько увеличились. Ювелирные изделия в основном сделаны из мягких пород и органических материалов, таких как кости животных, зубы, рога и раковины. Достаточно изучены орнаменты обиширской культуры, являющейся прекрасным образцом среднеазиатского мезолита. Однако личные украшения, принадлежащие другим культурным общностям, изучены недостаточно. Достаточно изучены орнаменты, относящиеся к мезолитическим культурам Европы, Сибири и Урала.

Ключевые слова: мезолит, личные украшения, уровень изученности, Центральная Азия, Обишир, Прикаспий, Сибирь, тип, камень, органический материал.

Abstract. The article tells about the study and problems of Mesolithic jewelry in Central Asia and Eurasia. By the period of the Middle Stone Age - the Mesolithic, the technology for manufacturing stone tools and other items improved, and their types increased. During the Mesolithic period, the production of personal jewelry increased, which was an important source in the study of the spiritual life of people of antiquity. Their species and types also increased somewhat. Jewelry is mostly made from soft rocks and organic materials such as animal bones, teeth, horns, and shells. The ornaments of the Obishir culture, which is an excellent example of the Central Asian Mesolithic, have been sufficiently studied. However, personal adornments belonging to other cultural communities have not been studied enough. The ornaments of the Mesolithic cultures of Europe, Siberia and the Urals have been sufficiently studied.

Key words: Mesolithic, personal adornments, personal jewelry, Central Asia, Obishir, Caspian region, Siberia, type, stone, organic material.

Маълумки, кадимги одамлар тафаккури тараққиётининг ўсиши билан узвий равишда сўнги палеолит даврига келиб ибтидоий амалий санъат пайдо бўлган. Бу мезолит даврига келиб янада равақ топган. Дастлабки амалий санъатнинг намуналари сифатида зеб-зийнат буюмларини ҳам кўрсатиб ўтишимиз мумкин. Ўрта Осиёда ҳам сўнги палеолитда пайдо бўлган зеб-зийнат буюмларининг типлари ва сони тош даврининг кейинги босқичи-мезолит даврида кўпайди. Мезолит даврида буюмлар яшашдаги ривожланган технологиялар тош ва биоген материаллардан шахсий зеб-зийнат буюмларини тайёрлашда жуда кўл келган. Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиёда мезолит ва неолитдан бошлаб шахсий тақинчоқлар тайёрлашда чиғаноқлардан фойдаланиш бошланган ва бу жараён неолит даврида янада кучаяди.

Ўрта тош даврига оид шахсий зеб-зийнат буюмлари олдинги даврларга қараганда яхшироқ ўрганилган. Ўрта Осиёда бу даврга келганда тақинчоқларнинг сони ва сифати ошади. Устюрт мезолити маконларидан чиғаноқдан ва Фарғона мезолити ёдгорликларидан эса тошдан ишланган зеб-зийнат буюмлар нисбатан яхши ўрганилган.

Ўрта Осиёдан кўплаб мезолит даврига оид кўплаб ёдгорликлар аниқланган бўлсада, тадқиқотчилар асосий диққат эътиборларини маконлардан топилган тош қуролларга қаратиб, тақинчоқларга кам эътибор берганлар. Фақатгина Обишир-5 макони тош тақинчоқлари бундан мустасно (1-расм). Археологияда Марказий Фарғона мезолити сифатида ўзига хос ўринга эга бўлган кўплаб археологик ёдгорликлар мажмуасидан ноёб топилмалар аниқланган. Масалан Обиширдан Ўрта Осиё мезолитига хос бўлган дастлабки камон учи аниқланган [1, 40 б.]. Марказий Фарғонада очиб ўрганилган мезолит даври маконларидан шахсий зеб-зийнат буюмлари топиб ўрганилган. Водий мезолитининг Янгиқадам ёдгорликлар гуруҳига мансуб Дарозкўл 1 маконидан ёрқин мармарсимон тоғ жинсидан ясалган кичик тош мунчоқ шодаси аниқланган. Унинг ўртасида ҳар икки тарафидан бурғулаб очилган тешик жойлашган. Шунингдек, Янгиқадам 12, Янгиқадам 16, Янгиқадам 19, Янгиқадам 25, Янгиқадам 27 ва

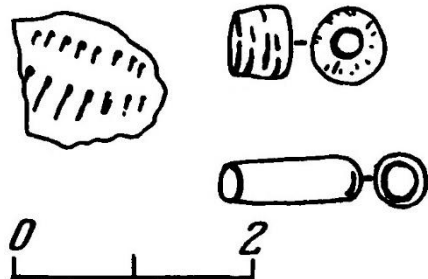
Янгиқадам 35 маконларидан ҳам тош мунчоқ ва туморлар топилган. Мазкур маконлардан доирасимон ярим маҳсулотларнинг аниқланиши зеб-зийнат буюмларнинг маконнинг ўзида тайёрланганлигидан дарак бериб турибди [2, 73-106 б.]. Худди шундай шахсий тақинчоқлар Мадёр ва Тайпоқ манзилгоҳлари гуруҳидан, Сигирчилик, Узункўл 1,2, Дамкўл 3 маконларидан ҳам аниқланган. Улар асосан доирасимон, узунчоқ ва овалсимон шаклларга эгадир. Тадқиқотчилар бу топилмаларни мезолитнинг охири ва неолитнинг илк босқичларига оид деб ҳисоблайдилар [2, 66 б.].

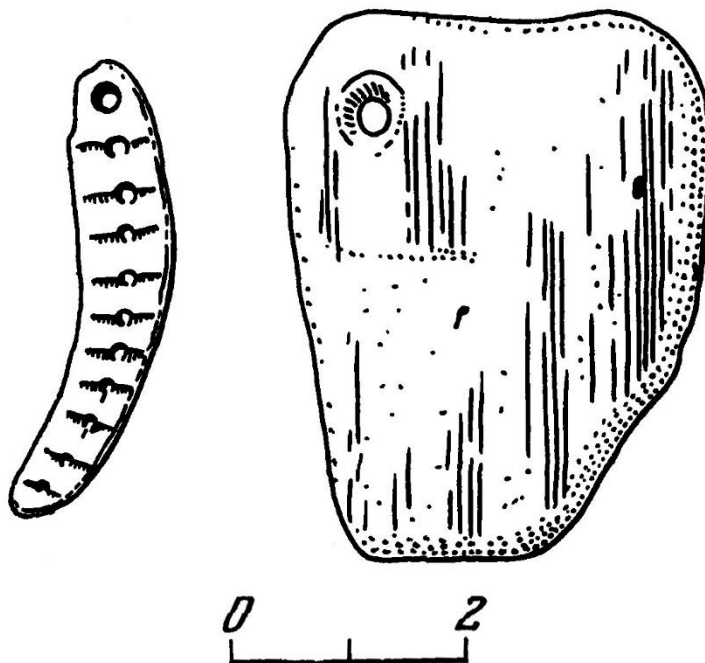
1-расм. Обишир 5 маконидан аниқланган тош мунчоқлар

Марказий Фарғона мезолити зеб-зийнатларидан Обишир-5 маконидан аниқланганлари батафсил ўрганилган. Обишир-5 макони тош тақинчоқлари Фарғона мезолитининг бошқа ёдгорликларинингидан анча кўпроқ учрайди. Тадқиқотчилар тош тақинчоқларни яшаш технологияларини экспериментал-тарасалогик таҳлиллар ёрдамида аниқлаганлар. Обишир-5 ликлар макондан 4,5 км узоқликдан хом-ашё келтиришиб, дастлаб уни қаттиқ тош ушаткич билан майда-майда бўлақларга бўлишган. Шундан кейин кескич тош қурол (ёки қирғич) ёрдамида силлиқлаш усули ёрдамида маълум шаклга келтирилган. Тайёр шаклган келган туморни ўртаси ёки юқори қисмидан 2 мм диаметрли ва 5х7 мм қалинликдаги тешик ҳосил қилинган. Бироқ макондан юмшоқ тоғ жинсларини тешишга мўлжалланган тош бурғу ёки тешигич аниқланмаган. Мазкур тақинчоқлар хом-ашёси сифатида асосан талькит ва серпентинитдан фойдаланишган. Обишир-5 макони тақинчоқларининг ўрганилиши минтақа аҳолисининг тошга ишлов беришнинг янги технологияларини ўзлаштиришлари ва Яқин Шарқ мезолити анъаналари билан яқин алоқалари хусусида маълумотлар беради [3, 7-14 б.]. Обишир маданияти зеб-зийнат бумлари орасида итнинг тишидан ишланган мунчоқлар ҳам аниқланган [4, 161 б.] Жанубий Ўзбекистонда жойлашган Мачай ғоридан тош эгов ва тош бурғу ҳам топилган. Ў.И. Исломов улар суяк ва юмшоқ тош жинсларидан тақинчоқ яшашда фойдаланилган деб ҳисоблайди. Ғорнинг юқори қатлаmidан бир дона тош мунчоқ, қуйи қатлаmidан эса суякдан ишланган кичик тешиги бор тақинчоқ аниқланган. Мачайликларда тақинчоқлар ва диний буюмларни силлиқлаш ва сайқаллаш техникаси анча ривожланган [5, 115-116 б.].

Устюрт ва Қизилқум мезолити маконларидан зеб-зийнат буюмларининг ажойиб намуналари аниқланган (2-расм). Топилмалар шу минтақа аҳолисининг ҳўжалик ва маънавий ҳаёти хусусида қимматли маълумотлар беради. Бу ердаги тақинчоқларнинг аксарияти чиғаноқдан ишланганлиги билан характерланади [4, 156 б.]. Устюрт мезолити топилмалари Ўрта Осиёнинг бошқа маконлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу ердаги Айдабол 16 ва 26, Жаринқудуқ 1, Оқтайлоқ 1, Ақтобе 2, Чурук 2,3, 7 ва Сулама маконлари сўнги мезолит ва илк неолитга таълуқли бўлиб, тадқиқотчи Е.Б. Бижанов ва А.В. Виноградовалар бу ёдгорликлардан чиғаноқлардан ишланган тақинчоқларни аниқлашган [6.]. Аммо мезолит даврига тегишли бундай ноёб топилмалар махсус ўрганилмаган.

2-расм. Устюрт мезолитига хос тош ва чиганокдан ясалган тақинчоқлар

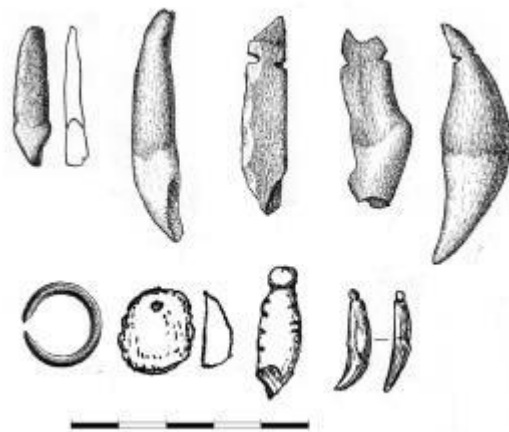
3-расм. Дам-Дам Чашма 2 ғоридан аниқланган зеб-зийнатлар

Шарқий Каспийбўйи мезолити топилмалари ҳам диққатга сазавор. Жебел ғоридан мезолит ва неолит даврларига оид кўплаб артефактлар, жумладан суяк ва чиганокдан ишланган зеб-зийнат буюмлари аниқланган. Каспий денгизи чиганокларидан (дидакна) ва тошдан ясалган овал шаклидаги мунчоқлар топилган [7, 195-209 б.]. Жебел ғори тақинчоқларининг ясалиш технологиялари маълум даражада ўрганилган. Тадқиқотчилар тақинчоқлар ясашга мўлжалланган тош қуролларга эътибор қаратишган. Ғордан чиганокни ўртасини тешиб мунчоққа ясаш, силлиқлаш, сайқаллаш ва уни маълум шаклга келтириш учун ишлатилган тош қуроллар топилган[8]. Дам-Дам Чашма 2 ғор-маконининг мезолит даври қатламларидан чиганок ва кремнийдан ясалган мунчоқлар (3-расм) топилган [9, 22-23 б.].

Мезолит даврига келганда Евроосиёнинг бошқа минтақаларида ҳам тош ва органик материаллардан қурол ва бошқа буюмларлар ясаш техникаси такомиллашган. Айниқса зеб-зийнат буюмларнинг сони ва типлари жуда кўпайганлиги кузатилади. Бу ўрта тош даври жамоаларининг маънавий ҳаётида олға силжишлар содир бўлганлигини ҳам англатади.

Евроосиёнинг бошқа минтақаларининг қадимги тош даври, хусусан ўрта тош-мезолит даври шахсий зеб-зийнат буюмлари Ўрта Осиё мезолити тақинчоқларига қараганда бир мунча кенгрок ўрганилган. Фикримизча, худди сўнги палеолитда ҳам кузатганимиздек, Ўрта Осиё мезолитдан ҳам тош ва биоген материаллардан ясалган тақинчоқларнинг кам топилиши бўлиши мумкин.

Қитъанинг кўплаб мезолит маконлари тош индустрияси, органик материаллардан тайёрланган буюмлар типологияси, хўжалик фаолияти ва маънавий-ижтимоий муносабатлари масаласи етарли даражада ўрганилган [10, 15-30 б; 11; 12, 45-49; 13; 14, 28-36 б.]. Маълумки Ғарбий Европада сўнги палеолит давридаёқ тақинчоқлар ясаш бошланган ва бу жараён мезолит даврида янада кенгайган. Минтақада ўрта тош даври жамоаларининг маънавий ҳаёти даражасини очиб беришда муҳим рол ўйнайдиган зеб-зийнат буюмлари яхши ўрганилган [15; 16; 17; 18].

4-расм. Шарқий Европа мезолитига оид зеб-зийнат буюмлар

Шарқий Европанинг ўрмон зонаси мезолит маконларидан аниқланган органик материаллардан тайёрланган тақинчоқларнинг тайёрланиш технологияси (4-расм) етарли даражада ўрганилган [13, 278-290; 19]. Кунда, Онег, Веретье ва Бутов мезолит маданиятларига таълуқли маконлардан органик материаллардан ишланган шахсий тақинчоқлар типологияси, хом ашёси турлари ва ясаиш технологиялари яхши очиб берилган. Масалан Кунда маданияти жамоалари тўнғиз, лос, бобр, ит, айиқ, бўри ва ҳатто одам тишидан ҳам мунчоқлар тайёрлашган. Онег маданиятидан аниқланган 5700 дондан кўпроқ органик материаллардан тайёрланган тақинчоқларининг аксарияти қабрлардан аниқланган [13, 280 б.]. Минтақадан аниқланган тақинчоқлар орасида ипга тизиб бўйинга тақиладиганларидан ташқари қийимга қадаб қўйиладиганлари ҳам мавжуд бўлган. Мезолит даври “заргарлари” зеб-зийнат буюмларини бирмунча оддий технологиялар ёрдамида тайёрланган. Дастлаб тақинчоққа мўлжалланган суяк парчаси ёки тиш ўткир тўғли кремний қурол ёрдамида кўндалангига арраланган. Кейин ўртаси тош бурғу ёрдамида тешилиб, мунчоқ шодаси тайёрланган. Бундан ташқари тақинчоқларнинг сиртига тирнаб нақшлар ҳам туширилган [13, 282 б.]. Шарқий Европанинг мезолит даври органик материаллардан тайёрланган тақинчоқларни 14 типга ажратиш мумкин [19, 132-138 б.].

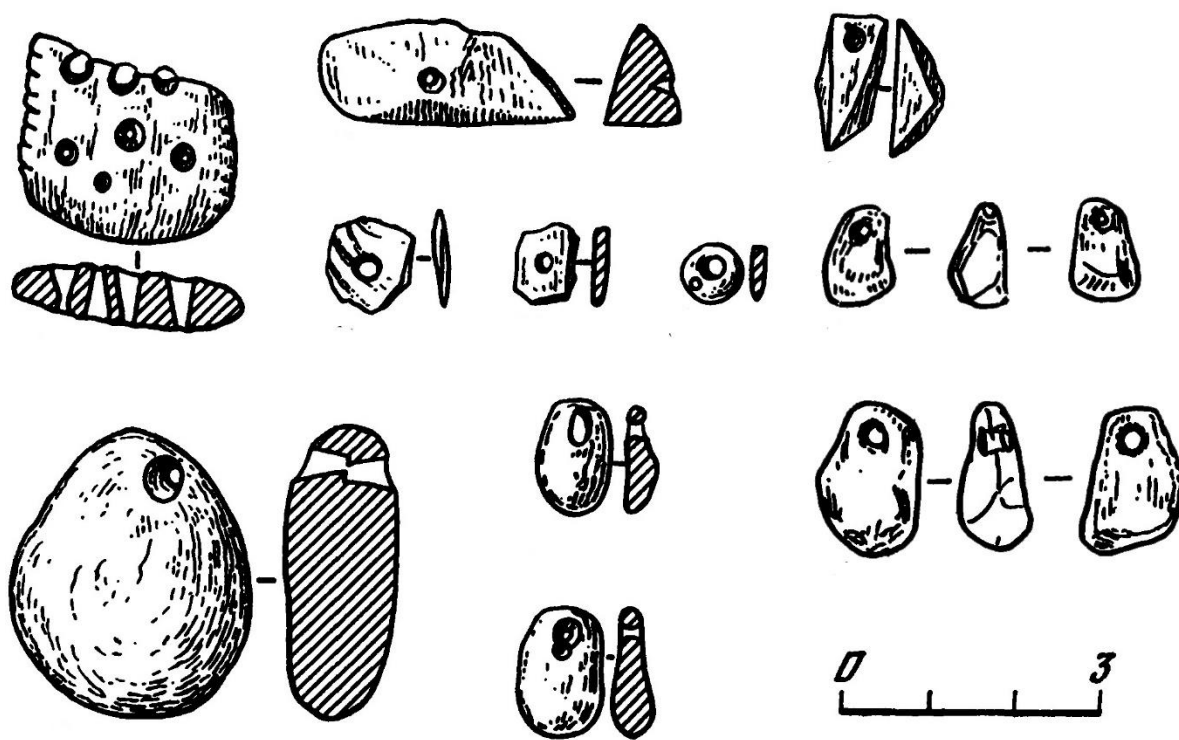
Волга-Ока икки дарё оралиғи мезолит маданиятлари органик материаллардан ясалган зеб-зийнат буюмлари типологияси ва ясаиш технологияси жуда яхши тадқиқ этилган. Мазкур минтақанинг мезолит даври жамоалари ҳайвон суякги, тиши ва шохларидан ҳар хил буюмлар, хусусан зеб-зийнатлар ясашда жуда моҳир бўлганлар. Сулягалс, Звидзе, Оса, Звейниеки, Пули, Нушполи 11, Ивановский 7 ва 3 маконларидан органик материаллардан тайёрланган хилма хил буюмлар топиб ўрганилган [11, 63-100; 20, 171-183 б.].

Юқори Волгада жойлашган Замостье макони жамоалари суякдан ажойиб тақинчоқлар ва меҳнат ва ов қуроллари ясашган. Макон мезолитнинг охири ва неолитнинг илк босқичларига оид бўлиб, бу ердан жуда кўп миқдорда органик материаллардан ясалган буюмлар, хусусан тақинчоқлар ҳам аниқланган. “Шубҳасиз, бу буюмлар қадимги одамларнинг дунёқараши, ўзини ўзи идентификация қилиш ва дунёқарашда турли даражадаги тушунчаларни акс эттирган” Замостьеликлар лос суягидан мунчоқ, тўғнағич ва пичоқлар ясаб, уларнинг сиртига тирнама усулда орнамент беришган [21, 208-226 б.].

Сибир мезолити тақинчоқларини ҳам етарли даражада ўрганилган дейиш мумкин (5-расм). Усть-Белая маконидан агальматолитдан ясалган 63 тадан ортиқ тақинчоқ аниқланган. Улар эллипидсимон, ноксимон, доирасимон ва ялпоқ кўринишли бўлиб, бир чеккаси учи биконик бурғу билан тешилган. Шунингдек, Сибир буғуси-марал ёки йиртқич ҳайвон тишидан ишланганлари ҳам учрайди. Anodonta турига мансуб чиғаноқдан ясалган доирасимон мунчоқ шодалари ҳам мавжуд. Макондан сланц ва суякдан ишланган тақинчоқлар ҳам аниқланган [22, 117 б.].

Ангарорти мезолитига таалуқли Верхолёнская Гора 1 маконидан агальматолит тошидан ясалган пирамидасимон ва доирасимон тақинчоқлар топилган. Макондан аниқланган

тақинчоқларнинг энг ажойиби сиртига нақш туширилган аргиллитдан ишланган плитка ҳисобланади [22, 179 б.].

5-расм. Сибир мезолити маконларидан топилган тақинчоқлар

Сибирнинг мезолит даври маконлари орасида Стрижова Гор маконидан ўзига хос тақинчоқлар аниқланган. Ёдгорликнинг 3-17 маданий қатламлари мезолитга оид бўлиб, бундан буғу суягидан ишланган тақинчоқлар кўплаб топилган [22, 180 б.].

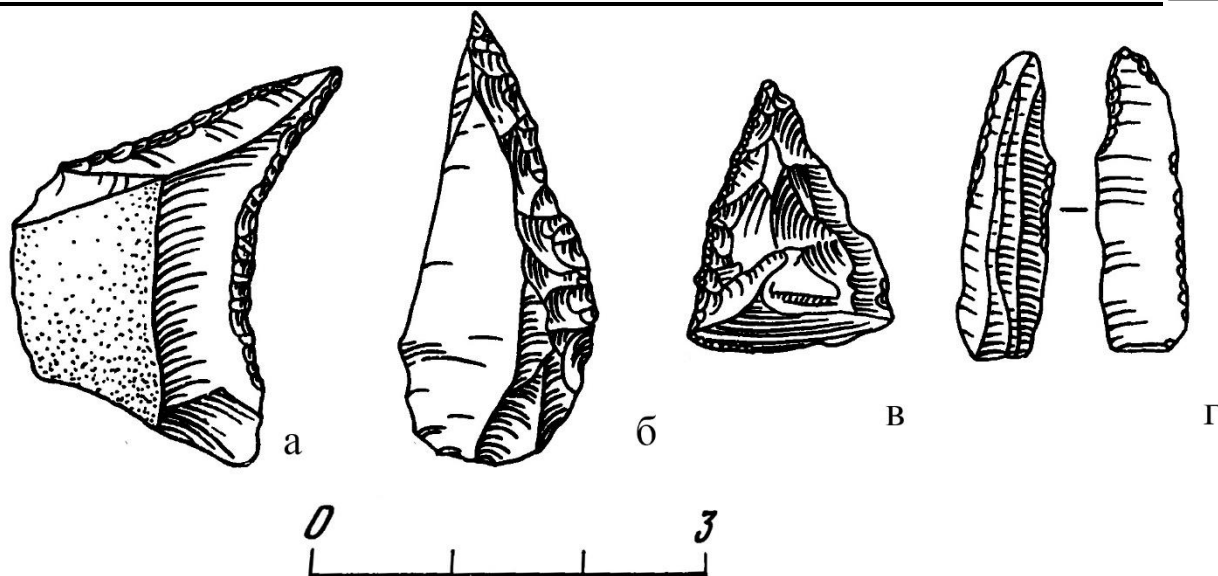
Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Европа ва Сибир мезолити тақинчоқлари етарли даражада ўрганилган. Фикримизча, ушбу минтақаларда зеб-зийнат яшаш технологияси Ўрта Осиёнинг мезолит жамоалариникига қараганда анча яхши ривожланганлигида бўлиши мумкин.

Ўрта Осиёда сўнги палеолитга нисбатан мезолит даврига келиб тош ва органик минераллардан тайёрланадиган шахсий зеб-зийнат буюмлари кўпайган. Таъкидлаш жоизки, шу пайтга қадар Ўзбекистоннинг тош даври бўйича қилинган илмий ишларида зеб-зийнат буюмларига кам эътибор қаратилган.

Ўрта Осиё мезолит даври зеб-зийнатлар буюмлари алоҳида ўрганилмаган. Фақатгина Обишир-5 маконидан аниқланган тош тақинчоқлар алоҳида ўрганилган, холос.

Ўрта Осиё мезолитининг деярли барча манзилгоҳларидан ҳўжаликда ва турмушда зарур бўладиган майда буюмлар, жумладан тақинчоқлар яшашда керак бўладиган силлиқловчи, эговловчи, бурғуловчи, тешувчи тош қуроллар (микролитлар) аниқланган (6-расм). Бу ҳолат Ўрта Осиёда мезолит даврига келганда тош ва органик материаллардан турли туман зеб-зийнат буюмлар яшаш кенгайганидан далолат ҳам беради. Марказий Фарғона мезолит маданиятининг йирик маконларининг барчасидан тош мунчоқлар аниқланган. Устюрт зеб зийнат буюмларининг мезолит ёки неолитга оид ёки оид эмаслиги ҳам бир мунча баҳсли.

Евросиёнинг бошқа минтақалари мезолит даври тақинчоқлари алоҳида ўрганилган. Айниқса Ғарбий ва Шарқий Европа, Урал ва Сибир мезолит жамоалари зеб-зийнат буюмлари қадимги одамларнинг маънавий-ижтимоий турмуш тарзи даражаси манбаси сафатида тадқиқ қилинган. Бу хусусида махсус илмий ишлар ҳам эълон қилинган.

6-расм. Обишир 5 макони (а,б,в) ва Устюрт мезолити маконларидан топилган тақинчок ясада фойдаланилган тош бурғулар

Ўрта тош даври-мезолит даври шахсий тақинчоклари бир мунча юмшоқроқ тош жинслари ва органик материаллардан ясалган. Мезолит даври жамоалари ўзлари учун шахсий тақинчоклар ясада асосан кремний, сланц, агальматолит, аргиллит, талькит ва серпентинит каби тош жинслари ишлатилган. Бундан ташқари зеб-зийнатлар ясада қуйидаги органик метериаллар, хусусан сут эмизувчи ҳайвонлар ва қуш суяги, шохи, тиши ва чиғаноқларидан кенг фойдаланилган.

Ушбу топилмалар ўрта тош даври одамларининг маънавий-мафкуравий ва ижтимоий ҳаёти хусусидаги бирламчи манбалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Исламов У. Некоторые результаты полевых работ на стоянке Обишир V в 1971 г. // Успехи Среднеазиатской археологии. Выпуск 2. Ленинград.1972.-С.40
2. Исламов.У.И, Тимофеев В.И. Культура каменного века Центральной Ферганы.Ташкент.1986.-С.73-106.Табл.14. Рис.50.
3. Федорченко А.Ю., Шнайдер С.В, Крайцаж М.Т, Романенко М.Е., Абдыканова А.К., Колобова К.А., Алишер кызы С., Тэйлор В., Кривошапкин А.И. Технология изготовления каменных украшений из раннеголоценовых комплексов западной части Центральной Азии (по материалам стоянки Обишир-5// Археология, 12 этнография и антропология Евразии, т. 46, № 1, 2018, -С.7-14.
4. Мезолит СССР. –С.161.
5. Исламов. У. Пещера Мачай.Ташкент.1977.-С.115-116.
6. Бижанов Е.Б. Мезолитические и неолитические памятники Северо-Западного Устюрта //Археология Приаралья. Вып.І. Ташкент. 1982;
7. Окладников А. П. Пещера Джебел — памятник древней культуры прикаспийских племён Туркмении // Труды Южно-Туркменской археологической комплексной экспедиции Т. VII.Ашхабад.1956. -С. 195,209.
8. Иванова В. Г. Григорьева А. З. Описание следов сработанности, обнаруженных под микроскопом на кремневых орудиях из пещеры Джебел // Труды Южно-Туркменской археологической комплексной экспедиции. Т. 7. Ашхабад.1956.
9. Марков.Г.Е.Грот Дам-Дам-Чашме 2 в Восточном Прикаспии// СА.№2.1966.
10. Бердникова Н. Е. Мезолит как исследовательская традиция. Часть 1. В поисках идентификации. Известия Иркутского государственного университета. Т. 8. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология». 2014.-С.15-30;
11. Жилин М.Г. Изделия из кости и рогаиз среднего и верхнего мезолитических слоев стоянки Ивановское 7 в собрании МАЭ РАН // Camera praehistorica № 1 (6) • 2021. DOI: 10.31250/2658-3828-2021-1-63-100;
12. Забелина Г.А., Забелин В.И. К вопросу о роли женщины в жизни доисторических племён (Часть 1 – палеолит, мезолит). //Вестник ТувГУ. Выпуск 1. Социальные и гуманитарные науки.2012, С. 45-49
13. Жилин М.Г.Подвески из кости в мезолите лесной зоны Восточной Европы //Археология Евразийских степей №4 2019;
14. Бочарова Е. Н. Парадигмы в истории изучения мезолита // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2015. Т. 14, вып. 3: Археология и этнография. С. 28–36.
15. Zagorska I. Das Fruhmeseolithikum in Lettland. In Veroff entlichungen des Museums fur Ur- und Fruhgeschichte. Potsdam. Band 14/15. 1980.

16. Shuldt Ewald. Hohen Vieheln. Ein Mittelsteinzeitlicher Wohnplatz in Mecklenburg. Berlin. 1961;
17. Andersen Knud, Jørgsen Svend, Richter Jane & Jensen Juel Helle. Maglemose hytterne ved Ulkestrup Lyng. Kobenhavn. 1982.
18. David Eva. The Mesolithic Bone Industry in Denmark: A Technological Point of View from the Maglemosian Industry from Mullerup 1 and Ulkestrup Lyng II Sites. In 5th Congress International Epipaleolithic er Mesolithic, Grenoble, 18-23 Septembre 1995. Paris. 1997.
19. Жилин М.Г. Костяная индустрия мезолита лесной зоны Восточной Европы. М.2001
20. Жилин. М.Г. Получение заготовок для орудий из кости и рога в мезолите Волго-Окского междуречья// Археология Евразийских степей. № 2. 2017.
21. Лозовская О.В. Основные формы изобразительной деятельности в позднем мезолите и раннем неолите Волго-Окского междуречья по материалам стоянки Замостье 2 // Проблемы истории, филологии, культуры 2 (2018). С.208–226. DOI 10.18503/1992-0431-2018-2-60-208–226. Рис.2,4,5,6.
22. Колцов Л.В, Медведов Г.И. Мезолит Юга Сибири и Дальнего Востока/ Археология СССР. Мезолит СССР. М.1989.

УДК 903

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И.А.СУХАРЕВА ОКРЕСТНОСТЕЙ САМАРКАНДА

*Г.К. Фарманова, старший преподаватель, Ферганский государственный университет,
Фергана*

Annotatsiya. Maqola muallifining ta'kidlashicha, XX asrning 30-yillari o'rtalaridan boshlab O'zbekistonda arxeologiya rivojida katta burilish yuz berdi, keng ko'lamli statsionar dala tadqiqotlarini o'tkazish uchun moddiy baza yaratildi. Maqolada I.A.Suxarevning Samarqand yaqinidagi arxeologik ishlari va tadqiqotlari, xususan, arxeologik tepalik o'rganilgan Zadarg'om cho'li hududida olib borilgan arxeologik ishlar to'g'risidagi materiallar keltirilgan. Muallif I.A.Suxarevning arxeologik topilmalari va kashfiyotlarini, uning xizmatlari va O'zbekiston arxeologiya maktabining rivojlanishi va shakllanishiga qo'shgan hissasini qayd etadi.

Kalit so'zlar: Samarqand, Sogd, I.A.Suxarev, arxeologik qazishmalar, arxeologik topilmalar, arxeologik usullar, arxeologik tadqiqotlar, davrlashtirish.

Аннотация. Автор статьи утверждает, что с середины 30-х годов XX столетия наступает большой перелом в развитии археологии в Узбекистане, когда была создана материальная база для ведения широких стационарных полевых исследований. В статье представлен материал об археологических работах и исследованиях И.А.Сухарева в окрестностях Самарканда, в частности, археологические работы, произведенные на территории Задаргомской степи, где были изучены археологические тепе. Автор отмечает археологические находки и открытия И.А.Сухарева, его заслуги и вклад в развитие и становление археологической школы Узбекистана.

Ключевые слова: Самарканд, Согд, И.А.Сухарев, археологические раскопки, археологические находки, археологические методы, археологические исследования, периодизация.

Abstract. The author of the article argues that since the mid-30s of the twentieth century there has been a big turning point in the development of archeology in Uzbekistan, when the material base was created for conducting extensive stationary field research. The article presents material on the archaeological work and research of I.A. Sukharev in the vicinity of Samarkand, in particular, the archaeological work carried out on the territory of the Zadargom steppe, where archaeological tepe were studied. The author notes the archaeological finds and discoveries of I.A. Sukharev, his merits and contribution to the development and formation of the archaeological school of Uzbekistan.

Key words: Samarkand, Sogd, I.A. Sukharev, archaeological excavations, archaeological finds, archaeological methods, archaeological research, periodization.

Введение. С середины 30-х годов XX столетия главное внимание было обращено на выявление, учет и систематизацию памятников, проведение стратиграфических раскопок на крупных археологических памятниках. В первую очередь, почти во всех крупных регионах начинаются разведочные работы и археологические раскопки. С конца 30-х годов XX века

организуются экспедиции нового типа, ведущие надзор археологических раскопов на больших строительных площадках, чашах водохранилищ, трассах крупных каналов или территории новоосваиваемых земель. Археологические экспедиции и их большой размах, осуществленные по всей Средней Азии, требовали подготовки новых кадров и специалистов в области археологии. С 1 апреля 1940 года была учреждена кафедра археологии Средней Азии во главе с М.Е.Массоном, который успешно руководил ею на протяжении почти 30 лет [7: с.97-108].

Обзор литературы по теме. Рассматривая степень изученности темы, необходимо прежде остановиться на трудах Сухарева И.А. [4; 5; 6], в которых в конкретном многообразии представлен материал археологических работ автора, проанализированы обнаруженные предметы и сделаны некоторые выводы по времени их существования. В трудах Сухарева И.А., посвященных исследованию и раскопкам Афрасиаба и археологических памятников на территории Задаргомской степи, рассмотрены вопросы отдельных исторических периодов в истории древнего Самарканда, сделаны попытки производить типологию археологических памятников, описаны крупные памятники Кизляртепе и Кундузсуфи, проанализированы раскопочные работы на городище Кафыр-кала и по его окрестностям. В указанных работах И.А.Сухарев отметил самую раннюю дату появления белой глазурованной керамики с толстыми стенами.

Массон М.Е. в своей работе [3] приведет данные об археологических исследованиях и раскопках памятников Самаркандского Согда, в частности, об археологическом исследовании Афрасиаба и о местонахождении сада Тимура Давлатабад. В работе Шишкиной Г.В. [8] показана изученная раннесредневековая сельская усадьба под Самаркандом, раскрыты данные о древнейших поселениях на территории долины Зеравшана, отражающие хозяйственное и культурное развитие народов Согда. Используемые работы и ряд других, позволяют провести сравнительный анализ источников и их данных, и тем самым предоставить информацию, доказывающую историю археологического изучения окрестностей Самарканда, в частности, археологические работы Сухарева И.А.

Методология исследования. В основу методологии написания данной статьи положены принципы независимости и концепция цивилизационного подхода к историческому процессу. Также, говоря о методологии статьи, хотелось бы подчеркнуть, что нами были использованы методы отбора и классификации материала, сравнительного анализа приведенных фактов и выводов, а также метод историзма и объективности. Принцип историзма и объективности позволили изучить историографию вопроса в её конкретном многообразии.

Анализ и результаты исследования. До 1930 года все правительственные учреждения, в том числе Узкомстарис находились в Самарканде, но в связи с переносом столицы, как и другие республиканские учреждения, Узкомстарис базировался в город Ташкент. В Самарканде археологические работы временно прекращаются. С 1930 по 1945 годы раскопками на территории Самаркандского Согда занимается не Узкомстарис, а Эрмитаж и Институт истории материальной культуры (ИИМК) АН СССР и, частично, Самаркандский музей.

С начала 30-х годов XX столетия археологическими изысканиями также начали заниматься сотрудники Самаркандского музея. Из музейных учеников начала 20-х годов по Самаркандскому областному музею вышел оставивший определенный след в науке археолог И.А.Сухарев. Талантливый молодой исследователь И.А.Сухарев в 1929 году был участником Сумбарской экспедиции по линии Средазгеолкома, в 1936 и 1937 годах – Термезской археологической комплексной экспедиции. Он производит разведочные работы в окрестностях Самарканда – на территории Ургутского, Пастдаргомского и частично Каттакурганского районов.

Археологические работы производились на территории Задаргомской степи и было изучено около 50 археологических тепе. И.А.Сухарев впервые среди археологов того времени делает попытку производить типологию археологических памятников [4: с.13-18; 5: с.16-24]. Конечно, выделенные И.А.Сухаревым типы памятников весьма условны и совершенно не

соответствуют сегодняшним представлениям типологии памятников археологии, но наука именно так и развивается. Заниматься типологией памятников археологии в середине 30-х годов XX века было огромным достижением, потому что буквально 30–40 лет назад, увидев археологический памятник (тепе) многие востоковеды и даже некоторые археологи называли его «древним курганом» или «курган, превращенный в сигнальный пункт». Теперь у археологов появился значительный опыт по определению типов памятников. И.А.Сухарев выделяет дехканские замки, датировав их IX–X веками, и даже XI–XIII веками, указывающих на время, до которого люди жили на этих поселениях. Он оставляет много данных об оборонительной стене Девори-Киямат, о тимуридских летних дворцах Давлат-абад и Боги-Дилькушо. Он исправляет ошибочную точку зрения М.Е.Массона «об отождествлении Кафыр-калы как одного из летних дворцов Тимура» [3: с.43-48]. И.А.Сухарев описывает общеизвестные, очень крупные ныне памятники Кизляртепе и Кундузсуфи [6: с.9-16].

В 1938 году И.А.Сухарев вместе с Н.Н.Забелиной произвел небольшие раскопочные работы на городище Кафыр-кала и по его окрестностям. Городище Кафыр-кала расположено на естественном холме, на правом берегу канала Даргом, в 10,5 км на юго-восток от Самарканда в юго-западной части поселка Назайтепа в Самаркандском районе Самаркандской области.

Городище Кафыр-кала представляет развалины древнего согдийского замка V–VIII веков, который был одним из важных городских центров древнего Согда. Он возведён на пахсовой платформе высотой около 4 м и не был защищён внешними стенами. И.А.Сухарев отмечает, что верхний этаж замка почти не сохранился. В целом, по данным археологов, можно сделать вывод, что согдийский замок демонстрирует стремление его строителей создать образ монументального центрического жилища, основанный на гармоническом и достаточно сложном сочетании объёмных форм. Однако, замок был разрушен арабами в начале VIII века. И.А.Сухарев отмечает обнаруженные керамические фрагменты, засыпанные слюдой. Такие керамические формы с наружной стороны покрытые слюдой, стали известны только в середине 60-х годов, благодаря работам Г.В.Шишкиной [8: с.192-222]. Производя раскопки на Кафыр-кале и его окрестностях, И.А.Сухарев смог установить самую раннюю дату появления белой глазурованной керамики с толстыми стенами, датировав её VIII–IX веками нашей эры. Такая относительно точная дата, полученная еще до 40-х годов XX века молодым археологом И.А.Сухаревым, было большим достижением.

В период независимости Республики Узбекистан археологические исследования Кафыр-калы проводились сначала в 2001 году сотрудниками узбекско-итальянской экспедиции, а с 2013 года – узбекско-японской экспедиции института археологических исследований Академии наук Республики Узбекистан. Одним из важных итогов работ на Кафыр-кале стало почти полное вскрытие цитадели [9: р.269-275]. Проведение раскопок в совместных международных археологических экспедициях и изучение цитадели показали, что это был важный городской центр [10: р.1-5], так как в большом количестве была обнаружена керамика и монеты. Среди находок особую ценность представляют цилиндрические буллы – своеобразные пломбы, которыми запечатывались письма, договора, товары и т. п.

В 1938 году И.А.Сухаревым были произведены раскопки наусов, содержащих оссуарные захоронения, датированные временем арабского завоевания (по монетам Тархуна и Гурека). Постройку этих наусов И.А.Сухарев ошибочно датирует VII веком нашей эры. Более точных дат керамических комплексов, найденных в этих наусах, в условиях 30-х годов прошлого столетия не могло бы и быть.

Заключение и рекомендации (Conclusion/Recommendations)

Таким образом, на первом этапе археологических исследований – этапе становления археологической науки, проводились единичные работы археологов в разных областях республики. Археологи уделяли основное внимание выявлению, учету и систематизации памятников, составлению первичных карт. Особое внимание уделялось разведочному изучению наиболее крупных памятников отдельных оазисов.

В начале 30-х годов XX века не только на территории Самаркандского Согда, но и по

другим областям Центральной Азии археологическая наука была развита слабо. Для среднеазиатской археологии не хватало методики раскопочных работ на многослойных археологических объектах, также не проводились раскопки на археологических объектах с глинобитными постройками. Археологические навыки, применяемые археологами в Центральной Азии, были заимствованы у российских и европейских ученых, однако и там археология развивалась в основном по раскопкам курганных могильников [1: с.90-100] и археологические навыки по обнаружению стен, уровня полов, культурных слоев и т. д. не были сложными [2: с.236].

В 30–50-е годы XX столетия в исторических исследованиях Узбекистана становится ведущей марксистская методология. В науке начинается пересмотр накопленного ранее материала с позиций исторического материализма. Но, несмотря на это, ученые нашли путь совершенствования археологической науки в Средней Азии, основанный на глинобитной археологии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Амальрик А.С., Монгайт А.Л. В поисках исчезнувших цивилизаций. – Москва, 1959. – С. 90-100.
2. Дикшит С.К. Введение в археологию. – Москва, 1960. – 510 с.
3. Массон М.Е. О местонахождении сада Тимура Давлат-абад // Известия Среднеазиатского музея, выпуск III. – Ташкент, 1928. – С. 43-48.
4. Сухарев И.А. Работа над составлением археологической карты Самаркандской группы районов // Архив ГМИКИУ. № 558 (старый № 347). – Лл. 13-18.
5. Сухарев И.А. Отчет об археологической разведке в Самаркандской группе районов 1935–1936 гг. // Архив ГМИКИУ. – № 252. – Лл. 16-24.
6. Сухарев И.А. Дворец-сад Тимура Давлат-абад / Труды УзГУ, нов. сер. II. Выпуск 2. – Самарканд, 1940. – С. 9-16.
7. Усманова З.И. Кафедра археологии ТашГУ – 50 лет // Древняя и средневековая археология Средней Азии. – Ташкент, 1990. – С. 97-108.
8. Шишкина Г.В. Раннесредневековая сельская усадьба под Самаркандом // ИМКУ. – 1961. – № 2. – С. 192-222.
9. Farmanova G.K. Archaeological work and research of the uzbek-french expedition on the territory of the Samarkand Sogd during the years of independence of Uzbekistan // Asian Journal of research in social sciences and humanities. – 2022. – № 1 (January). – P. 269-275.
10. Farmanova G.K. Establishment and formation of the archaeological information system of the Samarkand region in the soviet period and in the years of Uzbekistan's independence // Middle European scientific bulletin. – 2021. – № 16 (September). – P. 1-5.

УЎК 903

ҚАРШИ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИДА ЎҚУВ-ТАРБИЯВИЙ ВА ИЛМИЙ ИШЛАРИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ (XX асрнинг 60 – 70 йиллари мисолида)

Д.Шодиева, тадқиқотчи, Қарши Давлат Университети, Қарши

Аннотация. Ушбу мақолада Қарши давлат педагогика институтининг XX асрнинг 60 – 80 йилларидаги ўқув – тарбиявий ва илмий ишлари ҳамда уларнинг натижалари бирламчи манбалар, архив ҳужжатлари асосида ёритилган.

Калим сўзлар: Қарши давлат педагогика институти, ўқув – тарбиявий ишлар, илмий тадқиқот ишлари, аспирантура, фан номзоди.

Аннотация. В данной статье на основе первоисточников и архивных документов освещается учебно-научная работа Каршинского государственного педагогического института в 60-80-е годы XX века и их результаты.

Ключевые слова: Каршинский государственный педагогический институт, учебно-воспитательная работа, научно-исследовательская работа, аспирантура, кандидат наук.

Abstract. This article, based on primary sources and archival documents, highlights the educational and scientific work of the Karshi State Pedagogical Institute in the 60-80s of the twentieth century and their results.

Keywords: Karshi State Pedagogical Institute, teaching and educational work, research work, postgraduate study, candidate of sciences.

Қашқадарё вилоятидаги Қарши ўқитувчилар институти негизда 1956 йил июлда Ўзбекистон Минстрлар Кенгашининг қарори билан Қарши Давлат педагогика институти очилиб, бу ерда вилоят мактаблари учун олий маълумотли кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди [1:23].

Институтда ўқитувчиларни илмий ишга жал этиш борасида ҳам қатор ишлар олиб борилди. Институтни юқори малакали кадрлар билан тайёрлаш мақсадида пойтахтдан айрим фан номзодлари ишга таклиф этилди. Таслия Ядиханова Ленинградга аспирантурага юборилди ва 1955 йилда ўзбек тили бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб қайтди. Таъкидлаш жоизки, бу олима институт тарихидаги биринчи фан номзоди ҳисобланади. Илмий ишлар фан номзодлари томонидан айрим газета ва журналларда чоп этирилган илмий мақолалар билан чекланди, холос. Ўқитувчиларнинг асосий қисми номзодлик иши имтиҳонларига тайёрланиш ва рефератлар билан шуғулланди [1:22].

60-йилларда Қарши давлат педагогика институтида илмий салоҳиятни ошириш борасида кўшимча чора-тадбирлар белгиланди. Жумладан, ўқитувчиларни изланувчилар сифатида илмий тадқиқот ишларига жалб қилиш, ёш ўқитувчиларни аспирантурага юбориш, м арказий шаҳарлардан етук олимларни ишга таклиф этишга эътибор кучайтирилди.

Қурбон Ўлжабоевнинг дастлабки фаолиятининг учинчи йўналиши-институтни юқори малакали ўқитувчилар, фан номзодлари, фан докторлари билан таъминлашдан иборат бўлган, чунки 1958 йилда институтда бор йўғи тўртта фан номзоди фаолият кўрсатган. Бу борада унинг биринчи ташкилий ишлари қуйидагилардан иборат бўлди: 1) ўқитувчиларни илмий-тадқиқот ишларига изланувчилар сифатида кенг жалб этиш (Турсун Содиков, И.Е.Токарская, А.Қаҳҳоров ва бошқалар); 2) ёш ўқитувчиларни аспирантураларга юбориш; 3) марказий шаҳарлардан етук олимларни ишга таклиф этиш (С.М.Захаров, З.К.Баловадзе ва бошқалар). [2:20]

Институт жамоаси 1960-61 ўқув йилида ўқув ва тарбиявий ишларда катта муваффақиятларга эришди. Жамоанинг пахта хомашёси йиғим-теримида 2 ой бўлиши билан боғлиқ катта қийинчиликларга қарамай, 1-ярим йиллик ўқув режаси асосан яқунланди, баъзи курслар бундан мустасно, ўқиш 2-курсга кўчирилди. мутахассислар етишмаслигидан ярим йил: Шарқ халқлари адабиёти, психология ва мантик (рус гуруҳларида), бошланғич таълим ва кўшиқчилик методикаси факультетида мусиқа ва кўшиқ соатлари тўлиқ ўтмаган. 1960-1961 ўқув йилида ўқитувчилар етишмаслиги сабабли институтда ҳали ҳам барқарор ўқув жадвалига эришилмаган [3].

М.Самадов филология фани бўйича “Комил Яшиннинг ижодий йўли” мавзусида, Т.С.Ядиханова “Повествовательное предложение и порядок слов в нем”, И.Е.Токарская “1917 йилга қадар ўзбек-ўқувчиларини рус тилига ўқитиш тарихидан”, Г.Н.Щеглова “Драматургия В.М.Гусева периода Великой Отечественной войны”, С.Черних, “Драматургия классика Марийского Советской Литературы М.Шкетана начала 20-годов”, тарих фани бўйича М.С.Захарова “Рабочие двадцатипятилетия-активные участники социалистической перестройки сельского хозяйство Узбекистана”, Б.М.Музаффаров “Деятельности партийных организации Узбекистана по выполнению требования Устава сельскохозяйственной артели в период пятой пятилетки”, К.У.Улжабоев “Ўзлаштиришни юқори кўтариш ва онгли интизомни тарбиялашда комсомол ташкилотининг роли” мавзусида илмий изланишлар олиб борди [5].

1965 йили Тоғай Ўринов, Н.Белалов, А.Я.Мирзабоев, Вафо Эгамбердиев, Ўктам Раҳимов, Тошпўлат Жовлиевлар номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1966 йили аспирантурада ўқиётганлар сони 47 тага етди. Шунингдек, 10 зиёд ўқитувчи докторлик диссертацияси устида изланиш олиб борди. 1964-1966 йили институт бўйича 10 та илмий тўплам, 4 та рисола тайёрлаб нашр этилди.

1966 йил 22 апрелда институтнинг кўп тиражли “Совет педагоги” номли газетаси чиқарила бошланди. Газетанинг биринчи муҳаррири Ҳамдам Ҳамроев бўлди. Юқори кўрсаткичларга эришган профессор-ўқитувчилар хизматини эътиборга олиш мақсадида “Эҳтиром китоби” ташкил этилиб, унга ўша йили Б.Музаффаров, Қ.Шодмонов, Т.Ядиханова, Т.Содиков, Ч.Қўзиев, О.Икромов ва бошқалар киритилди [6].

1965 йили Тоғай Ўринов, Н.Белалов, А.Мизарбоев, Вафо Эгамбердиев, Ўктам Аахимов, Тошпўлат Жовлиев сингари ўқитувчилар номзодлик ишини муваффақиятли ҳимоя қилишди. Маълумотларга кўра, 1966 йили аспирантурада ўқиётганлар сони 47 кишига етган, шулардан 10 киши номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиш арафасида бўлган. 10 киши докторлик диссертацияси устида ишлаган. 1964-1966 йилларда институт бўйича 100 босма тобокни ташкил этган 10 та тўплам, 4 та рисола чқоч этирилди. Ўқув ва илмий ишларни ривожлантириш учун малакали профессор-ўқитувчилар таклиф қилинди. Институтни кенгайтириш, янги кафедралар ва факультетлар ташкил этишга эътибор кучайтирилди. 1966 йили чет тили, жисмоний тарбия, 1967 йили тарих факультети очилди. Физика-математика факультети тикланди.

1965 йилда Тоғай Ўринов, Н.Белалов, А.Я.Мизарбоев, Вафо Эгамбердиев, Ўктам Раҳимов, Тошпўлат Жовлиевлар номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1966 йилда аспирантурада ўқиётганларнинг сони 47 кишига етган, шулардан 10 киши номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиш арафасида бўлган. Шу йилларда 10 га яқин киши докторлик диссертацияси устида ишлашни давом эттирган.

1964-66 йилларда ўқитувчиларнинг илмий махсулотларини ҳажми оша борди. Шу йиллари институт бўйича 100 босма тобокни ташкил этган жами 10 та тўплам, 4 та рисола чоп этирилди. Ўқув ва илмий ишларни юқори поғонага кўтариш учун четдан проф. Д.Асланов, доцент Г.М.Малышевлар ишга таклиф этилди [2:21].

Қарши давлат педагогика институти кутубхона жамоаси талаба ва илмий ходимларни китоб билан хизмат кўрсатишни яхшилаш, барча талабаларни китобхонларга жалб этиш, махсус адабиётларни тўлдириш, китобхонларнинг талаб ва буюртмаларини ўз вақтида бажаришга ўз ҳиссасини қўшмоқда. Бўлимлар ва кутубхона ходимлари билан биргаликда тадбирлар ўтказишди. 1971 йил 1 январь ҳолатига кутубхонадаги китобхонлар сони 5828 кишини ташкил этади, шундан: кундузги бўлимда талабалар – 2225 нафар, масофавий таълим талабалари – 3141 нафар, факультет ва ёрдамчи ходимлар – 461 нафарни ташкил этди [6].

1970 давомидида жами 1734 киши кутубхонага рўйхатдан ўтган бўлиб, шундан 1062 нафари кундузги бўлим, 637 нафари сиртки бўлим талабаларидир. 1970 йил кутубхона 262,322 дона китоб эди, шундан: ўзбек тилида – 135, 628 нусха, рус тилида – 90178 нусха, хорижий тилларда – 36 521 нусха эди. Ушбу даврда 109 797 киши китобхона хизматидан фойдаланди. Кутубхонада китобхонлар учун “Кутубхонадан фойдаланиш қоидалари” мавжуд эди. Ҳар бир китобхон кутубхонадан фойдаланиш қоидалари билан танишиб, шундан кейингина кутубхонамиз китобхонига айланади. Китобхонларга институтда ўқиш муддати учун кутубхона томонидан берилган кутубхона карталари бўйича хизмат кўрсатилади. Ҳар йили обуна китобларни қайта рўйхатдан ўтказилди. Бу ўқувчиларни кутубхона китобини ҳурмат қилишга ўргатди. Обуна ишининг кундалик дафтарлари мунтазам юритилади, унда ҳар куни ташрифлар сони, рус, ўзбек ва чет тилларида адабиётлар чиқарилиши қайд этилди [7].

1970 йилда 1971 йил учун ўқув зали ва институтнинг барча бўлимлари учун 24 та газета номи ва 87 та журнал учун жами 2000 сўмлик газета ва журналларга обуна бўлди. Кутубхоналар Москвадаги Ушинский номидаги кутубхона, Тошкентдаги Алишер Навоий номидаги кутубхона, Душанбедаги Фанлар академияси марказий илмий кутубхонаси, Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Фундаментал кутубхонаси билан алоқалари олиб борди. Ҳисобот даврида жами 118 та буюртма юборилиб, 98 таси бажарилди. 1970 йилда библиография бўлими 131 та библиографик маълумотномаларни тўлдирди [8].

1971 йил 1 январь ҳолатига кутубхонанинг китоб фонди 247 328 жилдни, жами 145 525 рубл 15 тийинни ташкил этади. 1970 йил учун ўқув, илмий, услубий ва бошқа адабиётларни сотиб олиш учун смета тасдиқланган - даврий нашрлар билан бирга 15 000 рубл. 21,016 рубл 27 тийин сарфланган, шундан 18,886 рубл китоб сотиб олишга сарфланган. Даврий нашрлар учун - 2000 рубл, кутубхона жихозлари учун - 130 рубл 18 копекни ташкил этди. Кутубхонада “Ўзбекистон маданияти”, “Ёш ленинчи”, “Бухоро ҳақиқати”, “Ленин байроғи” газеталари, “Шарқ юлдузи”, “Ўзбек тили ва адабиёти”, “Совет мактаби”, “Гулистон”, “Саодат”, “Фан ва турмуш”, “О‘збекистонда ижтимоий фанлар” каби журналлар бор эди [9].

Профессор Муҳаммад Болтаев раҳбарлик қилган йиллари барча соҳалар бўйича илмий-тадқиқот ишлари ривожлана бошлади, жумладан, гелиополигонда кенг қўламда илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилиб, 1978-79 йилларда Турсун Содиқов томонидан ушбу Олий даргоҳ тарихида биринчи хўжалик шартномаси асосида илмий-тадқиқот ишлари бошлаб берилди. Шу даврда докторлик диссертацияларини тайёрлаш ва ҳимоя этиш авж олиб кетди. Бу борада Абдусалом Мавлонов, Обод Жўрақулов, Анвар Чориев, Шониёз Қурбонов, Самадулла Мустафоев, Очил Эргашев ва бошқалар алоҳида ўрнатилган кўрсаткичларга эришди ва олий ўқув юртлари орасидаги беллашувда биринчи ўринни эгаллади [2:26-27].

Хуллас, Қарши давлат педагогика институтида XX асрнинг 60 – 80 йилларида ўқув – тарбиявий ҳамда илмий тадқиқот ишларида кўплаб янгиликларга эришилди. Бу эса ўз навбатида институтнинг илмий салоҳиятини оширишга хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Эгамов Н. Жануб жавоҳири. II БОБ Қарши давлат педагогика институти. – Тошкент, 2015.
2. Содиқов Т., Расулов Т., Бегматова Н. Университет тарихидан лавҳалар 1 қисм. – Қарши., “Қарши Давлат университети” нашриёти, 2013.
3. ҚВДА, 463-фонд, 1-рўйхат, 114-иш, 5-варақ
4. ҚВДА, 463-фонд, 1-рўйхат, 114-иш, 10-11-варақ.
5. ҚВДА, 463-фонд, 1-рўйхат, 115-иш, 6-8-варақлар.
6. Т.Содиқов билан бўлган суҳбатдан
7. ҚВДА, 463-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 1-варақ.
8. ҚВДА, 463-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 2-3-варақлар.
9. ҚВДА, 463-фонд, 1-рўйхат, 314-иш, 7-варақ

UO'K: 72.03

G.A.PUGACHENKOVANING O'RTA OSIYO ARXITEKTURASI NAZARIYASI RIVOJIGA QO'SHGAN XISSALARI

N.F. Mo'minxo'jayeva, doktorant, Toshkent arxitektura qurilish instituti, Toshkent

Annotatsiya. *G.A.Pugachenkova O'rta Osiyo arxitektura tarixini o'rganishga judda katta xissa qo'shganlar. Har bir ilmiy izlanishlarida faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham yondashish olimaning ijodini eng buyuklardan qilgan. Islom arxitekturasiga olim alohida e'tibor berganlar va ularni G.A.Pugachenkova maktablarga bo'lib, bino va inshootlarni esa funksiyasiga qarab, turlarga bo'lib tahlil qiladilar. Islom arxitekturasiga buyuk geometrik muttanosiblikda yaratilganligini isbotlaydilar. Ushbu maqolada G.A. Pugachenkovaning O'zbekiston islom arxitekturasiga tegishli nazariy xulosalari bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Me'morchilik, shaharsozlik, Somoniylar davri, Temuriylar davri, mabara, masjid, xonaqoh*

Аннотация. *Г.А. Пугаченкова внесла значительный вклад в изучение истории среднеазиатского зодчества. На основе многочисленных памятников, ею были выделены региональные школы зодчества и выявлены их особенности. При дальнейшем изучении архитектуры она приходит к выводу что исламская архитектура создавалась в великой геометрической пропорции. В данной статье представлены теоретические выводы Г.А.Пугаченковой об исламской архитектуре Узбекистана.*

Ключевые слова: *Архитектура, градостроительство, период Саманидов, эпоха Тимуридов, мавзoley, мечеть, хонакох*

Abstract. *G.A. Pugachenkova made a significant contribution to the study of the history of Central Asian architecture. Along with architecture, she is also a leading scholar in the field of archaeology. She paid special attention to Islamic architecture, divided them into schools and analyzed buildings and structures according to their purpose. It proves that Islamic architecture was created in a grand geometric proportion. This article presents the theoretical conclusions of G.A. Pugachenkova about the Islamic architecture of Uzbekistan.*

Key words: *Architecture, urban planning, Samanid period, Timurid period, mausoleum, mosque, khanaqah*

Kirish. O'zbekiston Islom arxitekturasining tahlili jarayonida bevosita yirik olimlarimiz ilmiy ishlariga murojaat etamiz. Ular ichida eng buyuk tadqiqotchi olim G.A. Pugachenkova desak mubolag'a bo'lmaydi. Islom arxitekturasiga olim alohida e'tibor berganlar. "Islom Sharqning turli xalqlarini mafkuraviy jihatdan birlashtiruvchi omil bo'lganligi sababli, ularning estetik qarashlari va ijodiy amaliyotining birligini ham belgilab berdi. "Musulmon san'ati", "islom san'ati", "musulmon xalqlari san'ati" atamallari mana shunday paydo bo'ldi va ilmiy-ommaviy adabiyotda ancha mustahkam o'rin oldi." [1]-deb yozadi olim. Arxitektura nazariyasini G.A. Pugachenkova funksiyaviy jihatdan guruhlariga ajratish yo'li bilan tahlil qilganlar. Dastavval ikki asosiy guruh: 1- fuqarolik arxitekturasiga (turar uy-joylar, saroylar, bozor binolari, karvon-saroylar va rabotlar, injenerlik inshootlari, observatoriyaga, 2- ramziy arxitekturaga (masjid, minora, madrasa, xonaqoh, maqbaraga) ajratganlar.

Asosiy qism. Olima arxitekturaning maqsad va usullari haqidagi estetik qarashlari asrlar uslublarini davrlashtirib, quyidagi guruhlariga ajratilgan: erta (VI-X asrlar), rivojlangan (X-XII asr oxiri), yetuk (XIII-XV asrlar) va so'ngi davr (XVI-XVII) asrlar. Uslubning shakllanishi va rivojlanishi mahalliy arxitektura maktablari tizimida ularning ijodiy tajribasini doimiy ravishda almashish, eng ifodali kompozitsion yechimlarni, badiiy shakllarni, me'moriy dekoratsiya motivlarini takomillashtirish va tanlash, ba'zi an'analarni mustahkamlash va boshqalarni yangilash orqali davom etdi. Arxitektura g'oyalari o'z davriga eng mos keladigan to'g'ri va barqaror taraqqiyot yo'lini belgilab beruvchi doimiy izlanish orqali shakillandi.

G.A. Pugachenkovaning Somoniylar davri (IX-X asrlar)ga oid nazariy xulosalari.

Bizgacha yetib kelgan Movaraunnaxrning ilk masjidlari sifatida olim Buxarodagi Mag'oki-Attori, Termizdagi Chor-Sutun, Xazardagi Deggaron masjidini sanab o'tadilar. Bularndan birinchisi ya'ni Mag'oki Attori aynan Somoniylar davriga taaluqli ekanligini ta'kidlaydilar. Ilk yodgorliklardan Deggaron masjidini tahlil qiladilar. Kvadrat shaklidagi xona lo'mbos devorlar bilan o'ralgan bo'lib, to'rtta dumaloq ustunlardan iborat, ularning ustiga markaziy baland gumbaz tayanadi va perimetri bo'ylab, kichik gumbazlar va "balxi" qabrlari joylashgan. Bu tuzilmalarning barchasi pishiq g'ishtdan qurilgan bo'lib, bu binoning ming yillar davomida saqlanishini ta'minlagan. Ehtimol, dastlab tashqarida yozgi ibodat uchun yog'och ustunlarda yog'och soyabon bo'lgan, vaqti kelib u yaroqsiz holga kelgan va almashtirilgan.[4]

Ko'hna Termizdagi Chor-Sutun masjidi zamoni va turi jihatidan Deggaron masjidiga yaqin. Olimaning fikriga ko'ra ushbu masjidda ham devorlari lo'mbosdan, shuningdek kvadrat zal mavjud, ammo to'qqizta ustun bor. Chunki bino ikki tomondan hovliga ochiq. Ularning orasiga arklar tashlangan va to'qqizta kichik gumbazga o'rnatilgan. Ushbu dastlabki ustunli masjidlar Yaqin Sharq me'morchiligida o'xshashliklarni topadi. Masalan, Damgandagi Tarixon masjidi.[5]

Ismoil Somoniy buxorolik me'morlarga sulolaviy qabr qurishni topshirganida, ular mahalliy qadimiy dafn marosimlari bilan bog'liq bo'lgan binolarga murojaat qilishlari tabiiy bo'lgan. Bunda mahalliy ustalar Panjikent dahmalaridan namuna olgan. Panjikent dafn ayvonining tarkibi Somoniylar maqbarasining umumiy hajmli yechimi bilan yaqqol qiyoslangan [6]. Kublik hajm bir-biriga to'g'ri keladi, ikki tarzning o'zaro o'xshashligi, arkalarning mavjudligi, gumbazlar bilan qoplangan yonbosh burchak ustunlari, hatto Somoniylar maqbarasi ravoqlari ustidagi uchburchak shaklida o'yilgan naqshlar ham o'zaro ravoqli ornamental figuralar xarakteriga ega. Somoniylar maqbarasida Panjikent ayvoniga o'xshatib, bir vaqtlar tishli parapet borligini ko'rsatadigan barcha dalillar mavjud. [7]

G.A. Pugachenkovaning Temuriylar davri (XIII-XIV asrlar)ga oid nazariy xulosalari.

Temuriylar davri arxitekturasini o'rganishda olim shaharsozlikdan boshlaydi. Sababi Katta shaharlar qurish umumdavlat bosh g'oyasi bo'lgan. "Shaharlarga doim shoirona tavsif berilgan: Shaxrisabz - «Yurakni quvontiruvchi», Samarqand - «Jannatga xos»[9]" - deya yozadilar olim. XIV-XV asr shaharsozligida o'tmish an'analari inobatga olinadi, lekin ularda yangi shaharsozlik qoidalari ham shakllanadi.

Temuriylar davrida masjid tipologiyasi o'zidan oldingi davrlar an'alarini takrorlab asosiy uch turga - namozgoh (ya'ni mahallalardagi asosiy 5vaqt namoz ado etiladigan masjidlar), jome' (Juma namozlari uchun), Iyd masjidlari (Hayit namozlari uchun) bo'lingan. Ushbu davrdagi masjidlar devorlar bilan o'ralgan, to'g'ri to'rtburchak tarxli hovli ayvonli kompozitsiya ishlatilgan. Markaziy o'qlar bo'yicha ulug'vor kirish qismi ulkan peshtoq bilan boshlanib, hovlida o'qlar bo'yicha ikki yoki to'rt ayvon qilingan. Markaziy o'q bo'yicha tarxni yakunlovchi qism gumbaz bilan sirti berkitilgan. Temur davridagi Sharqiy davlatlar ichida o'zining mahobati bilan ajralib turuvchi eng mashhur masjidi Bibixonim masjidiur."

Masjid arxitekturasining barobarida minoralar ham keladi. Olima tomonidan minoralar uch turga bo'lingan holda tahlil qilingan [12] Birinchi tur - hovlilik masjidlarining ayvonining yonboshida turgan, yakunida qismi fonar shaklida bo'lgan minoralar. Bular Samarqanddagi Bibi-Xonim masjidi, Mashxaddagi Gavharshodbegim va Masjidi-Shoh, Dorus Saodat, Ahmad Yassaviy, Shaxrisabzdagi Oqsaroy. Ikkinchi tur – juda baland, nayzasimon minoralar, ikki yoki uch tabaqalik. Hirotdagi Xusayn Boyqaro madrasadi, Samarqanddagi Ulug'bek madrasasi minoralari ikkinchi tur minoralariga misol bo'la oladi. Uchinchi tur - ulkan minoralar rotunda bilan qoplangan, tarz chizig'idan biroz balandroq. Buxorodagi Ulug'bek madrasasi, Xush-Rabot, Tosh-Rabot uchinchi tur minoralariga misol boladi.

Madrasalar talqinida G.A. Pugachenkova: "Temuriylar davrida madrasalar puxta ishlab chiqilgan binolar loyihasiga ega bo'ldi"[13] - deganlar, biroq madrasaning arxitekturaviy rivoji islom kirib kelmasidan avval shakillanganligini ta'kidlab o'tadilar. Temuriylar davridagi masjidlar umumiy tipologiyasi olimaning xulosasiga ko'ra quyidagilardan iborat:

1. Tarxiy rejasi bo'ylama bo'lib, markazda to'g'ri to'rtburchak, yoki kvadrat shakildagi hovlisi mavjud.

2. Asosiy e'tibor bosh tarz va ichki hovlining perimetri bo'yicha ko'rinishlarini mukammal ishlab chiqishga qaratilgan.

3. Bosh tarz markaziy katta, ulug'langan peshtoqga ega bo'lib, uni ikki chetidan balkonlar loyihalangan. Har ikki darsxona uchun bir gumbaz o'rnatilgan.

4. Ichkari hovlida ham hajmiy kompozitsiya ishlatilgan bo'lib, barcha balkonlar hovliga qaratilgan. Ushbu bo'linma bilan olima bir qancha masjidnlarni tahlil qilgan

Xonaqoh arxitekturalari Pugachenkova G.A. uchun biroz noodatiy bino to'ri bo'lib tafsiflangan. "Tasavvuf rivoji bilan bog'liq bo'lgan darvishlar uchun g'alati mehmon uyi" [14] – deb olima tomonidan izoh berilgan. XIV-XV asrlarda xonaqoh arxitekturalari ham juda rivojlangan bo'lib, o'zining mahobatli hajmiga ega, ma'lum bir reja bilan qurilgan bolgan. Ularda namoz o'qish uchun katta hona bo'lib, u masjid vazifasini ham o'tagan. Shuningdek zikrxona va samoxonalari ham bo'lgan. Tahlilda Hakim at-Termiziy, Abdi - Dorun,

Temuriylar davrida qurilgan maqbaralar shakllanish kompozitsiyasi jihatidan ikkiga bo'linadi: Bir honalik va Ikki xonalik. Bir honalik maqbaralarning o'zi ham ikkiga bo'lingan bo'lib 1-chortoq ko'rinishidagi maqbaralar, ikkinchi ko'rinishi esa – gumbazli-peshtoqli bo'lgan. Ikkinchisining birinchisidan farqi chortoq ko'rinishda to'rt tomon loyihasi ko'rsatilishi kerak bo'lgan. [15]

Islom arxitekturalari tahlilida olima bog' san'atini ham alohida e'tiborga oladi. Asosan Temuriylar davridagi bog'larni tahlil qiladi. Ularni olima ikki turga ajratgan. Chorbog'lar va tabiiy daraxtzor va chakalaklar bag'rida barpo etilgan bog'lar. Chorbog'lar – geometrik (to'rt burchak) shaklida bo'lib, har tomoni taxminan 1 km masofaga cho'zilgan. Sahnidan o'tgan ariqlar ularni teng 4 qismga ajratib turgan. Atrofidagi baland devorlarning har burchagida minora bo'lgan. Markazda Saroy joylashgan. Bunday bog'larning darvozalari shahar tarafga qaratib qurilgan[8]. Ikkinchi tuzilishi geometrik shaklda bo'lmagan, tabiiy daraxtzor va chakalaklar bag'rida barpo etilgan bog'lar. Bunday bog'lar hukmdor ov qilishi uchun mo'ljallangan bo'lib, asosiy qismi tabiiy, qo'l tekizilmagan holda saqlangan. Ularning kichik bir qismigagina dam olish uchun saroy va chodirlar qurilgan. Hovuzlar qazilib, favvoralar o'rnatilgan. Bu turdagi bog'larning o'simlik va hayvonot dunyosi nihoyatda boy bo'lgan. Ularning soni 12ta bo'lgan. Bog'I Behisht, Bog'I Amirzoda, Bog'I Bo'ldi, Bog'I Dilkusho, Bog'I Shamol, Bog'I Zog'on, Bog'I Baland, Bog'I Davlatobod, Bog'I Nav, Bog'I Jahonnamo, Bog'I Chinor. Olima ushbu bog'larni o'rganib tahlil qilgan va grafik rekonstruksiyasini taklif qilgan [15]

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Arxitektura tarixi nazariyasini tipologik guruhlariga bo'lib tahlil qilgan birinchi olimlardan Pugachenkova G.A. bo'lganlar. Bog-park san'atining qadimiy rivoji haqida birinchilardan ma'lumot berganlar. Islom arxitekturasini shunchaki tahlil qilmasdan ularni maktablarga bo'lib tavsif berganlar. Olimaning har bir yangiligi arxitektura sohasidagi tadqiqotchilar uchun juda katta manbaa sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пугаченкова Г.А. К проблеме стиля и школ архитектуры феодального востока // Ж. Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1963. - №6. – 41с.
2. Пугаченкова Г.А. К проблеме стиля и школ архитектуры феодального Востока // Ж. Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1963. - №6. – 44 с.
3. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М.: Издательство «Искусство», 1965. - 119 с.
4. Мухаммед Наршахи, Тарихи-Бухара, пер. Н. С. Лыкошина. - Ташкент, 1897, с. 70, 71.
5. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М.: Издательство «Искусство», 1965. - 122 с.
6. . Пугаченкова Г.А. Вклад народов Узбекистана в архитектуру мусульманского мира IX—XII веков// Ж. Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1998. - №12. – 10 с.
7. Пугаченкова Г. А. Архитектурный генезис мавзолея Саманидов // Ж. Общественные науки в Узбекистане. -1962. -№2. -и51с.
8. Пугаченкова. Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды САГУ. – Ташкент, 1951. Новая серия, вып. 23. Книга 4. - 143 с.

9. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV век. - Ташкент: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1976. - 8 с.
10. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV в. - Ташкент: Издательство им. Гафура Гуляма, 1976. – С. 52.
11. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV в., с. 68.
12. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV в., с. 70.
13. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV в., с. 76.
14. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси.- Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1996.- 12
15. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV в., с. 79.

UDC 691.42

THE USE OF HYPERBARIC BRICKS IN THE PROCESS OF ARCHITECTURAL WORK

M. Pulatov, assistant, Andijan Institute of Economics and Construction, Andijan

Аннотация. Ушбу мақолада биноларнинг меъморий қиёфаси ва термал ҳимоясига қўйиладиган замонавий талаблар тобора ортиб бораётганлиги сабабли, гишт ҳали ҳам кам қаватли қурилишда асосий таркибий ва қоплама материалидир, кам қаватли уй-жой қурилишининг умумий ҳажмида асосий ўринни ҳозирда гишт деворлари ва кичик блоклари бўлган уйлар егаллайди ушбу турдаги уй-жой қурилишининг муҳим афзаллиги шундаки, у меъморий сифат масалаларини ҳал қилишга имкон беради ва иқтисодий ва иссиқлик кўрсаткичларини яхшилаш бўйича фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: гипер босилган гиштин бино, гиштин, уй-жой, қурилиш, иссиқлик кўрсаткичи, моддий база.

Аннотация. В связи с возрастающими современными требованиями к архитектурному облику и теплозащите зданий в данной статье кирпич по-прежнему остается основным конструкционным и облицовочным материалом в малоэтажном строительстве, основное место в общем объеме малоэтажного жилищного строительства в настоящее время занимают дома с кирпичными стенами и небольшими блоками, а важным преимуществом этого типа жилищного строительства является то, что он позволяет решить проблемы архитектурного качества, и были высказаны мнения об улучшении экономических и тепловых характеристики.

Ключевые слова: гиперпрессованное кирпичное здание, кирпич, корпус, конструкция, теплоиндикатор, материальная база.

Abstract. Due to the increasing modern requirements for the architectural appearance and thermal protection of buildings in this article, brick is still the main structural and covering material in low-rise construction, the main place in the total volume of low-rise housing construction is currently occupied by houses with brick walls and small blocks, an important advantage of this type of housing construction is, it allows solving architectural quality issues, and opinions have been expressed on improving economic and thermal performance.

Keywords: hyper-pressed brick building, brick, housing, structural, heat indicator, material base

Introduction. With modern increased requirements for the architectural appearance and thermal protection of buildings, brick still remains the main structural and cladding material in low-rise construction.

In the total volume of low-rise housing construction, houses with brick walls and small blocks currently occupy the second place. A significant advantage of this type of housing construction is the possibility of giving the building architectural expressiveness and the presence of a developed material base. It is promising to create mixed systems of buildings, for example, using face bricks and masonry made of effective materials, this allows solving architectural quality issues and provides improvement of economic and thermal performance.

Materials. At the same time, many enterprises of the sub-sector are actively developing, introducing new technologies for the production of bricks at existing enterprises, seeking funds for the purchase of individual units and complete equipment, expanding the product range and improving

its quality, paying great attention to the introduction of new types of ceramic materials in modern construction. Hyper-pressed brick is a high-strength building material made from a cement-limestone mixture by semi-dry hyper-pressing followed by hardening.

Such a brick is made without firing. As an alternative to high temperature, a powerful pressure is applied to which preformed preforms are subjected. Limestone, cement-based additives and dyes of all kinds are used in the production of hyper-pressed bricks. Limestone is crushed, sieved and sent for pressing. Under the onslaught of 350 tons, the crumbly material is bound at the molecular level and turned into a high-strength brick.

The production technology allows you to make the front side of the brick "torn" (or "corrugated"), in the form of a beautiful chip, imitating the surface of natural stone. This feature of the material is widely used by designers and allows you to create a very beautiful and original surface. Complex relief surfaces can be laid out of hyper-pressed bricks, since it can be subjected to any mechanical processing directly on the construction site.

Hyper-pressed brick is characterized by high dimensional accuracy. The strength of the surface and optimal physical characteristics allow it to be used in the construction of any type of building. The wear-resistant brick has a smooth surface that does not require any additional processing. It is very easy to work with a hyper-pressed brick, and at the same time it does not lose its properties.

Hyper-pressed brick is durable, frost-resistant, has a shape close to ideal, without irregularities and deviations from a right angle. The only significant drawback is the high thermal conductivity, which, however, is easily eliminated by installing a heat insulator.

Results. This type of brick has been known for a very long time. It is made from clay or from a mixture of different types of clays and after forming and drying passes through high-temperature firing (about 1000 degrees Celsius). The properties of clay vary depending on the terrain, and determine the quality of the brick itself. That is why brick brands are often named by the region where it is produced. This type of brick is often colloquially called "red".

Hyper-pressed brick is a high-strength building material made from a cement-limestone mixture by semi-dry hyper-pressing followed by hardening.

Hyper-pressed brick

The semi-dry mixture is subjected to high pressure in forms at which the finely dispersed mass adheres at the molecular level. The hyper-pressed brick is dried in a steaming chamber. As a result, even without heat treatment, the hyper-pressed brick acquires extraordinary strength, hardness and density. The result is a material similar in quality to natural stone, but at the same time its shape is perfectly smooth. Hyper-pressed brick can be used for laying foundations, load-bearing walls, facade cladding, and landscaping.

Discussion. Facing brick. Facing brick (front, facade) is the smoothest and ideal material that has no defects. Ceramic, silicate or hyper-pressed bricks can be used as facing bricks.

There are two types of facing bricks: these are textured bricks designed for facing facades of buildings and arranging fences, and shaped bricks (used for laying complex shapes around windows, window sills, arches, pillars, fences, gazebos).

Textured brick is either a smooth bar or an imitation of natural stone with a textured surface and irregular edges, while shaped brick differs in a variety of shapes.

The non-standard shape and structure of facing bricks helps to create a truly unique design of any building.

Recently, the so-called hyper-pressed brick has become increasingly popular and well-known among builders. This type of brick is suitable for solving a wide variety of tasks both in private construction and in the construction of multi-storey buildings and structures. So, what is the reason for the popularity of this building material?

The output is a finished product with perfectly smooth edges and shape, a smooth surface. Hyper-pressed brick does not contain chips and cracks, which of course is a very important factor in any construction. Add to this various options of shapes and color shades of bricks and you will get an almost ideal option for carrying out construction and cladding work, both outside and indoors. In addition, hyper-pressed bricks are great for landscaping and the construction of fences and fences. Just like other types of bricks, hyper-pressed bricks are characterized by strength and frost resistance. To indicate the strength of the brick, the appropriate marking is used: M100, M250 and so on. This parameter shows what kind of load a hyper-pressed brick can withstand. For example, the marking M250 means that a brick can withstand a load of 250 kilograms per square centimeter, which in turn is comparable to the strength of natural stone.

Due to the uniqueness of the texture and color shades, hyper-pressed brick allows you to make almost any structure unique.

In the production of hyper-pressed bricks, only the most environmentally friendly materials are used: cement, limestone, pigments that are approved for use in construction and resistant to aggressive environmental influences.

Hyper-pressed brick is characterized by the absence of chips, cracks and an ideal shape. A large number of sizes, shapes, textures and colors of products, as well as their high strength, makes it possible to use these products in the construction of fences, cladding of internal and external walls, facade cladding and landscaping.

Hyper-pressed brick has minimal water absorption (less than 7 percent), which allows to reduce the formation of efflorescence by an order of magnitude.

Thanks to the hyperpressing technology, the products are characterized by consistently high quality and stable characteristics, such as frost resistance, moisture absorption and strength. At the same time, quality indicators can be improved by individual order.

Hyperpressing technology has no common features with traditional silicate and roasting technologies:

- 1) it does not use clay in the production of bricks, does not provide for drying and firing,
- 2) does not use lime and sand, and also does not provide steaming in an autoclave.

The hyperpressing technology is based on the "cold welding" method, which occurs during the pressing of finely ground limestone under pressure. The addition of cement and water make it possible to bring the grinding depth and pressure strength to economically and technically advantageous limits.

Masonry using hyper-pressed bricks is very different from masonry made of ordinary bricks. An ordinary brick is characterized by size instability and irregularities, and therefore the solution is

used to eliminate defects and align the irregularities. Most often, the bricklayer first covers the seam with a solution, and only then proceeds to the stitching (which the masonry of hyper-pressed bricks does not need at all).

Being standardized, the hyper-pressed face brick fits perfectly into the masonry of internal and external walls made of silicate or fired bricks and serves for:

- 1) increase the strength of the walls,
- 2) increase frost resistance,
- 3) increase the stability of the facade,
- 4) improving the stability of walls against physical impacts,
- 5) improvements in the architectural representation of the facade.

One of the modern materials, the spread of which in the construction market began relatively recently, is hyper-pressed brick

This material appeared in Russia in the early 90s and over the past two decades has gained well-deserved recognition due to its operational properties, far superior to traditional ceramic bricks.

Conclusion. This material is used to create the foundations of the house, the construction of the ground floor, walls, for lining the exterior of buildings, decorating the openings of windows and doors, some use it in the field of landscape design. Due to its high strength, the brick withstands mechanical influences, including earthquakes, man-made threats.

REFERENCES:

1. Website of the National News Agency of Uzbekistan. 23.12.2021
2. Reporting data of JSC "O'zqurilishashyolar" for 2017-2021.
3. E.U.Kasimov "Building materials" Architectural construction "Cholpon" edition, 2011.
4. General Director Tojiev Abror Sources of multi-industry factory for production of decorative bricks "Sandiron Ceramic".
5. B.A.Askarov., Building constructions. Tashkent. Uzbekistan, 1995.
6. Kosimov E.U, Nizomov T.A. Architectural ethnography. Cholpon Publishing House. 514 pages. Tashkent-2013y.
7. Pulatov Madaminjon (2021) Composition, benefits and disadvantages of decorative bricks produced by hyper-compression method electronic journal of actual problems of modern science, education and training. September, 2021-9/1. ISSN 2181-9750 pag 82-85
8. Pulatov Madaminjon (2022) Environmentally safe technologies in the construction of the foundation. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and development Volume 04, June pag 95-99
9. Пулатов Мадаминжон (2021) Қурилиш ашёларининг архитектурадаги ўрни Modern scientific challenges and trends, Issue 9(43) , pag 10-13 Warsaw 2021

УЎК 721

XVI – АСР БУХОРО МЕЪМОРЛАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИДА «БАННОЙ» УСЛУБИ ВА УЛАРНИНГ ГЕОМЕТРИК ТАҲЛИЛИ

Ш.Ш.Мустафоев, таянч докторант, кичик илмий ходими, Тошкент архитектура-қурилиш институти, Санъатишунослик институти, Тошкент

Аннотация. Мақолада XVI – аср устазодалари томонидан Ўрта Осиё меъморчилигида қўлланилган “дафтари гирихлар”, уларнинг қўлланилиши, аҳамияти борасида қисқача тўхталиб ўтилган. Бундан ташқари мақолада устазодалар қўлёзмаларидаги “банной” гирихлари ҳамда уларнинг геометрик таҳлил натижалари ёритилган.

Калит сўзлар. Банной, гирих, Бухоро қўлёзмалари – дафтари гирих, тахбин, тақсим, тарҳ, полигон, шамс, шииш шол.

Аннотация. В статье рассматриваются старинные свитки зодчих мастеров XVI – века, которые использовались в архитектурном декоре Средней Азии. Кроме того, в статье приводятся сведения о гирихах в стиле «баннаи», а также их геометрический анализ.

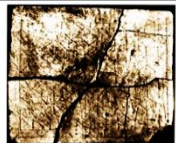
Ключевые слова. Баннаи, гирих, чертёжи бухарских мастеров – “дафтари гирих”, тахбин, раппорт, план, полигон, шамс, шииш шол.

Abstract. The article deals with ancient scrolls of artisans of XVI - centuries, which were used in the architecture of Central Asia. In addition, the article provides information about the girihs in the style "banna'i" and their geometric analysis.

Key words. Banna'i, girih, "daftari girih" – Bukhara scroll, takhbin, rapport, plan, polygon, shamseh, shishi shol.

Бугунги кунга келиб меъморий ёдгорликларимизни гирихларсиз тассавур қилиш мушкулдир. Улар ўзида кўп асрлик яширин геометрик сир-синоатларни қўлғемалар – “дафтари гирих”ларда сақлаб келмоқда. Мисол тариқасида “*Fl tadākhul al-ashkāl al-mutashābiha aw al-mutawāfiqa*” (XI – аср), Тахти Сулаймон саройидан топилган муқарнас тахбиниинини (XIII – аср) каби артефактларни келтириш мумкин (1 - а, б расмлар). Тадқиқотимизда бу каби қўлғемалар нафақат Ўзбекистон балки қўшни мамлакатлар архив фондларида кўплаб қайд этилди. Қўлғемаларда гирихлар, муқарнаслар, бино ва иншоотларнинг тархларидан ташқари тўқимачиликка оид чизма(“нукса” ёки нусха[1])лар сақланувчи турлари ҳам учради.

Тадқиқотимиз объекти сифатида дафтарчалардаги “баннои” услубида ишлаш учун мўлжалланган гирихлар танланиб, уларга оид барча мвълумотларни очиб беришга ҳаракат қиламиз. Баннои сўзининг этимологик ҳамда конструктив келиб чиқишини форсийзабон устазодаларимиз Эрон билан боғлашади (“*Banna'i*” – фор. “بنائی”, “меъморлар услуби”[9]). Ироқлик устазода, исломшунос олим, профессор Mohamad Abdul Razak Aljanabi[10] юқоридаги фикрни рад этган ҳолда, баннои сўзи Куръони карим (79-суръа, 27-оят)да[5] келишини («بَنَاءُ» “бана” – “бино”) ва арабчадаги «بنائی», “бинаи” – яъни “меъмор” сўзилари билан боғлаган ҳолда араб тилидан келганини такидлайди.

1 – расм			
			
а	б	в	г
“ <i>Fl tadākhul al-ashkāl al-mutashābiha aw al-mutawāfiqa</i> ”. (XI – аср). Фолио: 169, fol. 180r. Париж Миллий кутубхонаси.	д – Гангча ўйилган муқарнас тахбини (XIII – аср), Тахти Сулаймон, Техрон, Эрон. Фото: Немис археологи У. Харб томонидан.	г – Сомонийлар макбараси (IX–X асрлар) деворларидаги ғиштларнинг “хазорбоф” услубида териши. III.III. Мустафоев таҳлили.	“Топкапи қўлғемаси” № 20. (фото: Gülru Necipoğlu. “The Topkapı Scroll”. 1996.)

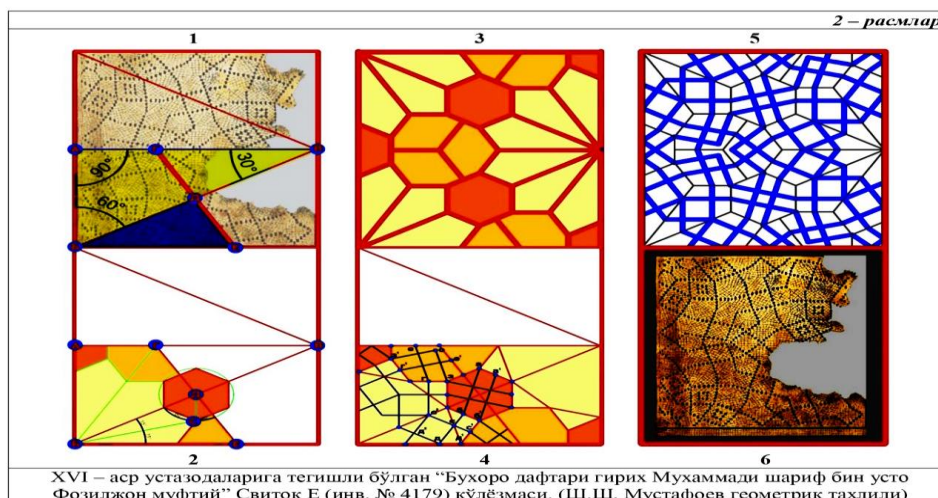
Ўзбекистон ҳудудида баннои услубининг илк кўринишларини “хазорбоф” (форс. “هزارباف” хазор – “минг (рақам)”, боф “тўқимок”) услуби кўринишида илк бор IX-асрларда қайд этилди. Бу икки тур ўзаги бир бўлиб, тўрсимон катакларга таянади. (1 – в,г расмлар). Темурийлар ва ундан кейинги даврларда бу услуб ривожланиши натижасида асоси кўп қаватли гирих полигонларига таянган ҳолда катакли тўрларга (ғишт ўлчамидан келиб чиққан ҳолда) мосланганлиги (2 – расмлар) ва бу услуб кўп қаватли гирихларнинг шаклланишига асос бўлгани аниқланди. Баннои безакларини таҳлилий жиҳатдан уч йирик гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин (1-жадвал). Мақоламизда фақат 1-турга оид банноиларининг геометрик таҳлиллари кўриб чиқилади.

Юқорида келтирилган фикрларга асослаш мақсадида, мақоламизда XVI – аср устазодаларига тегишли бўлган “*Бухоро дафтари гирих Мухаммади шариф бин усто Фозилжон муфтий*” Свиток Е (инв. № 4179) қўлғемасининг геометрик таҳлили келтирилди. Бу турдаги қўлғемалар ноёб бўлиб, унинг бази қисмлари йиллар мобайнида қаттиқ зарар кўрган, такрорланувчи тақсим(раппорт) қисмидаги мунтазам полигонларга асосланган ҳолда гирихни назарий ва амалий жиҳатдан тиклаш мумкин. Геометрик таҳлил усули сифатида полигонал (модул тизимидаги) услуб[2] танланди ва қуйидагича таҳлил этилди:

Баннон ва унинг геометрик жихатдан турлари		
1. Асоси кўпқаватли гирихларга таянган банноилар	2. Асоси тўрсимон катакларга таянган кўриниши жихатдан ислимийсимон банноилар;	3. Асоси тўрсимон катакларга таянган ҳолда кўфий хатини ўзида мужассам этган банноилар
		
а – Абдуллахон мадрасаси (XVI – аср) кириш портали равоғидаги баннон услубидаги гирихи. Бухоро. Ўзбекистон.	б – Улуғбек мадрасаси (XV – аср) кириш пештоки китобасидаги баннон. Регистон. Самарқанд.	в – Кўш гумбазли (“Султон онаси”) мақбараси (XV – аср) гумбазларидаги баннон услубидаги эпиграфика. Шохи зинда. Самарқанд.

1. Таҳлилда “шамс” (араб. “شمسى” – “кўёш”) ва тақсимни топилди. Бу гирих мураккаб, кўп қаватли полигонал кўпбурчакларнинг устма уст жойлашувига таянган ҳолда тузилган. Бу “тугун”ни ечиш учун устма уст жойлашган кўпбурчакларни тартиб билан таҳлил этиш лозим. Бунда йирик (содда) полигонларни кичик (мураккаб) полигонларга ажратилади. Шамс гирихларда асосий боғловчи элемент бўлиб, асосан тақсим бурчакларида жойлашади ва бу тақсим шаклан учбурчак, тўртбурчак ва б. шаклларни ҳосил қилгн ҳолда такрорий ритм ҳосил қилади. Бу ерда тақсим АБВ учбурчакка таянган (2.1 – расм). Икки шамс (ўн икки қиррали юлдуз) мунтазам олтиқирра (hexagon) ва олтилик кўпбурчак (“ишии шол”[4])дан ташкил топган (2.3 – расм). Бу ерда раппорти бурчаклари 30^0 , 60^0 , 90^0 иборат.

2. Тақсимни полигонларга бўлиш. Иккинчи босқичда Б ва В кесмани тенг марказидан – Д нуктадан 90 даража остида ГЕ кесма чиқариб, (ГД = ДЕ) худди биринчи босқичдаги каби учбурчак ҳосил қилиш лозим. Бунда содда геометрияни топиш қуйидагича бажарилади: Шамсининг Б нуктасидан 15^0 нур ва Д нуктадан 60^0 нур чиқарсак улар ўзаро С нуктада кесишади. ДС радиусда доира ишланиб, 60^0 дан бўлган мунтазам олти қиррали полигон ҳосил қилиш “ун икки қиррали юлдуз” ҳамда “олтилик” ҳосил бўлади (2.2 – расм).

3. Гирихни мураккаблаштириш – майинлаштириш. 2.3 – расмда ҳосил бўлган гирихни катта ҳажмдаги деворларга мослаш учун уни қуйидагича майинлаштириш лозим: Юкоридаги услубдан фойдаланилган ҳолда ишни “олти қиррали полигон”ни бўлишдан бошлаш. Бунда полигон учидан чиқарилган кесма унинг қарама қаршисидаги кесманинг тенг марказига тегади (аб кесма). Бу ритм симметрик равишда такрорланса олти қиррали полигон марказида 90^0 квадрат ҳосил бўлади. “Ўн икки қиррали юлдуз” полигонларга бўлиш учун унинг ички учлари бирлаштирилса ўникки қиррали кўпбурчак ва учбурчаклар ҳосил бўлади. Бу босқичда учбурчак томонлари марказлари туташтирилса, квадрат ҳосил бўлади ($бс = б^1с^1$). Ритмик ҳолда жараёни давом эттириб, $бсс^1$ кесма ва $дсс^2$ кесма ҳосил қилинади. Бунда $с^2д^2$ кесма $сд$ кесмага параллель бўлиши лозим. “Олтилик” кўпбурчак ичи ҳам юкоридаги усулларда 2.4 – расмдаги каби гирих ҳосил қилинади. Такидлаш жоизки устозда бу полигонларни янада мураккаб ва бошқа усулларда тақсимласа бўларди, аммо натижада ҳосил бўлган гирихлар баннон усулига

яроқсиз бўлиб қолиш эҳтимоли юқори бўларди. Бу усулдаги тақсимоатда эса ғиштларни муайян ўлчов бирликда (*байт, бахши*) тақсимлашда ҳамда амалиётга тадбиқ этишда қулай ва қолдиқсиз бўлади.

Бугунги кунга келиб дунё олимлари томонидан банной гирихларига катта қизиқиш сезилмоқда. Уларни таҳлил этиш, замонавий архитектура ҳамда таъмирлаш соҳасида тўғри қўллаш ва тадбиқ этиш бугунги кунинг долзарб масалалардан саналади. Таъкидлаш жоизки банной усулининг илк кўринишлари содда бўлиб асоси квадратларга таянган ва меъморчиликда ғишткири услубида ишлаш учун қулай бўлган. Темурийлар даврига келиб улкан биноларнинг бунёд этилиши, уларнинг ривожланиши ва кўпқаватли мураккаб гирихларнинг шаклланишига пойдевор яратган. Банной гирихларнинг бирқанча турларини ўзида жам қилган мураккаб усулдир. Банноиларни тузишда устадан гирихсозлик борасида кўпйиллик тажрибадан бўлак, геометрия илмини чуқур тушиниш ва фазовий-композицион хажм тушунчасига эга бўлиши талаб этади. Геометрик таҳлил натижаларининг ишончилиги ва тўғрилиги халқ усталари билан олиб борилган амалий тадқиқотлар ва қўшни давлатлар архивида мавжуд қўлёзма манбалар билан қиёсий таҳлил қилинганлиги билан изоҳланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Андреев М.С. Старинные свитки альбомы из Бухары с образцами архитектурного орнамента. // вып. 10 - II. Сталинабад. 1956. С. 121-136.
2. Мустафоев Ш.Ш. Бухоро меъморчилигида қўлланилган қўлёзмалар – дафтари гирихлар ва уларнинг геометрик таҳлили. // Архитектура ва қурилиш соҳасида инновация, интеграция, тежамкорлик мазвудаги халқаро онлайн илмий-амалий конференция(тўплами). Тошкент архитектура-қурилиш институти. Тошкент, 2021. 557-560 б.
3. Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Гос. худ. изд. лит. УзССР. Ташкент, 1961.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№9/2 (93)
2022 й., сентябрь**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳиҳ:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 08.09.2022
Босишга рухсат этилди: 15.09.2022.
Қўғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 12,25 б.т. Буюртма: № 8-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18